

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN AIKAKAUSKIRJA
FINSKA FORNMINNESFÖRENINGENS TIDSKRIFT
77

ANNA-LISA STIGELL

KYRKANS TECKEN
OCH
ÅRETS GÅNG

Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar

HELSINGFORS 1974

Toimittaja — Redaktör:
LARS PETTERSSON

ISBN 951-9056-13-0
OY WEILIN+GÖÖS AB · HAGALUND 1974

Innehållsförteckning

Förord	7
Förkortningar	8
I. Kalendrarnas principer och deras utformning	9
II. Helgontecknens ikonografi	21
III. Profana drag i tidig kyrklig konst	40
IV. De primitiva kyrkomålningarnas bakgrund	53
V. Målningarnas trädmotiv	58
VI. Kors, stjärnor och andra tecken	65
VII. Fåglar, djur- och människofigurer	73
VIII. Tornering, kyrkospel och labyrinter	82
IX. Sirener och sjöjungfrur	90
X. Skeppsbilder	95
XI. Målningarnas kristna motiv	105
XII. Likheter och tryckta förlagor	113
Noter	119
Index över ritade figurers proveniens	124
Tryckta källor och litteratur	127

Förord

Det var medan jag under somrarna 1957—58 hade hand om den arkitektoniska sidan av Nagu kyrkas restaurering, som mitt intresse väcktes för de s.k. primitiva dekorationerna i några av våra medeltida välvda stenkyrkor. Deras utpräglat profana drag föreföll mig gåtfulla och ledde mig till att studera, vilka förlagor kyrkomålarna kunnat finna i 1400-talets Finland. Kalendrarernas bildvärld syntes mig erbjuda en godtagbar utgångspunkt för tolkningen av denna särpräglade dekorativa konst, som ungefär samtidigt blottades i Nagu och Korpo kyrkor.

Kalenderstudiet var ett för mig helt nytt och främmande fält. Men jag erhöll en ovärderlig hjälp av dåvarande bibliotekarien vid Nordiska Museet i Stockholm fil.dr. h.c. *Sam Owen Jansson*, som ställde ett nödigt urval av museets facklitteratur till mitt förfogande och dessutom bistod mig med råd och omfattande litteraturanvisningar. För hans intresse och hjälpsamhet vill jag härmed uttrycka mitt uppriktiga tack.

När publiceringen av ”Kyrkans tecken och årets gång” blev aktuell mötte jag det varmaste gensvar hos Finska Fornminnesföreningen. Redaktören för dess tidskrift professor *Lars Pettersson* har med intresse och fullständig kritik granskat både manuskript och bildurval, likaså har professor *Riitta Pylkkänen* kontrollerat och delvis kompletterat bildernas texter. Jag är dem båda synnerligen tacksam.

Redan i ett tidigt skede var bildarkivet på Finlands Nationalmuseum mig en stimulerande och upplysande källa till vidare forskning. Mitt samarbete med konservator *Veikko Kiljunen*, när han skickligt blottade de förbryllande figurerna i Nagu valven, var det allra bästa och hans omfattande kunskaper berikade också mitt vetande.

Under de många år jag sedan småningom vid sidan av annat arbete fullföljt denna studie har jag från Åbo Akademis Bibliotek erhållit upplysande litteratur icke endast ur dess eget rika bestånd utan även genom dess förmedling från andra bibliotek. Till dessa institutioner och till deras alltid vänliga och hjälpsamma personal vill jag här rikta ett varmt tack. Forskningen stimuleras av att möta intresserat gensvar.

Till slut vill jag tacka faktor *Lasse Johanson* vid Weilin+Göös tryckeri för gedigen teknisk hjälp.

Åbo i maj 1974

Anna-Lisa Stigell

Förkortningar

ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet vid KVHAA
Cod. Lincop.	Codex Lincopensis J. 79
FKA	Folkkultursarkivet vid SLS
FM	Finskt Museum, Helsingfors
FMU	Finlands medeltidsurkunder
FNM	Finlands nationalmuseum
FT	Finsk tidskrift
FV	Fornvännen. Tidskrift för antikvarisk forskning, Stockholm
KB	Kungl. Biblioteket, Stockholm
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
KVHAA	Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien, Stockholm
NK	Nordisk kultur
NM	Nationalmuseum, Stockholm
NMK	Nationalmuseet, Köpenhamn
SHM	Statens historiska museum, Stockholm
SLS	Svenska litteratursällskapet i Finland
SM	Suomen Museo, Helsinki
SMYA-FFT	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja-- Finska Fornminnesföreningens Tidskrift
ÅSHM	Åbo stads historiska museum

I. Kalendrarnas principer och deras utformning

Den strömning av högtstående kyrklig bildkonst, som under tidig medeltid nådde Danmarks då mäktiga välde från kulturcentra på de brittiska öarna och på den europeiska kontinenten, hade som känt en livskraftig utlöpare till Gotland. Såsom svagare återklang kan denna varsnas i några åländska kyrkors väggmålningar från tiden omkring år 1300: *Sund, Jomala, Lemland*. Då hade kristendomen av allt att döma redan under ett par hundra år härskat på öriket och där frambragt kyrkor av en karaktär, som i uppbyggnad och arkitektur visar starka inflytelser från gotländsk byggnadskonst.

När den nya religionen sedan befästes också på det finländska fastlandet och på dess skärgårdsöar, drev den fram ett omfattande kyrkobyggnande, i första hand mestadels av anspråkslösa små träbyggnader, som småningom ersattes med gudshus av sten. Men vi har nästan ingen vetskap om den konstnärliga utsmyckningen av vårt lands tempel under deras första tid — en liten madonna från *Korpo* och några åländska träskulpturer (*Kumlinge* altarskåp, *Finströms* S. Mikael) glimtar som stjärnskott i 1200-talets dunkel. Inte heller följande sekel uppenbarar för oss mycket: några sakristiors utskurna konsoler eller målade slingor, fragmentariska glasmålningar från *Reso* och enstaka helgonfigurer i träskulptur, import eller verk av den gotlandsbetonade s.k. Lundomästaren. Trettonhundratalets senare hälft var en orolig tid i och kring Östersjön, gotländska allmogemän stupade i tusental för danskarna utanför Visby murar ”i Herrans år 1361 på tredje dagen efter Jacobi”. Åbo och dess domkyrka plundrades av de mecklenburgska sjörövarna vitaliebröderna kort innan seklets slut och helgedomen stod ännu 1418 ”collapsa et ruinoso”¹ trots att Kalmarunionens första skede var fredstid också i Finland.

Men ändå torde det inte bero vare sig på strider eller maktkamp att kyrkomåleriet överallt i de nordiska länderna från mitten av 1300-talet ungefär hundra år framåt visar en påfallande konstnärlig fattigdom. I de danska provinserna kan man rentav tala om en stark tillbakagång efter deras överväldigande rika romanska figurmåleri. — Missions- och korståg tidens rörlighet och hänförelse hade då tagit sig uttryck även i konstnärligt samspel över riksgränser och skiljande vatten. Kyrkan tog vara på skapande begåvningar och detta gav resultat vida omkring, också norrom de rika nejder, där vandrande bröder och gesäller kunde se och lära av färgrika mosaiker, av glödande glasfönsters figurrikedom och av praktfulla illuminationer i evangelieböcker och andra liturgiska skrifter.

Klostren var härdar för utsökt bokkonst, t.o.m. i Lund fanns redan på 1100-talet ett rätt högtstående *scriptorium*², troligen grundat och lett av tyska bröder. Ofta var skrivaren och miniatorn skilda personer, men båda arbetade efter förlagor, till vilka man i begynnelsen höll sig mycket strängt. Men med växande säkerhet vaknade den egna gestaltningsviljan, man varierar och kombinerar, rent eklektiskt visserligen, men sålunda skapas i alla fall de lokala skolornas stilar³. Man präntar och smyckar pergamentsidorna i enklare eller praktfullare *codices* — de andligas *breviarium* och *missale plenarium* med gudstjänsternas texter, hymner och böner, de för lekmännen avsedda utdragen därur i *tideböckerna* (de s.k. *Horae*, *Hours* eller *Heures*) samt framför allt tolfte och trettonde seklets favorituppgift: utsmyckningen av Davids psalmer i *Psalterier* med bilder både från Judakonungens historia och från Jesu liv, utförda som små miniatyrer eller ibland t.o.m. som helsidesillustrationer. Texterna omgavs av växtrankor, flätverk,

ornamentbårder eller arkitektoniska motiv, initialerna vrängdes och sirades till rikt smyckade prydnadsformer, kanske drogs de ut i blomsterslingor eller till fantastiska djurfigurer, om de icke rentav omslöt en ansiktsprofil, en helgongestalt eller en bild av någon biblisk scen. Och på samma sätt som kyrkan inom sig upptog rätt mycket av det världsliga så innehöll också religiös konst profana element, vilka dock ofta förlänades symboliska drag. ”I manuskripten blomnade det upp synliga uttryck för populära temata, spridda genom *fabler* och tiggjarbrödernas *exempla*. Den romanska tidens överflödande ornamentrikedom, som fyllde initialer och ramar till bristningsgränsen, måste slutligen svämma över in i marginalerna.”⁴

Ovanstående citat är återgivet från en studie, som den amerikanska medeltidsforskaren Lilian C. M. Randall utfört över marginalbilderna i 226 handskrifter, till övervägande del teologiska och kanoniska manuskript. Och hon förvånar sig över att detta rikligt bevarade material hittills har undgått ett inträngande studium, då liknande motiv på korstolar, textiler och arkitekturelement varit föremål för de intensivaste undersökningar. Marginalbilderna har betraktats som en biprodukt av lägre klass till bokkonstens konstnärliga manifestationer. Intresset för dem har främst varit folkloristiskt och de avfärdas, isynnerhet där de tar sig uttryck i groteska hybridfigurer, fabeldjur o.d. ”såsom makabra uttryck för medeltidsmänniskans förment oupplysta tankevärld.”⁵

En liknande konsthistorisk nedvärdering har — syns det mig — träffat en annan integrerande del av de medeltida handskrifterna: kalendariet. Som Nils Lithberg påpekat i sitt epokgörande arbete *Computus* har ”kalendarisk forskning huvudsakligen bedrivits efter två skilda linjer, dels en kyrkligt-kanonisk, dels en astronomisk”.⁶ Grundliga undersökningar har gjorts och en omfattande litteratur har publicerats rörande kalendrarnas uppgift ifråga om tideräkningen och den kalendariska tekniken eller om helgonlängdernas kronologi och deras lokaliseringsdata m.m. Men i betraktande av att samtliga medeltida brevvarier och missalia, psaltare och tideböcker, ja t.o.m. laghandskrifterna, innehåller kalenderblad, ibland helt enkla, ibland fint utsirade, är det anmärkningsvärt att konstatera, i vilken ringa grad dessas ikonografiska

särdrag och yttre utstyrelse har blivit objekt för jämförande forskning.

Det går utöver min avsikt och min kompetens att i vid utsträckning fullfölja en sådan omfattande och önskvärd forskningsuppgift. Denna min studie gäller vissa gemensamma drag i kalendrarnas bildvärld och i de svårtydda och egenartade kyrkmålningar, som hos oss — kanske med rätta — kallas de primitiva. Men en undersökning av de ikonografiska särtecknen i kalendrarna måste som grund ha en översikt av dessas olika typer samt av deras uppställning och utformning. Och en ofrånkomlig förutsättning för förståelsen av både de medeltida handskrifternas kalendersidor, av deras föregångare och av deras anspråkslösare efterföljare är en viss insikt i grunden och de bärande principerna för den medeltida kyrkans tideräkning, den s.k. evighetskalendern.⁷

Calendarium perpetuum följde kristen missionsverksamhet i spåren. Dess grundval var den julianska kalendern, d.v.s. den romerska tidsindelning, som hade påbjudits av Julius Caesar år 46 f.Kr. Denna räknade året indelat i tolv månader av olika längd, sammanlagt omfattande 365 dagar plus en dag vart fjärde år, skottåret. På detta sätt blev kalenderåret i alla fall litet längre än det exakta solåret, vilket småningom ledde till krav på rättelser och till den gregorianska kalenderreformen på 1500-talet. Denna antogs dock i de protestantiska länderna betydligt senare, i Sverige-Finland först år 1753. — Den julianska månadsindelningen bibehölls i det kristna kalendariet. T.o.m. månadernas romerska namn har bevarats i de flesta europeiska språk trots att september-december (den sjunde till tionde månaden) icke längre stämmer sedan årets begynnelse flyttats från 1 mars till 1 januari, ej heller har gudars och kejsares namn någon anknytning till kristen tro.

Romarnas ursprungliga åttadagarsvecka ersattes redan på 300-talet e.Kr. av den sjudagarsvecka, som härskade inte endast i den semitiska världen utan även i den germanska förkristna tideräkningen, samt omfattade ett vitt utbrett slaviskt och överhuvud östeuropeiskt veckosystem.⁸ Den kristna kalendern övertog sjudagarsveckan, i Norden med germansk namngivning, som hade seg livskraft. Bekymrade försökte kyrkans män förgäves införa nya benämningar på germanskt språk åt Odens

och Tors och andra asagudars dagar, kanske var det lättare för dem att acceptera sol och måne som namngivare. Ursprungligen hade det väl varit de astronomiskt och astrologiskt mångkunniga babylonierna, som uppdelade mån månaden i sju dagarsveckor samt tillskrev varje veckodag beskydd av sin speciella himlakropp. Dagarnas namngivning efter sol, måne och planeter är ännu gängse i många språk. — Solens och månens inträde i djurkretsens tolv olika tecken ansågs som astrologiskt betydelsefulla data och observerades ibland i de perpetuella kalendrarna. Solåret var deras enhet och yttermera var de uppbyggda på en solcykel om $4 \times 7 = 28$ år, d.v.s. den period efter vilken årets samtliga veckodagar återkommer på samma datum. Medeltidens solcykel uppställdes med utgångspunkt från år 328 e.Kr. eller det första skottåret efter kyrkomötet i Nicaea, där många väsentliga drag i den kristna tideräkningen fastställdes.

När det kyrkliga kalenderåret nådde Norden räknades däri årets begynnelse från 1 januari. Varje dag i året betecknades i kalendern med en bokstav ur alfabetets sju första tecken, från A placerat på nyårsdagen till G den 7 januari. Den bokstav, som då faller på årets första söndag blir detta års genomgående söndagsbokstav, *littera dominicalis*, med undantag av skottåren som får två söndagsbokstäver, den andra förskjuten ett steg bakåt i alfabetet efter skottdagen.

Ifall årens nummer i solcykeln, soltalen, angavs i kalendrarna, vilket icke alltid var fallet, skedde det antingen i radform eller såsom en krets, en solkringla, vilken i motsats till veckodagsraden präntades separat, vanligen i början eller slutet av kalendariet och icke på de egentliga kalender-sidorna. Men på dessa förekom däremot en annan rad med siffror eller tecken: gyllentalet.

Månen har genom sina lätt observerade faser städse varit en självfallen tidmätare. ”Ny och nedan skapade nådiga gudar att för människorna tiden tälja” (Eddans Vaftrudnismal). Men månår och solår löper icke jämsides, de är inkommensurabla storheter och att sammanställa dem bereder avsevärda svårigheter, ja, blir en verklig vetenskap: *Computus*, som ”fastställer tiden efter solens och månens lopp”.⁹ Computistiken inlärdes i katedral- och klosterekolor och ännu under 1600-talet var

vid Lunds universitet en matematikprofessor skyldig att undervisa i beräkningen av de kyrkliga helgerna.¹⁰

Redan på 400-talet f.Kr. hade greken *Meton* upptäckt att månskiftena vart nittonde år återkom på samma plats i solåret. Ett års ordningsnummer i denna Metons måncykel placerades i kyrkans kalendarium vid samtliga de data, då nymåne beräknades inträffa under respektive år och dessa tal, gyllentalen, *numeri auri*, betecknades vanligen i de äldre kyrkokalendrarna med romerska siffror från I till XIX. (Vid medeltidens slut förekom ibland jämsides med dessa kanoniska även s.k. rättade gyllental, som då ofta angavs med de s.k. arabiska siffrorna, till Europa införda år 1202 av Leonardo Fibonacci från Pisa medelst räkneboken *Liber abaci*.) Fullmånen beräknades inträffa 13 dagar efter månens *primatio*, d.v.s. den dag månskärnan först visade sig på himlen, vilket gav gyllentalet en annan, ofta nyttjad benämning — *primtalet*, som ingick i *primraden*.¹¹ För uträkning av respektive års gyllental finns det en relativt enkel formel, kännedomen därom hörde till tidens kalenderkunskap.

En modern människa frågar sig varför månens lopp var så oerhört viktigt att observera i solårets kristna kalender. Framför allt var det firandet av påsken, kristendomens största högtid, som band den kyrkliga tideräkningen till primraden. ”På grund av det realsammanhang, som förband åminnelsefesten av Jesu död med den judiska *passahfesten* gled denna oförmedlat in i det kristna feståret, och med detsamma följde också den av månloppet fastställda tidpunkten för dess högtidlighållande”.¹² I överensstämmelse därmed fastslogs år 325 vid kyrkomötet i Nicaea att minnet av Jesu död och uppståndelse skulle firas fredagen och söndagen efter den fullmåne, som följde efter vårdagjämningen. Många stridigheter förekom ännu inom kyrkan beträffande detaljer i påskens datering. År 525 framlade *Dionysius Exiguus* i Rom en 95-årig påsktavla, numrerad från det beräknade året för Kristi födelse, utgångspunkten för vår nuvarande årsbestämning *Anno Domini*. På grundval av denna påsktabell utarbetade den anglosachsiske munken *Beda Venerabilis* år 725 en perpetuell påskcykel i sitt stora arbete *De temporum ratione*, vilket blev av vittbärande betydelse för det

nicaeanska dekretets genomförande. Jesu födelse antogs ha inträffat vid nymåne den 25 december. Följande nytändning efter 29 dagar, alltså den 23 januari år 1, fastslogs som utgångspunkt för gyl-lentalen i den 19-åriga måncykeln. — När kris-tendomen och den perpetuella kalendern sedan nådde Norden var det med denna tideräkning samt med den av kyrkan godtagna dateringen för påsk, fastlag och de därmed sammanhängande rörliga helgerna såsom bas.¹³

Måhända föreföll det dock nyomvända nordbor icke helt främmande att Kristi uppståndelsefest skulle bestämmas efter månskifte och solstånd. Det var liknande beräkningsgrunder, som de redan tidigare nyttjat för ting, årsfester och marknader. I varje händelse var ny och nedan för dem välbekanta såsom reglerande faktorer i livsföring och odlarmöda. ”Allting som skulle växa och förkovras skulle företagas i ny, allt som skulle minska och förtvina skulle igångsättas i nedan”. Det var gammal tro, som har fortlevt långt in i ny tid över hela världen.¹⁴

Men det som var nytt och omvälvande var att kyrkan ingrep reglerande i det praktiska livet genom sitt oavvisliga krav på arbetsvila och kyrkosök om söndagar och vissa bestämda helgdagar, ägnade åminnelsen av den nya lärans heliga. Veckans gång bestämde tillvarons rytm och kyrkan både krävde och gav kunskap om veckoskifte. T.ex. i Upplandslagens kyrkobalk föreskrivs år 1296 att ”Prester ägher Helghodagha lysa oc fastodagha bindha”; i Norge stadgar den åldriga Gulatingen om budkavle för helgdagarna, som prästen skall skära i form av ett kors. Det ”skal komme til hvert hus, hvor rök ryger. Men da skal enhver baere det til sin nabo.” Stränga böter utkrävs i lagarnas kyrkobalkar av både lekman och präst för glömska och försummelse. Ännu 1564 bötfälls kyrkoherde Larendz i Hammarland ”för thet han icke hadhe lysth retta helghedagar för sina soknamen.”¹⁵

Utöver kalendrarnas tidsangivelser tog man i hög grad minnesverser till hjälp och det var icke blott ”Trettio dagar har november . . .” som medeltidens *scolaris* fick plugga. Man skapade bl.a. en versifierad kalender i ord, där varje dag i året motsvarades av en stavelse och varje helgdag av sitt latinska namns begynnelse. Den kallades *Cisio-*

janus, efter de första fem stavelserna i begynnelseversen: Ci-si-o-Ja-nus-Ep-i-si . . . utgående från Ci i *Circumcisio*, Jesu omskärelsedag den 1 januari till Ep den sjätte för trettondagen, *Epifania*. En latinsk *cisiojanus* för Åbo stift är bevarad i en gammal handskrift från 1400-talet, versernas ursprungliga avfattning torde dock härröra redan från 1100-talet.¹⁶ — Under den senare medeltiden omarbetades *cisiojanus* flerstädes till sammanhängande minnesverser på modersmålet, i vilka årets dagar motsvarades av hela ord. I Bondepraktikan av år 1662 och senare ingår ännu en från danskan översatt dylik, ur vilken såsom exempel må citeras *novembers* inledningsrader med Allhelgona och Martin som särskilt märkliga dagar:

Helgon alle komma medh myckin Glädie
och vilja Gååsen medh *Mårten* äta.

Och i ett år 1690 tryckt ”Svenskt åg Runskt Calendarium” sägs om juli månad att

när *Maria* (2) mond til Fränkan gå
då biuder Kong *Knut* (10) gräset slå,
det sedan inbärges med id
vid Jungfru *Margaretæ* (20) tid.

Magdalena (22) wil hålla *Jacobs* (25) fäst
det Kong *Oloff* (29) åstundade mäst.¹⁷

Men om man också kunde räkna *cisiojanus*' stavelser — eller ord — på fingrarna och dess knogar samt därigenom göra den mera åskådlig, så var i alla fall den skrivna kalendern vida överlägsen och oundgänglig för en tillförlitlig helgdagsbestämning. Den var s.a.s. årets register.

I de kyrkliga kalendarerna förenas den genom juliansk tideräkning nedärvda antika formvärlden med nya drag, som det kristna innehållet fordrar. Kalendersidorna textas på pergamentet med vertikal uppställning och från 1100-talet kan man anse systemet för *Calendarium ecclesiasticum* tämligen allmänt koordinerat. Varje månad ställs upp med 3—5 kolumner, i regel till vänster, vilka utöver gylental och söndagsbokstäver m.m. utvisar också den romerska dateringen. Denna räknar dagarnas ordningstal baklänges från tre fixpunkter: *Idus* (månadens 13de eller 15de dag) till *Nonas* nio dagar tidigare. Numreringen av månadens sista veckodagar sker från följande månads första dag: *Kalendæ*, vilket i regel förlämnar kalenderbladet en fint utsirad begynnelseinitial KL. — Denna åldriga och opraktiska romerska datering fortlevde

länge i påvliga bullor och biskopliga skrivelser, men ju djupare kristendom och helgonkult trängde in i folkmedvetandet, dess mer genomfördes också den *liturgiska dateringen*, som grundade sig på de kyrkliga helgon- och festdagarna.¹⁸ I sin latinska genitivform präntades på kalenderbladen helgonens namn jämte deras rang—*apostoli, martyres* o.s.v. vid resp. festdag, som i regel var de heligas dödsdag, d.v.s. deras ”födelsedag till det himmelska livet”. Men dessutom skulle en fullständig kyrkokalender ange festgraderna, vilka dels bestämde det andliga ståndets liturgiska skyldigheter, dels avgjorde vilka helgdagar borde firas av menigheten. En del av dessa var universella och präglade kyrkoåret i hela kristenheten; de utmärktes i kalenderarna med avvikande färg, i förnäma handskrifter med guld, annars ofta med rött eller med en särskilt utformad textart. Andra festdagar ägnades nationella helgon och lokala kyrkohögtider, som kunde växla från land till land och från stift till stift. Ja, t.o.m. inom stiftet firade de enskilda kyrkorna dels sin invigningsdag, som blev en stor folkfest, kyrkmässan, och dels sin patronus’, skyddshelgonets fest, vilken ofta samordnades med marknader, t.ex. ”Sanct Olufs dagh” i Nykyrko och ”j Wirmo Sanct Laurentij dagh”.¹⁹ — Den liturgiska dateringen var enkel och passade bra med tilltagande användning av folkspråket i brev o.a. skrifter. Men också i latinsk skrift nyttjades helgondagsdatering: i *Vadstena* klostrets tidebok uppgavs för år 1373 att ”Sanct Apollinaris martyrens dag avled i Rom vår vördade moder i salig åminnelse, den saliga Birgitta. Året var i solcykeln det tjugoförsta och söndagsbokstaven var B”. Ännu år 1569 nämns t.ex. att *Virmo* kyrka brann om ”*die sanctorum Philippi & Jacobi*”.²⁰

Självfallet varierade kalendariernas utstyrelse starkt, beroende på de olika målarskolornas och scriptoriernas rikedom och kunskapsnivå samt icke minst på skickligheten och tålmodet hos bokpräntandets enskilda utövare. Astronomiska tabeller och data bifogas ibland, påsktavlor och solcykler textas på skilda blad och ofta anges för varje månad solens, någongång också månens inträde i djurkretsens olika tecken. Dessa illustreras som på bild 1:1 med zodiakens astrologiskt betydelsefulla figurer i sina närmast från hellenistisk tid fram till våra dagars ”tidskriftshoroskop” kända gestal-

ter. I många fall utnyttjas djurkretssymboler som vignett för kalenderns enskilda sidor och förenas då ofta med en annan intresseväckande representant för arvegodset från antiken: *månadsbilden*. Den äldre utformning återger en enda person i ett för tidpunkten på året karaktäristiskt arbete eller uppträdande, men under seklernas lopp växer månadsbilderna ut till allt rikare genreframställningar och miljöscener för att under medeltidens höst nå ”den artistiska förfiningens högsta höjder” i tideböcker och psalterier för furstliga mecenater.²¹

Men när man i nordiska handskrifter framställde kyrkans kalender var det i en enklare och tarvligare form med initialer och miniatyrer av ringare slag tillkomna i ”et samfund, hvor den estetiska sans var mindre udviklet end i det øvrige Europa”.²² Till domkyrkornas och klostrens bibliotek nådde ibland utländska exemplar med rika blomsterbårder och roande marginalsccner, kanske med helgonfigurer i bröstbild som på bild 1:1 eller mera sällan i helfigur. Men dessa kyrkans kalendarier

Bild 1:1. Juni månad i tyskt kalendarium från 1100-talet, enligt Computus, s. 23.

Bild 1:2. November och december månader i engelsk bildkalender från år 1396, nu i Basel, enligt Computus, s. 143.

var förbehållna kleresiet och när pergamentkalendern nådde ut till lekmännen var det i en lätthanterlig och förenklad form, som av nutida forskning har kallats *bildkalendrar*.

Dessa är pergamentrensor, som kan rullas upp på träkavlar, eller också små hopvikbara pergamentböcker med helgdagarna angivna medelst enkla "porträtt" eller symboliska emblem. Två av de äldsta bevarade, en engelsk från 1396, nu i *Basel*, och en svensk från 1399, nu i *Stockholm*, är avbildade å bild 1:2 och 2. Karaktäristiskt för dessa kalendrar är den horisontala uppställningen med festdagarnas namn textade ovanför bildraden och under denna dagbokstäverna och gyllentalet. Baselkalendern har både de av kyrkan antagna kanoniska och de senare rättade gyllentalen angivna med s.k. *pentadiska strecksiffror* i en engelsk

variant av den romerska sifferbeteckningen. Fina små månadsbilder från slutet av 1200-talet har Harry Fett publicerat, bild 1: 3, från den nu i Berlin bevarade psaltare, som kallas "dronning Margrete Skulesdatters". Den på bild 2 avbildade svenska kalendern innehåller också månadsbilder, små enfiguriga sådana, samt därutöver en påsk- och intervalltavla. Till sist följer några i våra ögon ganska lustiga uppgifter: om den tidrymd, som förflutit sedan världens skapelse och från det Adam sjönk ned i underjorden, vars sinnebild är Leviatans gap. Vidare anges tidpunkten för syndaflo den med bild av arken samt för Jesu födelse, som symboliseras av ett lindebarn med korsgloria, och där emellan är inskjutna uppgifter om Adams och Evas ålder — med "porträtt".²³

Det är därutöver ytterst få av dessa handskrivna lekmanakalendrar, som här i Norden har överlevt till vår tid: en opublicerad i *Uppsala*, några danska och norska jämte enstaka fragment samt den lilla intressanta med runor skrivna s.k. *Östgötakalendern*, nu på SHM i Stockholm, bild 3: 2. Men de har kanske icke heller ursprungligen varit alltför många. Pergamentet var mycket dyrbart samt svåröverkomligt utanför de kyrkliga skrivstugorna; *Virmo* kyrka betalade t.ex. ett helt hemman för ett legendarium och det förekom att man raderade ut gamla texter för att få underlag för nya skrifter. Närkes landskapslag präntades i slutet av 1300-talet på dylika raderade blad, s.k. *palimpsest*.²⁴

I en nekrolog över Gustav Hedenvind-Eriksson nämndes att han förmodligen varit "den ende svenske författare, som skrivit brev på näver med

Bild 1:3. Januari, februari och mars. Månadsbilder från 1200-tals kalendern i "dronning Margrete Skulesdatters Psalterium". Enligt Fett 1917, s. 7.

saft av albark . . . annat material hade han inte att tillgå” i det nordjämtländska Sverige på 1890-talet. Anna Bondestam har i sin roman ”Stadens bröd” givit en gripande skildring av backstugupojken, som fått en bit krita och efter mycket grubbel planade ett trästycke att rita på. Det nittonde seklet möter i dessa skildringar tidiga medeltidsfynd från utgrävningar i *Novgorod* och på ”Bryggen” i *Bergen*: runinskrifter i hundratal på näver och på trä, texter från alla olika områden av mänskligt liv, affärer, religion, älskog.²⁵

Det är helt förstäeligt att medeltidsmänniskan sökte fylla sitt oavvisliga behov av en kalender över årets dagar genom att utnyttja ett tillgängligt och välkänt material. Att rista märken på trästycken för att hålla reda på tidsintervaller eller samfällda skyldigheter är en urgammal metod, som påträffas i många primitiva samhällen: karvstickan, karvestokken var ett viktigt hjälpmedel för det forna byalagets räkenskapsföring. Men träbitar, som man icke mera behöver kastas lätt på elden och försvinner. Därför är det närmast förvånande att det runtom i Europas museer finns bevarade inemot tusen träkalendrar i olika former: brädor, tavlor, knippen av träskivor, stavar i form av svärd och i form av kantiga käppar; ett par ringformigt ovala kalendrar är räddade i Norge och en nu försvunnen sådan ”på bräde i en trefotz liknelse” är avbildad på 1600-talet av Olof Rudbeck i *Atlantica II*.²⁶ En art för sig bildar de engelska clogkalendrarna: långsträckta klotsar med kvadratisk genomskärning, utvisande ett kvartal per sida, dagarna utmärkta med karvsnitt, kanoniska gyllental med ett slags pentadiska siffror av den i England brukliga typ, som syns på kalendern å bild 2 och även har påträffats i Norge.²⁷

I Norden mötte kristendomen runskriften, ”en levande kultursubstans”, som — för att citera F. Askebergur en avhandling om Norden och kontinenten — hade ”burits av en mäktig kulturström och följt en forngermansk kungsväg från söder och mot norr”. Här togs de äldsta runorna i bruk i mitten av det första årtusendet e.Kr. — ”Redan i urminnes tid, säger jag (= Olaus Magnus), voro de nordiska folken i besittning af en egen skrift” och nyttjade den till ”skrifvelser inristade i träskivor, som för dem voro såsom det präktigaste papper”.²⁸

Bild 2. Bildkalender från år 1399, nu i SHM, inv. nr 21 280. Foto ATA. — Under månadsbilderna intervalltavla och påskdata för åren 1399–1417 med s.k. strecksiffror, jfr *Computus*, s. 231 f.

På Öland står det med runskrift i en medeltidskyrkas kor: "Tact bör sokna haerren kunnae, runaer laese och skrivaer".²⁹ Och det var kanske en runkunnig kyrkoherde, som år 1328 på Gotland har präntat en pergamentkalender med runskrift på ett nordiskt språk, forngutniskan, men uppställt den enligt den latinska kyrkokalenderns vertikala system. Den publicerades år 1626 i facsimile av den danske runforskaren Olaus Worm — lyckligtvis, ty originalet är numera försvunnet, troligen i en eldsvåda. Kalendern har några små förklarande bilder: en fågel i maj, en hand med grenljus vid Kyndelmässa o.d. utan att dock vara en egentlig bildkalender, se bild 3: 1. Men det anmärkningsvärda är runornas användning i dagkolumnerna. Runalfabetets, *futharkens*, sju första tecken ersätter osökt den officiella kalenderns dagrad med dess söndagsbokstav. Men också gyllentalet är utmärkt med runor: den yngre runradens sexton tecken + tre extra fyllnadsrunor. Dessa runor representerar här måncykelns tal 1—19 och runbokstävernas siffervärde är deras ordningsnummer i runalfabetet, vilket såsom nyckel till transkriptionen och som stöd för minnet är upptecknat i en cirkel till en "gyllentalskringla". Med dennas hjälp var det lätt att räkna från futharkens första tecken *f* i *u* för gyllentalets I till den sista runan i raden *b e l g t h o r*, för dess XIX och sålunda "översätta" kalendersidornas bokstavstecken till räkneord för månskifte och nytändning. Detta var samma system för att beteckna räkneord, som hade tagits i bruk av fornegypter, araber och hebréer. Det hade tillämpats också på antikens grekiska alfabet, vilket i matematiskt sammanhang uppdelades i tre grupper, svarande mot ental, tiotal och hundratal. Och man frågar sig om någon motsvarande innebörd legat bakom det sakförhållande att den äldre runradens 24 tecken också anges fördelade på tre "ätter". I varje fall var futharkens välkända och fasta ordningsföljd en på runskrivna pergamentkalendrar användbar föregångare till nordisk gyllentalsbeteckning före de egentliga siffrornas framträdande.³⁰ Bild 3: 1 återger april-sidan av 1328 års ovannämnda runkalender och på bild 3: 2, den s.k. Östgötakalendern är gyllentalsrunorna en fortsättning uppåt av dagradens sju runteckens vertikala stavar.

En sådan transkription av det lärda kalenda-

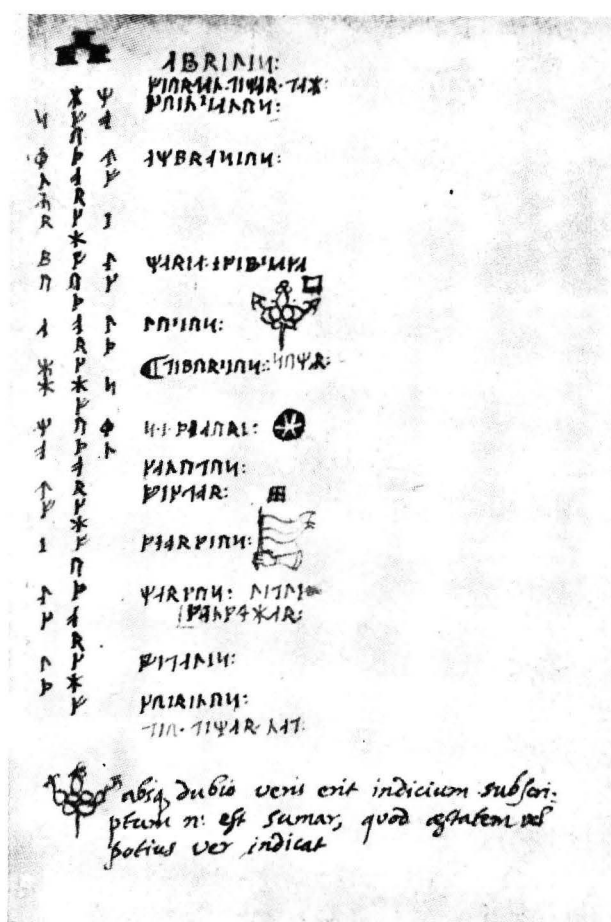

Bild 3:1. April månad i den gotländska runkalendern från år 1328 ur Ed. I av Worm 1626 (enligt KVHAA handl. 45: 2, 1939). Blomfiguren för "sumax" = Tiburtius 14/4, "förste sommardag". Handen med flagga för Georgius 23/4.

Bild 3:2. Östgötakalendern från 1400-talet, nu i SHM, inv. nr 21 283, foto ATA. — Bilden visar tiden 10/6—12/7. Överst gyllentalet i runor, därunder dagrunorna. Bildfigurerna anger från vänster: Antonius' svin 13/6, Botolf 17/6, Johannes Döparens rosfigur 24/6, S. Petri och S. Pauli emblem 29—30/6, Marie besökelse 2/7, S. Knud 10/7.

riets dagrad och gyllental till runor karakteriserar också de träkalendrar man sedan 1600-talet givit den klagörande benämningen runstavar. Ursprungligen har de väl kallats rimstavar — *rim* var både i fornsvenska och isländska beteckningen för sin tids kalendariska hjälpmedel, t.ex. i den ovannämnda runkalendern anges att 1328 år "varit lidin af Guds byrd da en ditto Rim var skrivat". På 1500-talet använder Olaus Petri

ordet *Rimstaf*, likaså Olaus Magnus i marginalrubriken till sin latinska *Historia*, där han i första bokens kap. 34 ger en ståtlig beskrivning av hur "folkets barn med hjälp af . . . stafvarna och deras inristade bokstäfver af sina fäder inhämtat astronomiens väsen och praktiska användning". Och de "befinnas så förfarna däri . . . att de på en dag kunna förutsäga hvarje års gyllental och söndagsbokstäfver äfvensom alla skottår, intervaller, rörliga fester och t.o.m. månens förändringar, som skola inträffa efter tio, ja efter sexhundra eller tusen år. Och detta studium rörande högtider och dylikt hafva de gemensamt med prästerna, så att de både fråga dem till råds och själfva meddela upplysningar".³¹

De fullständiga runstavarna, bild 4: 1, innehåller således den gamla kyrkokalenderns hela tidsberäknande visdom, ristad i trä med de för detta material formgivna runorna både såsom de sju dagtecknen och såsom gyllentalrad antingen över eller under dagraden. Runstavarna syns ursprungligen ha varit en rent svensk företeelse, som sedan har vandrat över till gränsbygder i norr, väster och söder, till Gotland och till Finland ända in i Karelen samt till Balticums svenskbygder. "Rimstakar" kallades de på Rågöarna och den första finska almanackan tillägnades 1707 det folk, som torde "ilahutta itzens Wuoden Aicain muutoxista Rijmi-Sauvallans".³² Också samefolket benämner på 1600-talet sina ben- och träkalendrar *Rijm* och lappen frågar efter "första månans lopp" av sina präster. "Men sedan Rättar han sigh sielf heela Åhret til Ända".³³

De lapska kalendrarna har ibland söndagsbokstäver ristade med runor, men ofta anges dagtecknen endast med enkla skåror, bild 4: 2. Då möter de såsom system de norska träkalendrar, primstavarna, som fått sitt namn efter *primatio* = månens nytändning, trots att de i regel saknar gyllental och med sin dagbeteckning av streck eller hak närmar sig primitiva östeuropeiska kalenderbräder och slutligen den enkla karvstocken. Västgötska och danska stavar samt engelska "clogs" kompletterar sin dagrad av hak med gyllental i pentadiska strecksiffror. Också dessa var likt runorna lätta att rista i trä.³⁴ De är ett slags förenklade romerska taltecken, uppbyggda med "kvishtar", tvärstreck och bågar eller trianglar över ett

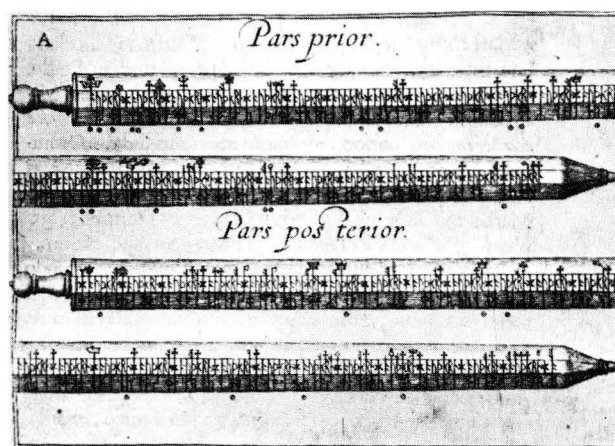

Bild 4:1. Runstav A ur Worm 1626, s. 67. "Pars prior" från 1/1–31/3 och 1/4–30/6; "Pars posterior" från 1/7–30/9 och 1/10–31/12.

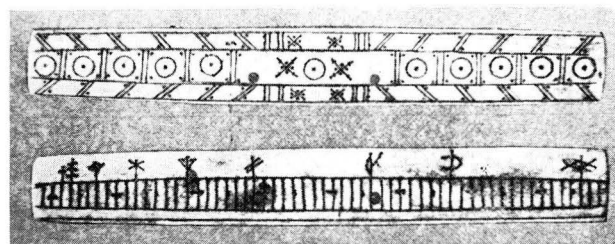

Bild 4:2. Lapsk kalender av benplattor enligt Hirsjärvi 1964, s. 50, nu i FNM, inv. nr 5407. Överst täckplatta, under dagrad från vänster till höger: 22/12–17/2. Bildtecken för 24–25/12, Menlösa barn 28/12, nyårsdag och trettondag samt 13/1, därefter Paulus 25/1 och Kyndelsmessa 2/2 samt sist 15/2, som anger det svenska helgonet S. Sigfrid.

vertikalt längdstreck, vilket i de engelska typerna kan ersättas av punkter. Variationerna är många. — Några former av träkalendrar syns på bild 5: 1-4. — Överst en norsk ringformig primkalender med sommar- och vintertid på var sin sida. Den läses motsols från "Förstedagarnas" tecken 14/4 och 14/10. — Bild 5: 2 är en engelsk 56 cm lång clog-kalender. Mariadagarnas hjärtan återkommer flera gånger på dess sidor och Allhelgonadagen är betecknad med en rik figurkombination av öglekors och S. Hansvapen. — Bild 5: 3 är en reliefskuren dansk kalenderstav, funnen år 1820 i en "tørvegrav". Bilden visar ett avsnitt av vintersidan.

Träet som bokmaterial har urgamla anor, redan det latinska ordet för bok, *codex*, betyder ju ursprungligen träklot och brukades under antiken för sammanhäftade träplattor, nyttjade t.ex. som räkningsböcker. Kanske också för kalendrar. I varje fall förekom tidigt i Alpländerna och

i Frankrike bladkalendrar av sammanhäftade träskivor. Bild 5: 4 visar en egenartad liten rimbok från Bayern, där gyllentalets strecksiffror och dagradens hak förenas med små personfigurer och sparsam text av gotisk typ. Överst *Jenner* = januari med månadens helgon samt Antonius' klockor 17/1 och trettondagens tre kronor ovanom varandra som ett litet träd. Februari bär sitt gamla tyska namn *Hornung* och bilderna är kyndelmässans Maria med ljus samt Petrus och Mathias för månadens 22. och 24. dagar.³⁵

Också i Norden förekom träkalendrar av sammanhäftade skivor, rimböcker kallar Lithberg dem. De har snidats eller ristats i hela Skandinavien. De finns hos samerna både i trä, i horn och ben. Ett runtecknat exemplar har från Estland funnit vägen ända till Gammal-Svenskby. Och det kan tänkas att varje enstaka blad i rimböckerna ursprungligen omfattat endast ett månskifte, varit tankens stöd för ett naturnära månår, och att man då som lapparna på 1600-talet icke nyttjat månadernas namn, utan "nämpna Luationerna allena och så låtha sigh nöija medh högtijdernas Figurer jämpte dags- och Wekutahlet." Lapparna kände 52 olika veckonamn såsom "Kaska-vacko, Talve-vacko (Sommar- resp. Vintervecka) och ekorrjakten började med Oarrevacko.³⁶ Veckoräkning var dominerande på Island under medeltiden och den har tydligen fordom förekommit också i Skandinavien. Redan före kristendomens söndagshelg har finnar och ester i sin sjudagarsvecka haft en tabudag: "pyhä", och hos de nordsibiriska folken ger vertikala veckokalendrar av trä med sju instickhål en åskådlig bild både av varför söndagen i deras språk kallats veckans huvud och varför onsdagen mångenstädes blivit "Mittwoch — keskiviikko (fi.) — kezikupäev (estn.), t.o.m. på den ovannämnda gotländska runkalendern från 1328 nämns en "midviku" efter Korsmässan i september.³⁷

Veckoräkningens naturliga anpassning till mån-månader och kvartalsindelning gjorde det kanske överflödigt att hålla reda på årets begynnelse och dess dagantal — gamla åldersangivelser räknar ofta med vintrar. Men med kristendomen blev å r e t ett matematiskt givet begrepp, som också borgerliga och folkliga kalendrar skulle åskådliggöra.

Bild 5:1. Ringformig primstav, nu i NMK, Avd. 2. Inv. nr D 23/1962. Sommarsida från 14/4 = Tiburtius, det knoppande trädet till 13/10; läses motsols.

Bild 5:2. Clog-kalender från Staffordshire, nu i Bodleian Library, Oxford. Övre sidan 1/10–31/12, nedre sidan 1/1–31/3. Enligt Computus, s. 78.

Bild 5:3. Reliefskuren kalenderstav, NMK, Avd. 2. Inv. nr DC XXI. — Funnen år 1820 i en "tørvegrav". Vintersida från 15/12 till 31/1.

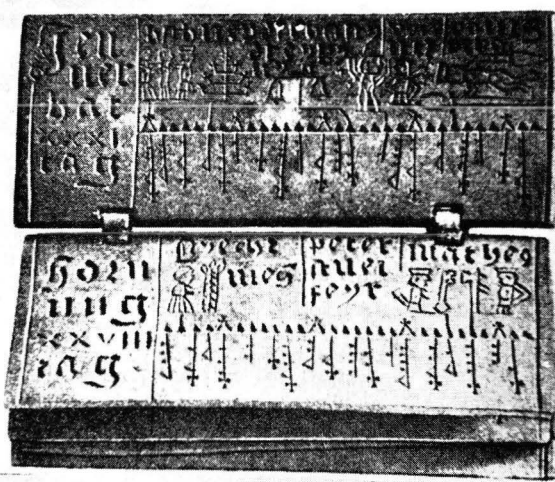

Bild 5:4. Rimbok från Pfranten, nu i Staatl. Museum für Volkskunde, Berlin. — Jenner = januari, Hornung = gammalt tyskt namn för februari. Signerad men odaterad, troligen från 1500-talets andra hälft. Enligt Lithberg 1921.

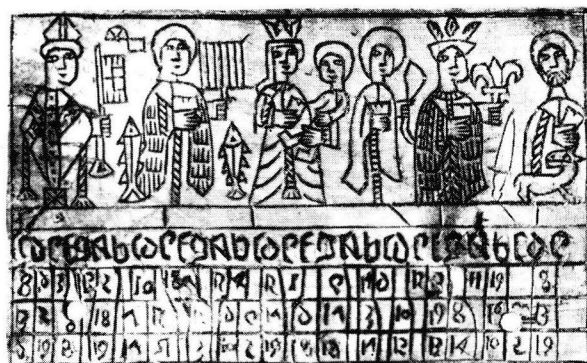
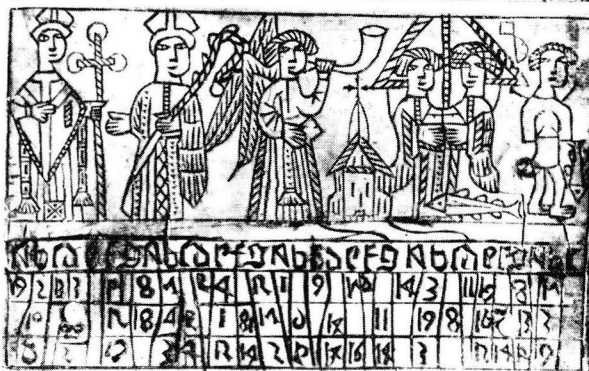

Bild 6. Fransk träkalender, "Den lille Kalender", NMK, Avd. 2. Inv nr 15 323. — Övre rad från vänster: juni och april, nedre rad oktober och augusti.

I en 1497 tryckt "Calendrier des Bergiers" nämns att herdarna redan tidigare lärt sig tyda himlens företeelser genom figurer på små trätavlor. På bild 6 syns månadssidorna för juni, april, oktober och augusti i en rikt utformad fransk träkalender, tidfäst till 1500-talet, men troligen efterbildande en betydligt äldre typ av medeltida härstamning. Det egendomliga med denna enligt helgdagslängden rent franska kalender är att den i likhet med några andra dylika har gyllentalet delvis utmärkt med runor, i denna kalender endast för november och december. Runorna har visserligen en rätt egendomlig utformning och uppställning, men de är i alla fall av svensk typ. Lithberg antar att man i Frankrike under 1400-talet gjort bekantskap med runor, kanske med runstavar och "sedan har denna runkunskap fortlevat någon tid, kanske som en sorts kabbala, en tankegång för vilken gamla tiders kalenderkunskap väl icke stod främmande".³⁸

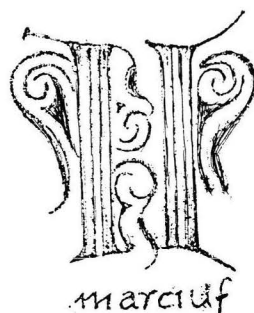
Forskarna har i långa tider diskuterat runstavarnas och träkalendrarnas ålder. När Nils Lithberg på 1930-talet försökte insätta runstaven i dess historiska sammanhang spanade han efter kyrkokalenderns samband med folklig kalendertradi-

tion. Vid hans död 1934 var de äldsta kända runstavarna från mitten av 1400-talet. Visserligen fanns på en 1200-tals dansk dopfunt i *Bårse* kyrka på Själland de nitton gyllentalsrunorna inhuggna — om till modell för runstavssnidare kan ifrågasättas. Men två senare utgrävningsfynd har förskjutit dateringen av trästavarna.

År 1961 fann man i *Lödöse*, det forntida Göteborg, en kalendersticka, som av Elisabeth Svärdström övertygande har daterats till 1100-talets mitt med dansk proveniens. Den är en streck-kalender, men har jämte helgdagskors tvenne återkommande runtecken: *fi u*-runan såsom vigilia-beteckning, vilket torde ha angivit Fastedag eller möjligen Fisk såsom vissa franska 1500-talskalendrar, *c a l c*-runan från den anglosachsiska 700-tals runraden, vilken här inleder månaderna och med bindande motivering har blivit tydd såsom "en direkt översättning till runskrift av den första bokstaven i latinska *kalendae*" eller m.a.o. första bokstaven av den på otaliga kyrkokalendrars månadsblad utsirade initialen *KL*. — Det andra fyndet gjordes 1965 i Nyköping och är en något stympad runstav med gyllentalsrunorna ovanom dagraden, hela eller halva kors för festdagarna jämte namn,

också de med runor. Och det sensationella är att gyllentalets runtyper visar klart förmedeltida former från senare hälften av 1000-talet eller t.o.m. tidigare, och trots detta tidfäster analysen av festdagsrad och runföljd staven till 1200-talet, möjligen början av 1300-tal, vilket i sin tur ”indicerar en utveckling under åtminstone något eller några tidigare århundraden”.³⁹ Frågan om den på kyrklig kalenderbas utformade runstaven har byggt vidare

på en forntida föregångare ger sig lika osökt som spørsmålet om huruvida något i de skandinaviska träkalendrarnas bildvärld har ett förkristet profant underlag. Definitivt kan dessa frågor föga besvaras. Och det bereder också avsevärda svårigheter att försöka urskilja denna bildvärlds otvetydigt kristna rötter genom århundradens misstydingar och vantolkningar. Dock — i det följande skall jag göra ett trevande försök.

II. Helgontecknens ikonografi

”Helgonen vandra, icke bara från ett land till ett annat, från en kyrka till en annan. De stiga fram i rampljuset . . . allt eftersom tider och värderingar växla”. Så skriver Elisabeth Svärdström i sin studie över Lödösestickan. Och hon anser det vara ytterligt svårt ”att få ett fast grepp om denna rörliga och heterogena skara”.⁴⁰ — En forskare, som gör analyser och söker särtecken måste se det så. Men också den, som vill finna likheterna, de gemensamma dragen, det universella i helgonskaran och märkedagarna varsnar likafullt vandringen från land till land. Det är vissa helgons, apostlarnas, korsens och Guds Moders dagar, som är vändpolerna i årets omskiftelser inom hela kristenheten. Helga tre Konungar bugar för Jesusbarnet i alla land och Mikael Ärkeängeln blåser i domedagsluren eller väger själarna på den yttersta dagen både i nordbors och sydlänningars föreställningsvärld. Men de får sällskap av S. Olav och S. Knud, av kung Erik och bisp Henrik eller den heliga Birgitta, av alla dem, som knyts fast till folkens medvetande genom de av ”soknaher-rar” pålysta heligdagarna. Dessas tecken och bilder skärs in i trä och fogas till årets märken på rimstavar och rimböcker, blommor ställvis upp också på borgerliga kalendrars pergamentblad. De heligas öden skildras i legendvisor och i tiggarbördernas berättelser, deras namn nöts in i folkmedvetandet och blir fixpunkter i ordstav och tydor. Helgonen personifierade växlingarna i årets rytm, de ”skänkte regn, solsken och gröda. De blevo på ett mystiskt sätt förbundna med runornas skrift och himmelens tecken”.⁴¹ De var hjälpare i nöd, skyddspatroner för yrkesmän och barnaföderskor, förmedlare i människans vädjan till den Högste. Men de var också objekt för mycken vidskepelse och magi. Det var inte bara rädsla för böter och straff, som gjorde iakttagandet av

helgdagarna och deras riter betydelsefullt för envar. Det syntes viktigt i alla livets skiften att stå väl med de heligas inflytelserika skara.

Den kyrkligt-kanoniska kalendarieforskningen har ofta nöjt sig med att beträffande kalendrar-nas bildvärld hänvisa till ”gängse symboler”. Figurerna och emblemen anses skapade för analfabeter. Men man förbiser att de för hela menigheten, lärda och olärda, illustrerade årets register, de stora heligdagarnas tema. Men ett tema med variationer.

Antagligen uppstod spontant på olika håll i Västerlandet förenklade civilkalendrar på den kyrkligas bas. Detta förklarar den stora mångfalden medeltida kalendertyper och kanske även variationen i festdagarnas bildbeteckningar. Ändå varsnar man kyrkans dirigerande hand bakom utformningen av helgonfigurerna och deras attribut, som kanske främst skulle göra det möjligt för den stora menigheten att känna igen och räkna ut faste- och festdagarnas plats i årsloppet. Till en början skrev man dagarnas namn, med bokstäver eller i Norden med runor, och ifall de heliga personerna avbildades så bar apostlarna bok eller bokrulle och martyrerne en palmkvist utan någon vidare karaktärisering. — Både på Nyköpingsstaven och i 1328 års runkalender var dagbeteckningen skriven med runor. Lödösestickans små mått ger plats endast för ett kors, utbildat i träskärningens karaktäristiska form: likarmat och utvidgat mot ändarna.

Redan mycket tidigt hörde Maria-dagarna till kyrkoårets stora fester, Bebådelsedagen, *Annunciatio Marie*, Morsmässan 25/3 har ansetts vara ”roten för alla Kristi fester” och inledde kyrkoåret i Frankrike och England under hela medeltiden.⁴² *Visitatio Marie* 2/7, den finska Suvi-Maaria, påminde om den väntande Jungfruns ”Besökelse”

hos Elisabeth, Johannes Döparens blivande moder; det var en festdag, som först under högmiddeltid kom till Norden och den förekommer icke i de äldsta kalendrarna, men är i alla fall utmärkt på de flesta runstavar. Dyre Vårfrudag 15/8, Issoy Mariä päiue, betecknade ännu i den första finskspråkiga bönboken, Mikael Agricolas Rukouskiria från år 1544 *Assumptio Marie*, d.v.s. den heliga Jungfruns upptagande till himlen, men *Nativitas* 8/9, som var hennes jordiska födelsedag, Syndyme, fick blott värdighet av Lilla Vårfrudag. *Presentatio* 21/11, Mariabarnets tempelgång, saknas på de flesta borgerliga och runkalendrar. Den omstridda dagen för Marias avlelse, *Conceptio* 8/12, kallas i Norge hennes "Ventedag" och anges av Agricola i bokstavlig översättning som Marian Sikijeme, men han betecknar den icke med alla de andra vårfrudagarnas röda färg.

I regel har kalendrarna en återkommande symbol eller ett likartat "porträtt" för alla dessa ovan nämnda fester. Runan m Ψ har möjligen varit utgångspunkt för många runstavars enkla krona, Himladrottningens emblem, som genom ökat antal tvärstreck eller uddar småningom fått allt rikare gestaltning; särskilt i Norge har det t.o.m. tagit form av ett flergrenigt träd. Tecknens metamorfos har jag försökt åskådliggöra på bild 7 a, varest också anges några av de kronformer, som smyckar pergamentkalendrars Mariahuvuden. Raden av kronor avslutas med en Maria i rutig kjol, som på himmelfärdsdagen kröns av två små svävande änglar, det är en sydeuropeisk träkalenderfigur från början av 1500-talet. — Följande rad på samma bild återger variationer över det andra, flerstädes återkommande Maria-temat: den mer eller mindre utsmyckade cirkeln, rundeln vars ursprungliga betydelse och symbolvärde inte är helt klarlagda. Kanske ser vi folkvisans "krona och krans" eller den småländska brudkransen, kyskhetstecknet, som också har kallats Mariakrans. Men möjligen kan också här utgångspunkten vara runan m i en tidig dansk form Φ , således ett cirkelprytt vertikalstreck, som också i de ovan nämnda franska träkalendrarna är Mariatecken. Kanske har utgångsmotivet varit Mariadiktens "hemlighetsfulla ros" eller ett tecken för sol, ty *Electa ut sol*, "utvald som solen och fager som månen" var den heliga Jungfrun. — De engelska

clog-kalendrarna har som känslomättad sinnebild för Gudsmoedern genomgående ett hjärta, bild 5: 2.

Det finns ytterligare en Mariadag, som ofta har en särpräglad beteckning. Det är *Purificatio* 2/2, Marie kyrkogång då hon enligt gammaltestamentlig sed 40 dagar efter barnsbörd skulle frambara sitt reningsoffer och välsignas i templet. Men senast på 1100-talet var denna dags ceremoni, kanske efter gammal romersk sed, förenad med en procession av de troende med tända ljus, vilkas vax skulle representera Jesu mänsklighet och lågan hans gudomlighet. I den österländska kyrkan förekom ingen ljusbärning, där kallades dagen *Hypapante* och den firades till åminnelse av Jesu framstående i templet. Denna innebörd fick kyrkogångsdagen jämsides också i Västerlandet, den blev *Missa Candelarum*, kyndelsmässan, ljusfesten, när nordborna, som Olaus Magnus berättar, "i andakt och ödmjukhet med brinnande vaxljus, som genom prästens böner blivit välsignade, i högtidlig procession skrida genom kyrkor och över kyrkogårdar".⁴³ Och ljusen kommer också in i kyndelsmässans dagtecken: som enkelt eller tregrenat ljus invid bildkalendrarnas Mariafigur, som fem- eller sjuarmad kandelaber över träkalendrarnas kors.⁴⁴ På bild 7 b har jag samlat några av dessa tecken och de inleds med en av de få figurerna i Worms runkalender från år 1328: en hand hållande ett grenljus. Det var den dag då vintern skulle vara halvleden, som lystes upp av de signade ljusen.

Den mörka tid då november gick in, inleddes av ett festdagspar, vars symboler erbjuder svårtydda variationer. *Hilkuna messa* heter 1/11 i Worms runkalender och den efterföljs av *Sialu dahr*. I en svensk tidebok från år 1525 skrivs *Alle helgona* och *Alle criske siäle dag*. Runstavarna visar kors och kronor, också fyrkantiga figurer förekommer. Nordens unika pergamentkalender från 1399 ger måhända tydningen på dessa sistnämnda; redan när H. Hildebrand år 1875 första gången publicerade en beskrivning av kalendern ansåg han den här på bild 8 återgivna figuren föreställa en kyrka med kors på dörren. En dansk bildkalender från 1513 återger kyrkan nästan lika schematiskt och att rundeln med prickar skall föreställa alla kristna själar blir förstäligt blott vid jämförelse med motsvarande illustration i en något äldre kalender från 1469, den s.k. Linköpingskalendern, som

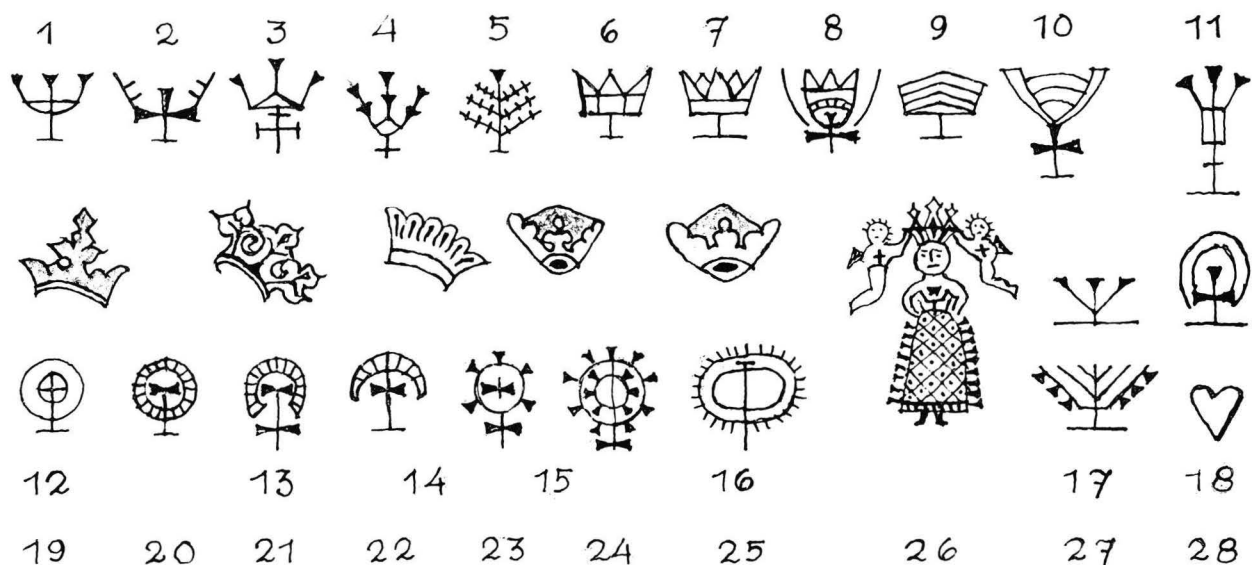

Bild 7 a. *Mariatecken*. (Proveniensen, se Index sida 124.)

1–11, 17–18 och 27: Mariakronor, skurna i trä på runstavar, rimböcker o.dyl.

12–16: Mariakronor på pergamentkalendrar.

19–25: Mariakransar, skurna i trä (som ovan).

18: Clog-kalendrars Mariatecken.

26: Mariakröning på tysk träkalender.

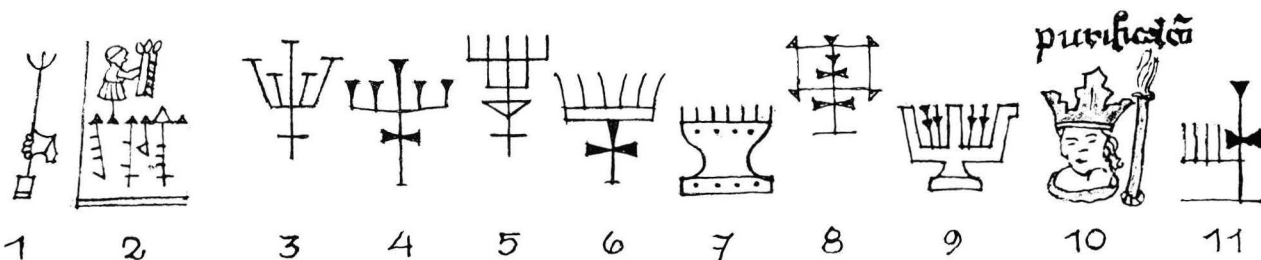

Bild 7 b. *Kyndelsmässans Mariatecken*. (Proveniensen, se Index sida 124.)

3–9, 11: Ljustecken skurna i trä på runstavar, rimböcker

o.dyl.

1–2, 10: Ljustecken på pergamentkalendrar. (Jämför bild 3:1 och 5:4).

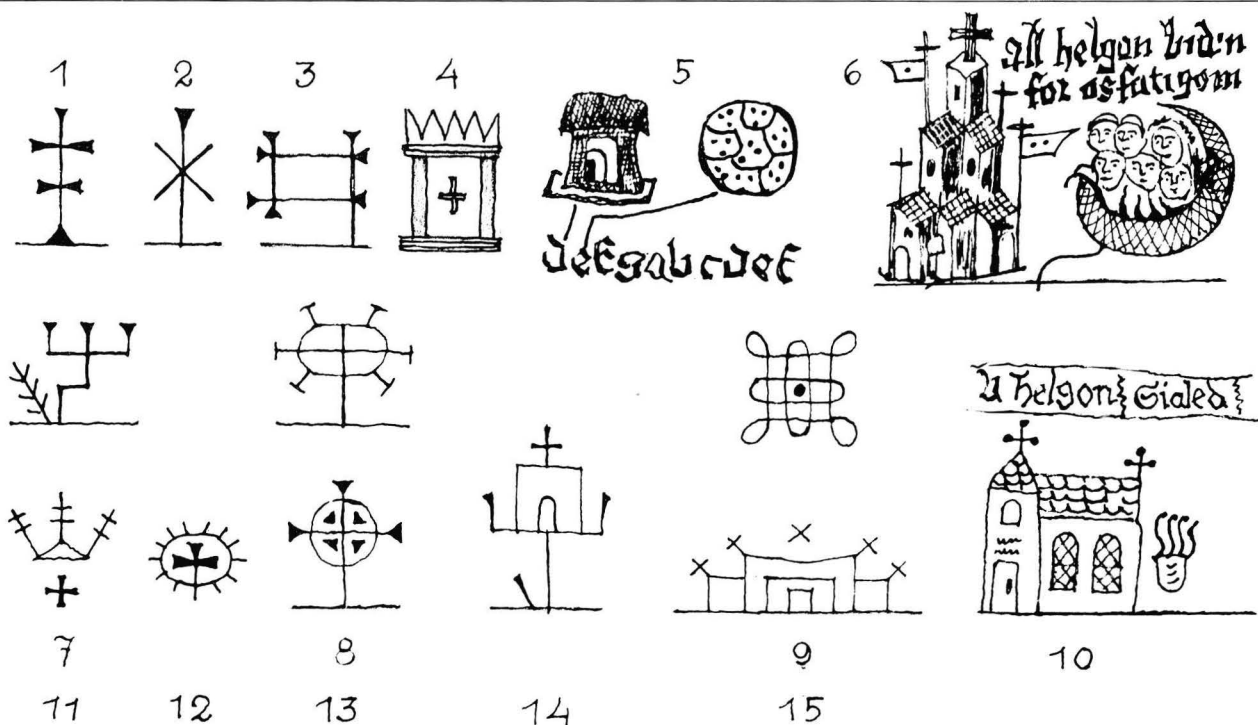

Bild 8. *Allhelgonadagens tecken*. (Proveniensen, se Index sida 124.)

1–3, 7–8, 11–15: Figurer skurna i trä på runstavar, rimböcker o.dyl.

9: Clog-kalendrars allhelgonatecken.

4–6: Allhelgona- och själadagens tecken på pergamentkalendrar.

10: Samma tecken på en sentida papperskalender.

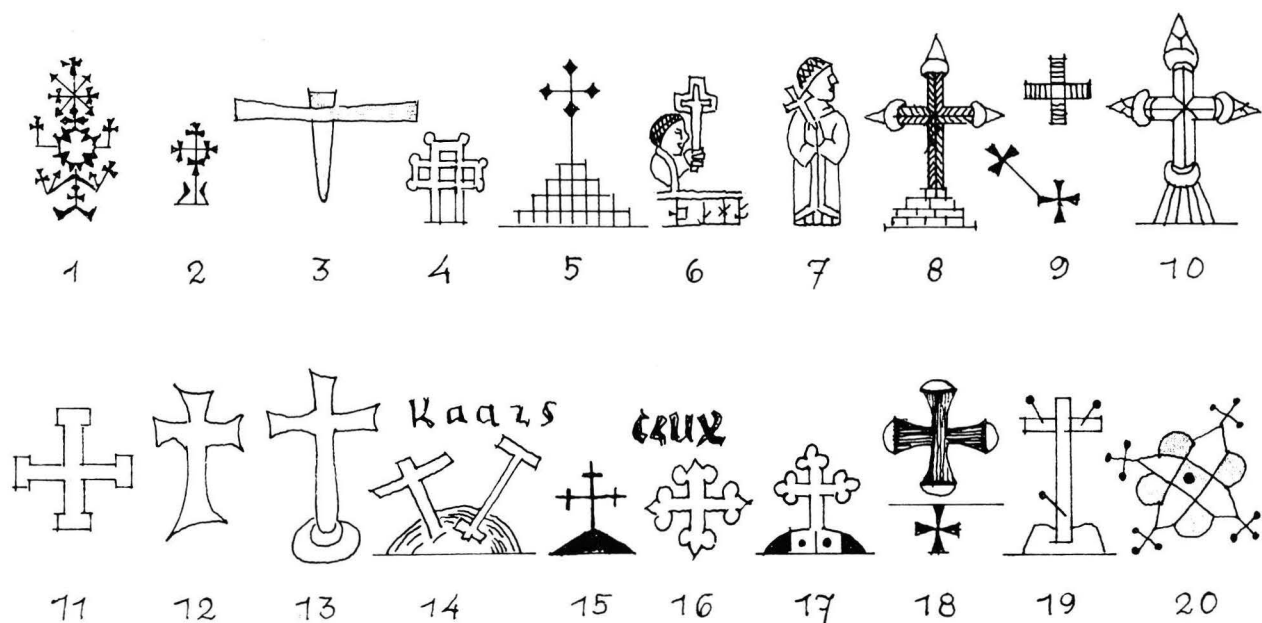

Bild 9. Korsmässornas tecken, 3/5 och 14/9. (Proveniensen, se Index sida 124).

1–5: Träkalendrar från Tyskland och Österrike.

6–7, 8–10, 19: Nordiska och franska träkalendrar.

11–18: Korsmässorna på pergamentkalendrar.

20: Sentida papperskalender.

har ingått i en laghandskrift.⁴⁵ Ännu en mycket sen "bildalmanacka" från 1600- eller kanske 1700-tal visar tydligt kyrkan, men själarna — i skärseld eller paradiset? — är helt misstydda och oförståeliga. Men trots detta åskådliggör figurerna den seghet, med vilken kalendermotiven har efterbildats genom århundraden.⁴⁶

En särpräglad och intressant figur har allhelgonadagen på clog-kalendrarna, både på de av E. Schnippel publicerade⁴⁷ och på British Museums original exemplar. Det är en kombination av det s.k. Sankt Hansvapnet, Hannun-vaakuna, som jag senare skall behandla, och den figur man kallat öglekors. Tecknet är avbildat på bild 8: 9. — De bevarade engelska stavarna är sällsynta och rätt sena, en del daterade till 1600-talet. Men hela deras uppställning är medeltida och av ett trettiotal bevarade clog-kalendrar har alla utom en den katolska kyrkans kanoniska gyllental.⁴⁸ De är också provinsialt mycket ensartade. Men just därför kan man dra slutsatsen att de är skott på en gammal stam med rottrådar i den övriga västvärlden och grenar, som kanske sträckt sig över Nordsjön och Östersjön.

Korset är både på Lödöse-stickan och Nyköpingsstaven det enda utöver runorna nyttjade tecknet. Också på senare träkalendrar är korset en vanlig helgdagsbeteckning. För stora fester kan det förenas med emblem, stå under eller bred-

vid dem, ensamt utmärker det då en mindre betydande helgdag. I regel är dess armar lika långa, kanske utförda i karvsnitt med tre sneda ytor, kanske skurna som rätsidiga trianglar eller som enkla skåror. Men när större eller mera utsirade kors pryder emblemens rad betecknar de korsmässta, om våren *Inventio Crucis* 3/5 och om hösten *Exaltatio Crucis* 14/9, båda dagarna instiftade till minne av hur Konstantin den stores moder, kejsarinnan Helena enligt en förunderlig legend återfann och återuppreste "det sanna korset" i Jerusalem. Också pergamentkalendrarna hade korset som tecken för dessa dagar, vilket framgår av bild 9. Och en figurrik nordisk träkalender, nu i Bologna, personifierar motivet och visar kejsarinnan själv med korset i sina knäppta händer.

Framför de stora festdagarnas tecken ser man ofta en mindre symbol. Det kan vara bara ett streck, ett halvkors, en enkelt ritad gren och på vissa franska träkalendrar med utsnidade helfigurer syns en fisk under respektive helgons fötter. Det är tecknet för *vigilia*, klerkernas nattvaka med bön, lekmännens fastedag, som föregick och inledde den egentliga helgen och som uppenbarligen har intagit en framträdande plats i nordiskt gudstjänstliv. Ännu i dag talar norrmannen om Jons-ok och Lars-ok, en dialektal förkortning av vaka, vok. I finskan är "aatto" ett entydigt begrepp för helgdagskväll och på nordiskt kultur-

område — och endast här — är julens afton den högtidliga och festpräglade inledningen till midvinterns största fest.

Kalendrarnas jultecken erbjuder ett fängslande och rikt urval av bilder och symboler. I samband med Jesu födelsefest, *Nativitas Domini* 25/12, insatte kyrkan en dag för ”den rene protomartyren” *Stefanus* 26/12 och en annan för Herodes offer, de menlösa barnen *Innocentium* 28/12, ”de första som gav sitt blod för Tron”. Mellan dem placerades 27/12 aposteln och evangelisten *Johannes*, ”den ende som lagt sitt huvud mot frälsarens bröst”.⁴⁹ Under engelsk påverkan fogades omkring år 1200 till de nordiska stiftens helger den dag 29/12 då bisp *Thomas Becket av Canterbury* mördades invid altaret i sin egen katedral år 1170.

I kalendrarnas värld var denna serie heliga dagar ett tacksamt motiv. Bild 10 återger december månads dagrader från Linköpingskalendern av år 1469. Oxen och åsnan, som jämte stjärnan alltsedan fornkristen tid tillhört Födelsens ikonografiska utrustning, lutar sig över barnet i den korglika krubban. Då ”Helge Staffan stenad blev Herodes till behag” får hans bild ett attribut av tre stenar. Johannes’ uppsyn är ungdomligt vek och efter honom syns ett oskyldigt barn stickas ihjäl med svärd. Thomas Becket verkar att ha blivit senare inpassad i serien, kanske dock redan i en förlaga. Det dödande vapnet får knappast plats över hans huvud och texten är illa klämd. Året slutar med nyårsaftonens *Silvester*, krönt av en ståtlig påvetiara.

Detta schema återkommer med rätt små variationer på bildkalendrarnas blad. Staffans stenar blir kanske flera, placeras som en blommas fyra blad, Johannes-porträttet byts eventuellt ut mot hans evangelistsymbol örnen och barnamordet karaktäriseras av ett ensamt svärd. Men tankegången, avsikten är densamma. T.o.m. på figurförsedda träkalendrar syns Jesusbarnet självt invid primitivt utskurna helgongestalter eller deras symboler.

Men ser vi på runkalendrar och primstavar så möter vi helt andra tecken. Redan Olaus Worins runkalender pryder ”iaula dahr” med en liten bild av annat slag, en hand som bär ett dryckeshorn, tecknad i rött såsom också de följande fyra dagarnas runtextade namn. Och vi påminns om

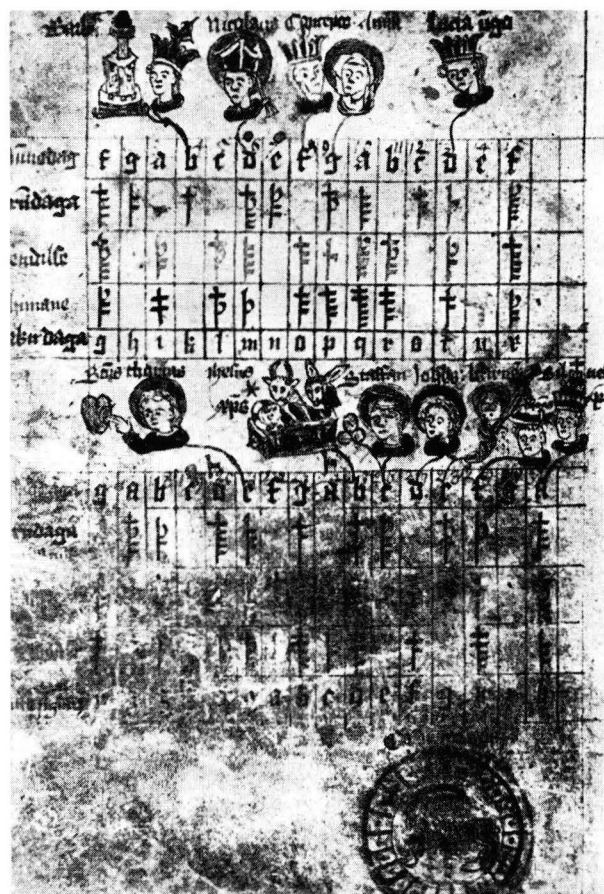

Bild 10. December-sida i kalendarium ur Codex Lincopensis J. 79 från år 1469. Övre rad 1–15/12, nedre rad 16–31/12. (Enligt Bildbilaga till Beckman 1922).

att språkvetenskapen icke har lyckats finna någon tillfredsställande etymologi för begreppet *j u l*, som finskan redan före kristendomen tagit upp både i *j o u l u* och i festbegreppet *j u h l a*, varjämte ordet åtrainsstone sedan 700-talet ingår i engelskans *y u l e*. — Enligt Fornmannasögur avskaffade Olav Tryggvason i Norge ”offer och offerölen och satte i stället med folkets instämmande högtidsöl jul och påsk”. Också Haraldskvådet nämner på 900-talet seden att ”drikke jul” och enligt Gulatingslagen var den rituella ”öldrinking ei heilag plikt . . . Det vart drukke Krist til takk ogh jomfru Maria for god äring og fred”.⁵⁰ — År 1480 innehöll ett altarskrin i Åbo domkyrka två ”beslagen horn” och ännu i början av 1800-talet hängde kedjat i Tavastkyrö kyrktak ett dryckeshorn, ”Kyrön sarvi”. Medeltidens gillen grundades i samförstånd med kyrkliga myndigheter och Olaus Magnus beskriver de skålar till de heligas ära, som ”efter de gamles sed” dracks ur väldiga horn.⁵¹

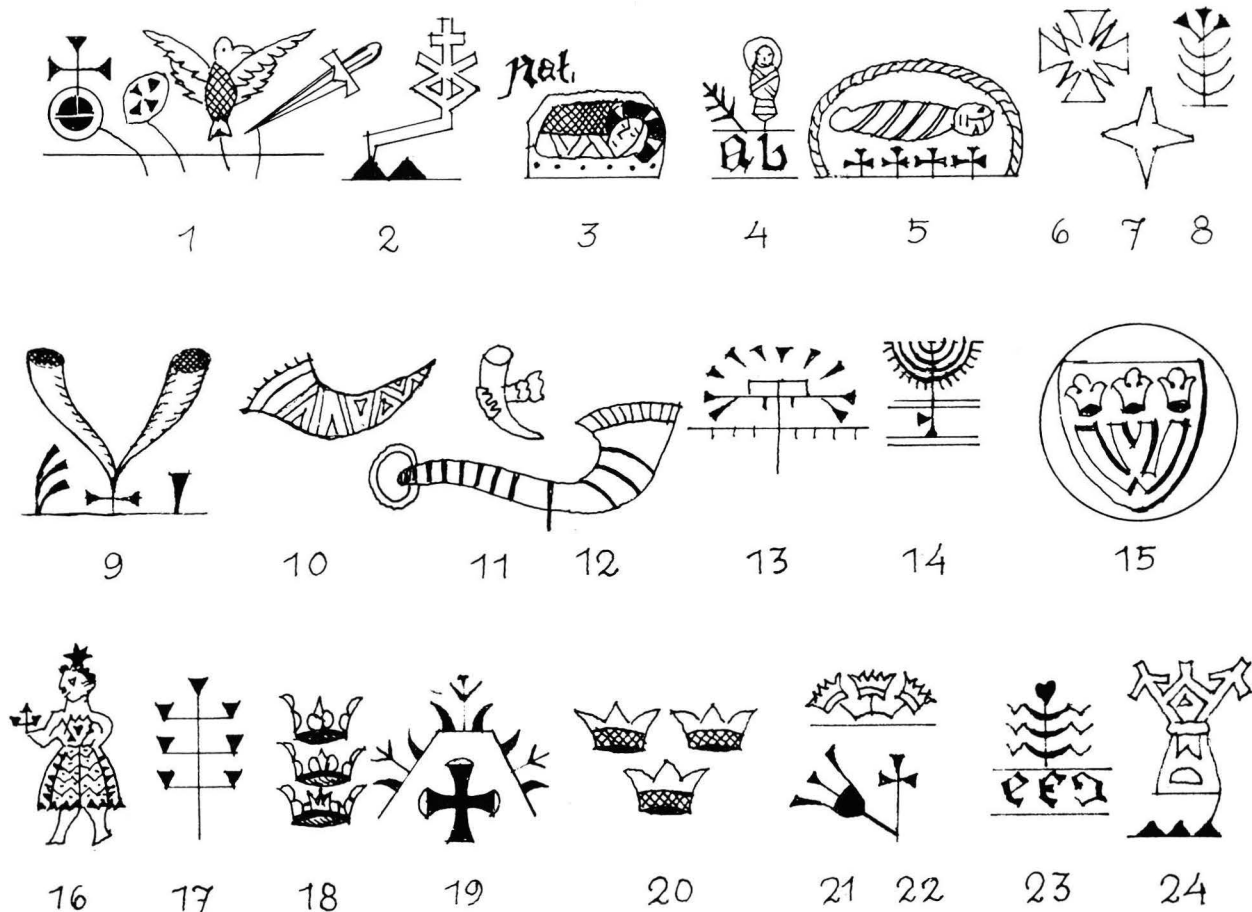

Bild 11. Kalendertecken för jul och trettondag. (Proveniens, se Index sida 124).

Juldagens tecken: nr 1–14, därav 3 och 11 på pergamentkalendrar, övriga på dito av trä.

Trettondagens tecken: nr 16–24, därav 18–20 på pergamentkalendrar, övriga på dito av trä.

Nr 15: Viborgs stads vapen.

Med eller utan kors, enstaka eller parvis, uppträder vid julens tid det uppåtvända dryckeshornet på kalenderstavar och rimböcker. Ibland böjer det sig över julhelgens dagtecken som en förenande båge. Men när forntida dryckeshorn ersattes av andra kärl glömde man hornets symboliska innebörd. Kvar blev endast bågen kring helgdagstecknen. Och kanske är det hornparet, som blivit misstytt på clog-kalendrar och omskatat till en blomlik figur på estniska, lapska och några svenska runstavar. Bild 11 försöker påvisa denna tänkbara omformning av ett småningom oförstått motiv, från de tydliga hornen 9–12 till bågfigurerna 13 och 14.

Det är också ett nordiskt särdrag att julfirandet sträcks ut över den egentliga helgen till trettonde dag jul, så att 7/1, i Norge kallad avfaredagen, som under hela medeltiden var Knutsdag, följaktligen blev den första egentliga vardagen. Också trettondagens finska namn "loppiainen" innebär en avslutning. — Både den första och den sjätte

januari har intressanta symboler. För nyårsdagen tecknas ibland på runstavarna endast helgdagskors eller dryckeshorn. Norska primstavar betecknar den kyrkliga årsbegränsningen med ett schematiskt timglas. Sol och måne, solen som virvelhjul, vilka syns på bild 12, skall väl också vara en sinnebild för tidens gång och det ligger nära till hands att betrakta cirkeln vid årets första dag på många runstavar som en förenklad solbild. En annan årsbegränsning visar Rudbecks runstavsbeteckningar: en *triskele* av tre människoben, som med virvlande fart löper i väg, bild 13: 2. En dylik liten figur är inledningstecken för båda runraderna till en kalenderstav från Nyland, fotograferad på Folkkultursarkivet i Helsingfors, och som ändfigur finns den på ett av B. Olsen utfört "Aftryck fra Oldnordisk Samling i Kristiania" 1892, bild 13: 1. Men den mest imponerande "Treefootz liknelse" är en hel runkalender, bild 13: 3, av Rudbeck återgiven enligt uppgifter av en österbottensk gruvmästare Johan Murich († 1697). — Mot medel-

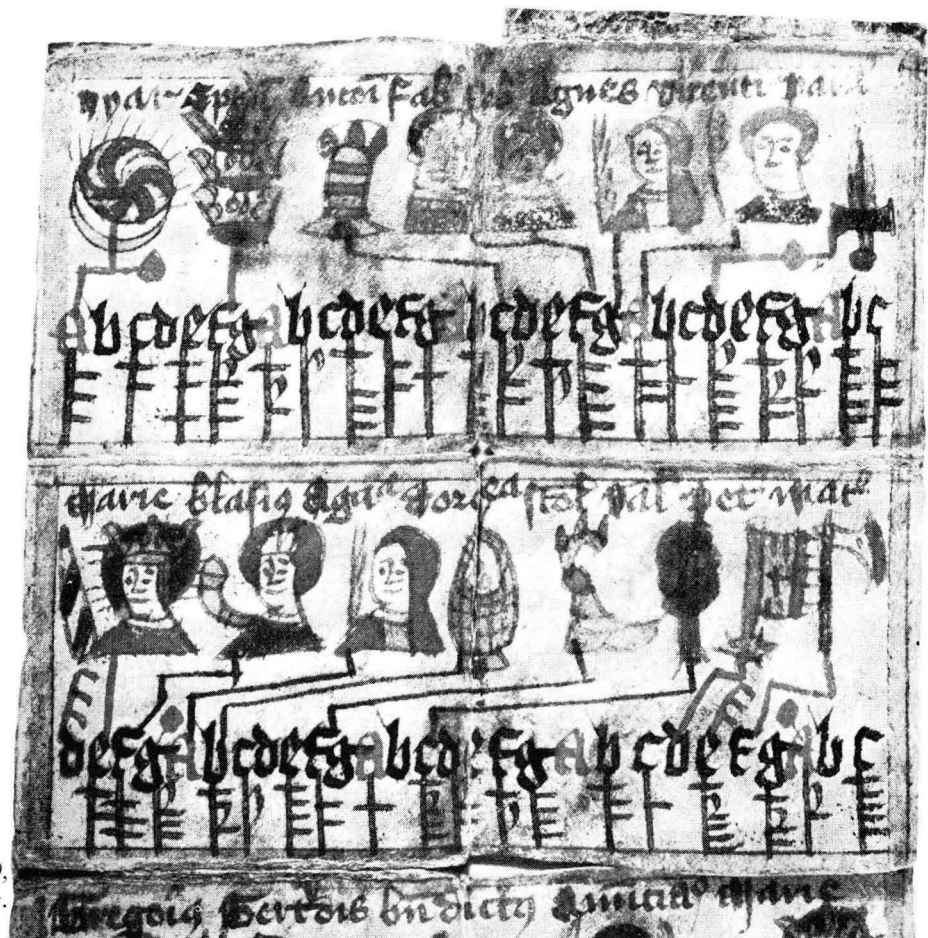

Bild 12. Pergamentkalender från 1399, januari och februari. SHM. Inv. nr 21 280. Foto ATA.

tidens slut fick den första januari en ny liturgisk innebörd. Den blev *Circumcisio*, Jesu omskärelse, och gavs därför t.ex. i Linköpingskalendern av år 1469 Kristus-symbolen lammet med korsgloria och flagga i rött.⁵²

Trettondagen, *Epifania*, uppenbarelsens fest, var i hela kristenheten helgad de ”Wise männer, som skiäncker buro” och ledda av stjärnan kom från öster för att hylla Jesusbarnet. Legenderna gav dem kronor och namn, de blev Caspar, Melchior och Balthasar, helga tre konungar i rika dräkter. De var skyddspatroner för Kölnerdömen, som

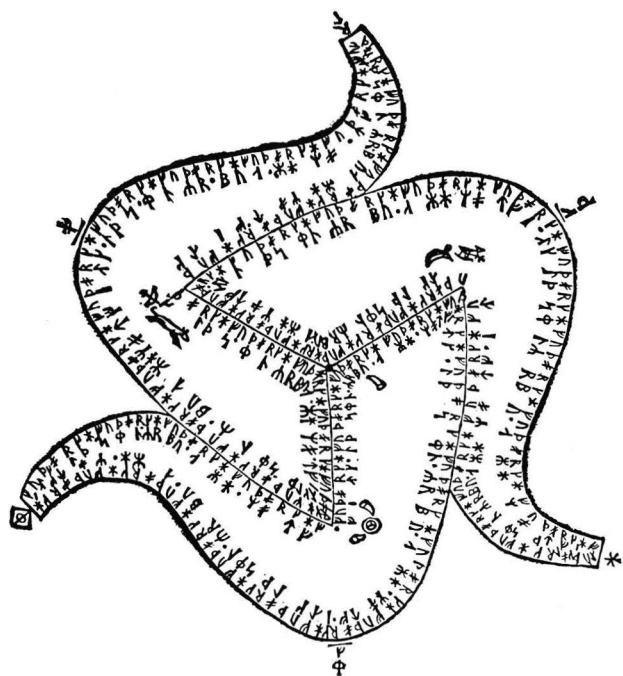
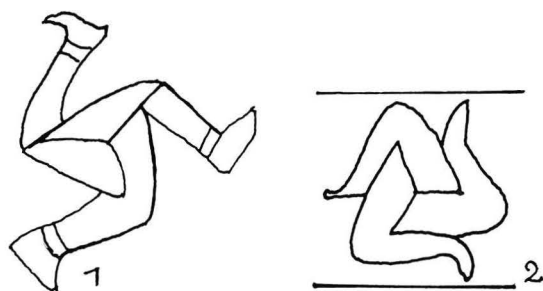

Bild 13:1–3. Kalendrars triskelefigurer.

1. Ändfigur på vintersidan av primstav från Oldnordisk Samling i Kristiania enligt B. Olsens avtryck 1892, nu i NMK.
2. ”Een springande Treefoot”, runstavsbild i Olof Rudbecks *Atlantica II*, s. 633, utgiven i Uppsala 1939.
3. Kalender ”På bräde uti en Treefootz lijkelse” i ovan nämnda *Atlantica II*, s. 359; avbildad av Rudbeck enligt anvisning av markscheidern (= gruvmätaren) adjunctus matheseos Johan Murich († 1679) från Österbotten.

restes över deras dyrbara relikskrin och i Åbo invigdes altare och stiftades gille vid 1400-talets mitt till deras ära. På bild 12 från 1399 års kalender är deras tecken tre kronor radade stolpvis ovanom varandra; symbolens livskraft framgår av att den återfinns i tryck på en engelsk kalender av år 1525. En trädliknande figur både på Pfrantenkalendern bild 5: 4 och på en av Worm återgiven norsk kalendertavla torde också ha sitt upphov i tre vertikalt ställda kronor.⁵³

Däremot kan en estnisk runstavfigur med trenne små trianglar i rad utgå från horisontalt ställda kronor. Sådana förekom t.ex. i Viborgs stads 1400-tals sigill, vars mittparti är avbildat på bild 11. Men de övriga kända nordiska bildkalendrarna placerar kronorna på samma sätt som i Sveriges riksvapen, två över en, och lika är de skurna också på några runstavar. Likväl är en enda krona vanligare såsom trettondagens symbol, dennas uddar berikas stundom med tvärstreck, som i alla fall ger ett intryck av tretal. — Den andra symbolen för de helga konungars vandring mot ett himmelskt tecken ser vi på clog-kalendrarnas stjärnfigur och den bladliknande ”flamman” på en estnisk stav kan måhända också fattas som en bild av det vägledande ljuset.⁵⁴

Om julfesten var ägnad att lysa upp Nordens vintermörker så kom Döparens dag mitt i ljusaste blomstertid. Nu kallar vi den midsommar, och jämte juldagen har den markerat halvårsbegränsning på estlandssvenska och ett tiotal finländska runstavar, också på endel sydsvenska sådana. I 1328 års runkalender heter den Joans missa, och Sant Hanss Baptiste dag, Jonsok, *Nativitas Johannis Baptiste* 24/6 är andra namn. En blomma, en solfigur, ett utsmyckat kors — stavarnas tecken förefaller icke kanoniskt betingade. På träkalendern från Bologna står Döparen med lammet i sina armar enligt en i konsten välkänd ikonografisk norm, men på pergamentkalendrarnas blad har lammet frigjort sig från sin bärare och med fana eller korsstav blivit Johannes' egen symbol.

Midsommardagen var S. Hans' jordiska födelsedag — endast för Jesus och Maria firades f.ö. en sådan. Men också Döparen fick en dag i kyrkoåret helgad sitt inträde i det himmelska livet: *Decollatio Johannis* 29/8, S. Hanssis halsshuggelse, *Castajā Caulā lecaus*. Bildkalendrarna skildrar Döpa-

ren i makaber bröstbild eller helfigur med svärdet mot halsen eller också Johannes' huvud på ett fat och svärdet därbredvid, så t.ex. på kalendern av år 1469. — Trots att dagen rätt tidigt upptas i stiftens helgonlängder så förekommer den ytterst sällan på kalenderstavarna och betecknas i sådant fall med en rund figur — fatet? — eller med ett svärd. Dagen saknas också på de engelska stavarna, men egendomligt nog bär dessa för födelsedagen i juni halshuggningssymbolen svärdet.

Apostladagarna fördelades rätt jämnt över året. I kyrklig liturgi var de av andra eller ibland tredje storleksordningen, *duplex* eller *semi-duplex* samt oftast samtidigt *festae fori*, folkliga festdagar. När en kyrklig kalenders blad smyckas med vignett såsom på bild 1 är det månadens apostelfigur, som dominerar i urvalet. Apostladagarna fick också överleva reformationen, som relikter ända in i nutidens almanacka, och de blev viktiga märkedagar i bondens år. Därför omtolkades deras symboler eller ersattes av mera ”naturnära” sådana. Min strävan att försöka nå grogrunden, ursprunget till civilkalendrarnas bildspråk blir för apostlatecknen avsevärt försvårad.

Paulus är sedan fornkristen tid apostlarnas jämställda like och han inleder årsraden med sin omvändelses dag *Conversio Pauli* 25/1. En februaridag helgades Petrus, ”som har gudomlig makt att lösa själar och för den skull gävo de dagen namn efter hans ärofulla makt”, hans upphøjelse på påvestolen och kallade den *Cathedra Petri* 22/2, som förkortat skrevs Cath. och i folkmun förvandlades till det lustiga Peter Katt. En liknande ombildning fick *Ad vincula Petri* 1/8, som blev både Petri fäng (else) och Per Vinkel. De två apostlafurstarnas gemensamma dödsdag 29/6 bar bådas namn och var en stor kyrkofest med *Vigilia Pauli et Petri* kvällen förut och helgen flerstädes utsträckt till följande dag, som då speciellt blev ägnad Paulus.⁵⁵

Petrus' urgamla särtecken, himmelrikets nycklar, en eller två, som ”gav makt att lösa själar” är det äldsta kända attributet i helgonikonografen och förekommer t.ex. i 1100-tals vignetten på bild 1. Paulus' martyrieredskap svärdet blev hans symbol först omkring år 1200 samtidigt med att de dittills okända helgonattributen plötsligt framträdde i konsten och snabbt spred sig till alla kristna

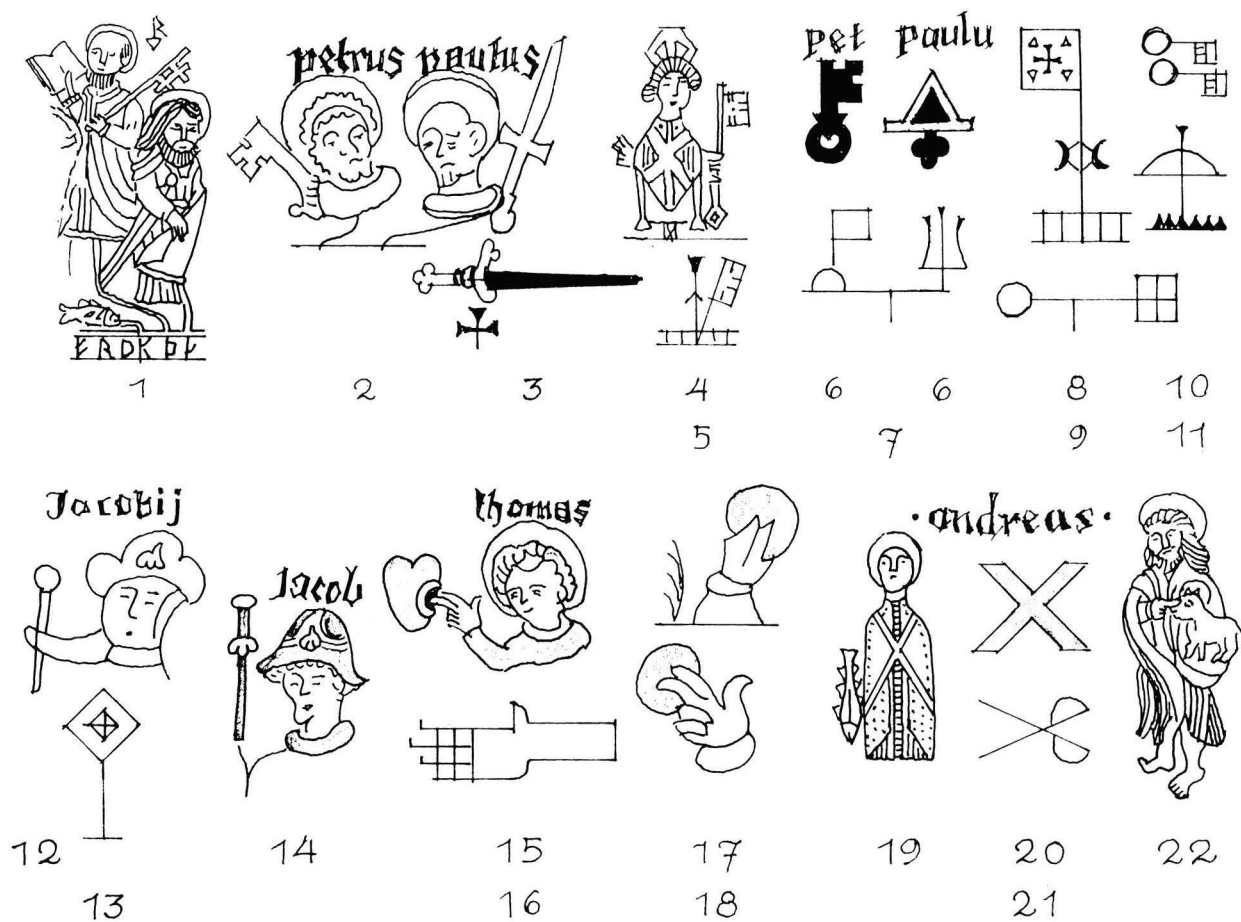

Bild 14. Apostladagars tecken. (Proveniensen, se Index sida 125).

1—11: Petrus med nyckel och Paulus med svärd.

12—14: Jacob Major i pilgrimsdräkt.

15—18: Thomas' hand i Kristi sidosår.

19—21: Andreas och hans snedkors.

22: Johannes Döparen med lammet.

länder. Och man frågar sig huruvida icke just kalendrarnas behov av lätt utförda och igenkännbara symboler bidrog till att driva fram denna av allt att döma målmedvetet dirigerade ikonografiska kanon. I sin "Ikonographie der Heiligen" vänder sig visserligen Künstle mot tvenne tidigare författares förmodan att "in diesen Volkskalendern sich die Heiligenattribute zuerst gebildet hätten", men möjligheten för ett sammanhang med både kyrkligt och borgerligt kalenderskapande skulle ändå förtjäna att undersökas.⁵⁶ — Enligt E. Brate har Finn Magnusson i sin utgåva av Sämunds Edda år 1812 ur obekant källa uppgivit "att runstavarnas prototyper under katolska tiden uppbevarades i domkyrkorna, t.ex. i Nidaros". Men trots kyrkans kanon blir emblemvariationerna rikliga. Himmelrikets nyckel liknar ibland en yxa och Paulus' svärd får triangelform och tyds på norska stavar småningom som en pillbåge. Detta ger Pålsmissan namnet Paul Skyttar, varför "ålmugen trudde at Pål var en stor krigshelt".⁵⁷ På bild 14 återges några av tecknen för Peter-Paul-

festen och för de olika månadernas apostladagar.

Ganska entydigt karakteriserar de kyrkliga symbolerna tre av dessa: *Bartolomeus* 24/8 har kniven med vilken han blev flådd, *Andreas* 30/11 symboliseras av snedkorset, som var hans martyrieredskap och *Thomas* 21/12 har ett egenartat kännetecken, nämligen handen som han tvivlande stack in i den återuppståndne Frälsarens sidosår, ibland som på bild 14 återgivet likt sår i ett hjärta. Snedkors och kniv var lätta att skära i trä, de återkommer därför mer eller mindre tydliga i de flesta träkalendrar, också i de engelska. Tomas' hand ristas stundom in i rimböckers breda yta och den är pergamentkalendrarnas återkommande figur. Den har en frände i *Benedictus* 21/3, en hand som slår kors över ett runt tecken, utmärkande giftbägaren, vilken sprang sönder när "munkarnas fader" välsignade den. Dryckens gift symboliseras i konsten ofta av en orm i bägaren och på några runstavar är endast ormen kvar som en relik av mera utsmyckade kalenderbilder. Ty båda dessa handsymboler var ändå för komplicerade att överföra

på trånga kalenderstavar, Benedicts helgdagskors fick på dem kanske tillägg av en cirkel för bägaren, Tomaskorset blev emblem för den dag, då julfriden gick in. Då skulle man värja sig för allt oknytt genom att slå kors i tjära, halm eller trä över husens dörrar. Så kunde man i Pargas ännu under förra seklet sjunga på en medeltida melodi:

”Tommos, Tommos, kom till vårt å ta
julen me dig,
Ser du inte våran port med tjärukors
å jämring,
Vrid omkring så kommer du in.”⁵⁸

Och Tomas-korset kanske snidades ur kvistfri furu till en rikt sirad prydnad eller formades med tofsprydda stänger av gran eller tall framför gårdsporten; sådana syns på några kalenderstavar. På andra kan en öltunna eller ett horn tyda på att julbrygden borde vara klar till Tomasmäss. I motsats till dessa profana drag upptar några senare kalenderbilder ”den himmelska byggmästarens” vinkelhake som attribut, ibland jämte hans martyredskap lansens. Enligt en poetiskt utformad legend *Acta Thomae* från c. år 200 blev han nedstucken med en sådan under en missionsresa till Indien, där sedan under många sekler en sekt på Malabarkusten har kallat sig Tomaskristna.

Ett högst förunderligt inslag i det medeltida fromhetslivet bildar dyrkan av aposteln *Jakob d.ä.* och pilgrimsfärderna till hans förmenta grav i Santiago de Compostela, som från 1100-talet stimulerades och underlättades av munkarna i Europas omkring tvåhundra cluniacenserklöster. Utom att Sankt Jakob var beskyddare för pilgrimerna, bland dem också många nordbor, blev han själv betraktad såsom en sådan samt avbildad med attributen stav och bredbrättad hatt prydd med skal av den mussla, vilken delades ut i Compostela som pilgrimsmärke och ännu i många land bär hans namn: *coquille St. Jacques, St. Ibs skal*. Musslan har troligen varit förebild för en rund eller rombformad runstavfigur och staven för en böjd eller tvärstreckad linje, men särskilt tydligt markerad är icke dagen för *Jacobi Ap.* 25/7 på stavarna. Bildkalendrarna, både i trä och på pergament har däremot funnit ett tacksamt motiv i hela pilgrimsutrustningen.⁵⁹

Det är icke underligt att *Mathie ap.* 24/2 och *Mathei ap. et ev.* 21/9 lätt förväxlades. I finskan

fick båda namnet Matti och på värmlandsfinska runstavar kan man finna en segelbåt som tecken för vardera. Bildkalendrarna tar i Norge fasta på Matheus som evangelist och visar ängeln, hans symbol i denna egenskap, andra har bara ett apostlahuvud. — Mattias' martyrieredskap, bilan eller skarprättaryxan, kan också förekomma på båda dagarna. Överhuvud är deras tecken obestämda och växlande. Och jag har icke kunnat finna någon legendinspirerad förebild för Matheusdagens hornprydda bockar på enstaka rimböcker och primstavar, också de folketymologiska tydningarna går i sär beträffande dem. — Mathias blev i apostlaskaran efter Jesu död förrädaren Judas Iskariots ersättare och hans festdag, den ersättande *skottdagen*, ärvde sin placering på den 24 februari redan från romersk tideräkning.

Simonis et Jude ap. 28/10 var åminnelse dag för två av Jesu lärjungar, som samtidigt led martyrdöden. Den senare är Judas Taddeus och således icke förrädaren Iskariot. Båt eller egentligen skepp är redan på 1399 års kalender deras symbol och den återfinns på flere skandinaviska pergamentkalendrarna i primitiv utformning. Enligt F. Dahlby skall den vara tecken för Taddeus' missionsresor. Men på stavarna har dagen kors eller pil.⁶⁰

En annan ”tvoapostelmässa” var *Philippi et Jacobi ap.* 1/5, här Jakob d.y. I pergamentkalendrarna förekommer dubbelporätt, år 1399 jämte majdagens lövruska. På en Skara-runstav står två helgdagskors flankerande en låg gavelformad figur och på en skånsk stav syns Filippus-emblemet, en korsstav med två tvärsålar. Men redan tidigt upptas i civilkalendrarna *Valburghu messa* 1/5, så kallas dagen redan i Worms runkalender och under senmedeltid stiger Valborg ställvis in också i den kyrkliga dagraden. På kalenderstavarna får hon vårliga tecken, en blomma, ett träd eller kanske kommer hon med en gök, ”käki kainalossa”. Även i clog-utförande smyckas den första majdagen med ett träd. Men egentligen hör kalenderstavarnas och rimböckernas trädfigur till helt andra dagar, vilka har satt myror i huvudet på många forskare inom tideräkningens område.⁶¹

Två obetydliga helgon, som dock upptas redan på 700-talet i Beda Venerabilis' skrifter, nämligen martyren *Tiburtius* och martyrpåven *Calixtus* har gett helgonnamn åt Första sommardag 14/4 och

Första vinterdag 14/10. De inleder sommartal respektive vintertal, som har ansetts i gammal folklig tideräkning syfta på veckoräkningen, ”vecko-talet”. De har varit märkedagar, som är nämnda redan i svenska landskapslagar, och 1328 års runkalender betecknar *tiburcius sumar* med en blomma, se bild 3:1 och *kalihstus vintrnat* med den från de andra tecknen kända handen, som här håller ett nät.

Detta har tolkats som fiskredskap, men med tanke på medeltidsmänniskans befogade odjursskräck kunde man väl hellre uppfatta det som ett vargnät, redo för fångsttid. — För båda dagarna är dessa små bilder samt orden ”sumar” och ”vintrnat” betecknade med festdagarnas röda färg, men de tillhörande helgonnamnen är svarta, vilket tycks bestyrka antagandet att dessa två namn ur kyrkans helgonlängd råkat passa in på gängse viktiga märkedagar, som sedan forna tider har ”en annan bakgrund än det helgon, som händelsevis place-rats där”.⁶²

I Finland har man talat om sommarmål eller ”Suwipäivät” 13—15 april och vinternätterna, ”Talwi-yöt” var också tre: 13—15 oktober. Dessa tredagsserier anges med trenne kvistar eller skårar i rad, på vår äldsta daterade runstav från 1566 förekommer dock en tregrenad figur såsom vintertecken. I regel symboliserar likväl kalenderstavarna 14/4 medelst ett ofta mycket dekorativt utformat träd med uppåtriktade bladprydda eller knop-pande kvistar, på vinternattens motsvarande figur slokar grenarna eller står nakna; en östgötsk kalender vänder trädet upp och ned. På en norsk stav flankeras ett omvänt träd dessutom med en köldsymboliserande vante.⁶³ På andra norska stavar betecknas ”vetr nat” med enbart vanten eller någongång en kälke. Bild 15 anger några exempel på förstedagsfigurernas fascinerande variationer. — På pergamentkalendrarnas blad är Calixtus iförd påvetiara och Tiburtius med helgongloria kan någongång därjämte förete ett ståtligt blomster.

Men båda helgonen saknas som stora festdagar både i England och på de avbildningar av kontinentala trä- eller bildkalendrar, som jag sett, varför deras ”fasta förankring i den levande folktraditionen” otvetydigt bör kunna inringas i den baltiska Norden. Norska rimstavar är i regel in-

delade halvårsvis med utgång från förste-dagarna 14/4 och 14/10, en indelning som påträffats också i angränsande västsvenska landskap och som överensstämmer med det nordiska naturårets påtagliga tudelning. Även trädfigurerna är ju uppenbara sinnebilder för naturårets växlingar och de har funnits både på same-folkets och estlandssvenskarnas gamla kalendrar. De finns med oberoende av en runstavs eller rimboks begynnelse-dag, som någongång kan vara juldagen enligt västeuropeisk årsbörjan vid den tid, då kristendomen först nådde Norden, men vanligen dock är nuvarande nyårsdag enligt kyrkans månadsräkning från 1200-talets mitt till vår tid.⁶⁴ Också andra indelningar förekommer, men sällan.

Det finns ytterligare två figurer på de nordiska träkalendrarna, som erbjuder en förmodad anknytning till forntid och naturår. Midvinterdag, 13 januari (ibland 14/1) har utmärkts med en specialfigur — en enkel eller tredubbel båge, ett helt eller halft träd, ett omstjälpt horn — långt innan Knut, som ”kör julen ut” i slutet av 1600-talet flyttades hit från sin ursprungliga plats den 7 januari. En 1700-tals runstavssnidare i Pudasjärvi angav bågfiguren betyda att vinterns ås är bruten och A. Hirsjärvi har velat se denna dag, som i Norge har kallats ”midtvinter” såsom ”talven napa”, vinterhulets nav, vilket ytterligare kan ge härledningen STAM (= axel) för det finska januari-namnet ”tammikuu”. Den nutida översättningen av tammi = EK saknar ju all anknytning till kall vinternånad. Också på den lapska kalendern, bild 4:2, är dagen utmärkt.⁶⁵

Sta Margaretas dag har också gett forskarna huvudbry. Den har i äldre tiders kontinentala kalendarier varit placerad på 13 juli, vilket datum är utmärkt som festdag redan på Lödöse-stickan, på lapska och på estländska stavar, i äldre svenska bildkalendrar samt genomgående i Åbo stifts kyrkliga skrifter. Också i övriga nordiska helgonlängder förekommer denna ålderdomliga placering av ”Margarita”, bl.a. i ett Skara-kalendarium från 1200-talet. Men i detta har en efteråt tillfogad anteckning troligen på 1300-talet flyttat henne till 20/7, vilken dag under senare medeltid blev de nordiska kyrkornas Margareta-dag. På stavar betecknas helgonet nästan undantagslöst med en räfsa och flera folklivsforskare vill se hennes dag som en

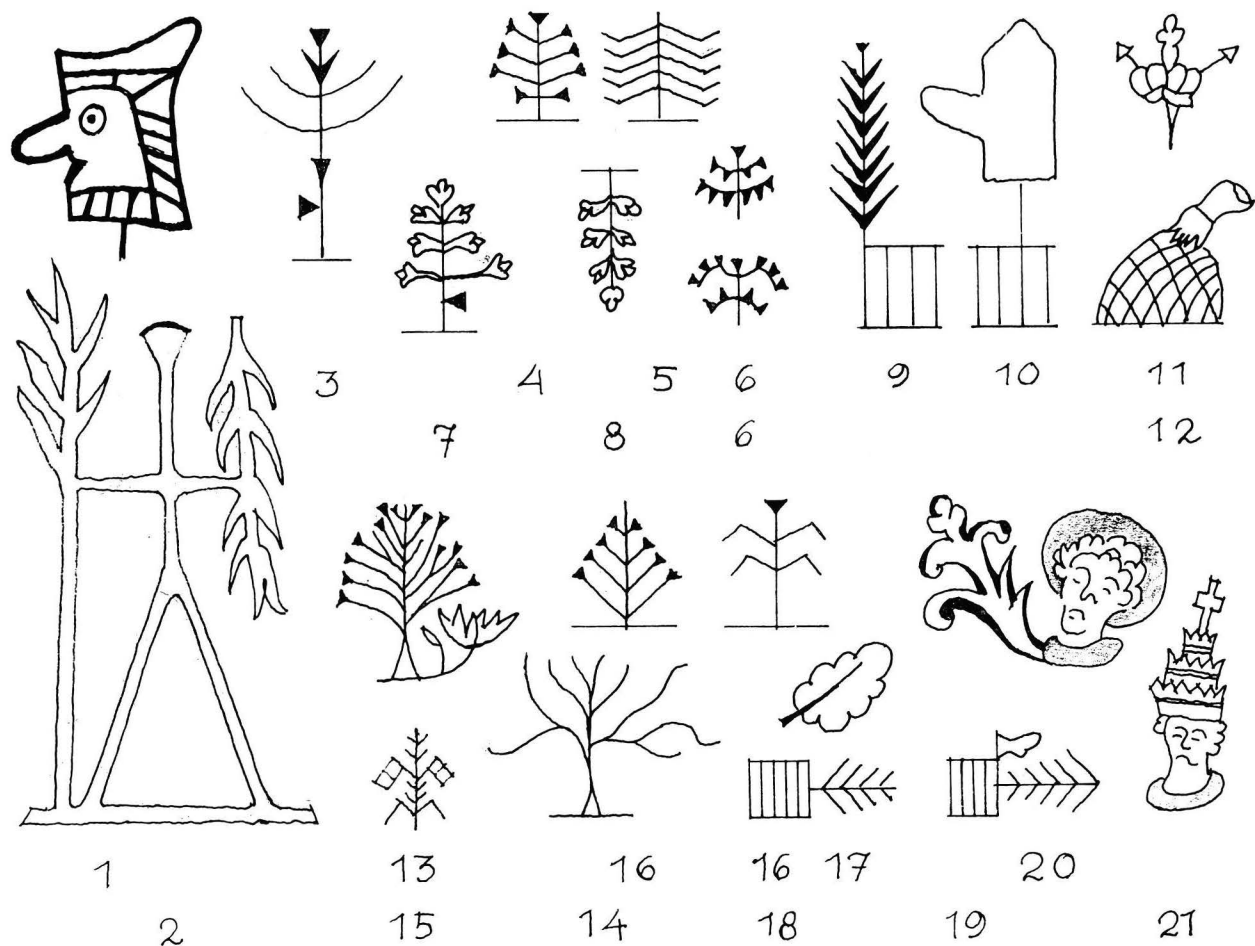

Bild 15: Tecken för Första sommardag 14/4: *Tiburtius* och Första vinternatt 13–14/10: *Calixtus*. (Proveniensi, se Index sida 125).

2: Den samiska växtlighetens och fruktsamhetens gud.

1, 3, 11, 13, 15, 17, 20: *Tiburtius*.

12, 14, 21: *Calixtus*.

4–5, 6, 9–10, 16, 18–19: *Tiburtius* och *Calixtus*.

relikt av naturårets midsommar. På 1600-talet kallades i Lappland 13/7 "Kasca-Kässi", som har just denna betydelse. — År 1782 uppgav författaren A. W. Hupel att i Estland förekom en märklig kvartalsindelning, i det att den fjortonde dagen av januari, april och oktober hade särpräglade folkliga namn och 13 juli kallades "Karusepäev". Detta har K. Vilkuna översatt till björndag och tyder den såsom en ursprungligen hednisk odjursavväjningsdag, vilken då av kyrkans män skulle ha bytts ut mot dyrkan av Sta Margareta, drakdöderskan, och karaktäriserats av hennes korsstav med treudd, folketymologiskt omtydd till räfsa.⁶⁶

Men ifall man bakom kalenderstavar och rimböcker vågar spåra anor från "karfstickor för dag- och årsräkning, som ligga tidigare än vår bekantskap med kyrkokalendern"⁶⁷, så förefaller det tänkbart att räfsan kunde vara det primära tecknet för den märkedag, som inledde den i naturårets

rytm så viktiga höbärgningstiden. Räfsan syns vara besläktad med förste-dagarnas träd och kanske med julens dryckeshorn såsom utpräglat profana emblem. — Bildkalendrarnas tecken är räfsan icke. Dessa visar Margareta själv med eller utan den drake hon stöter med sin korsstav eller endast draken i primitiv, ibland mycket fantasifull utformning.

Drakens rikliga förekomst i den kristna emblematiken är påfallande. Legenderna om *S. Georg* och *S. Mikael* som drakdödare spreddes under korsstågsten från orientaliska myter med tunn kristen fernissa och i den germanska världen mötte de i sagan om Sigurd Fafnesbane ett besläktat motiv, som snidat i trä har fortlevt till vår tid bl.a. kring några norska stavkyrkoportaler.⁶⁸ Draken var det onda, djävul och hedendom, som skulle besegras av kristna kämpar. St. Göran — Örjan — Yrjö i riddarutrustning med kors på skölden, ridande fram över odjuret på sin vita häst —

det var ett tacksamt bildmotiv, som t.o.m. återgivits i sin helhet på två bevarade sydeuropeiska träkalendrar. Nordiska pergamentkalendrar bryter ut en del av motivet: hästen eller draken eller endast skölden, kanske ritas helgonets huvud ovanom dennas kors; på ett norskt pergamentblad syns dessutom St. Örjans hand med svärd sticka ut bakom skölden, vilket förklarar urtaget i den sköld, som ensamt representerar 23/4 i 1399 års svenska kalender. — Både draken och skölden kan man spåra som förebild till enkla runstavsfururer, t.o.m. hästen är inristad i en dansk stav och dess överkropp i en finländsk. Det engelska clog-tecknet, en sidvänd, bladliknande spetsig figur torde representera lansen, som jämsides med svärdet är drakdödarvapnet.

Men egentligen är det Mikael, den segerrika ärkeängeln värv att stöta lansen i "den grumme drage, som er djaevelen". Hans dag *Michaelis Archangelis* 29/9 var både en stor kyrklig festdag och en noga iakttagen folklig märkedag. Ty Mikael var en betydelsefull helgongestalt. På den yttersta dagen var det han, som

"bles i luren lange:
Og nu sko alle såline
fram fyr domen gange.

— — —

De var sankte såle-Mikkjel,
han vog i skåle vikt
så vog han alle synde-såline
burt til Jesum Krist."

Så skildrar "Draumkvaedet", den mäktiga norska visionsdikten, själavägaren i hans för medeltidsmänniskan överväldigande och skrämmande uppgifter. "Santu mikal hilb sial hans", den bönen riktas på en gotländsk runsten till domens ängel, som skulle pröva själarna i gärningarnas vågskålar. — Rikt utsmyckade pergamentkalendrar framställer drakdödaren eller själavägaren själv i vingad gestalt, på en kalender från 1495 står texten "Michiel höghe engil" över ett huvud med strålkran och vingar. Men det vanligaste emblemet är enbart gärningarnas våg med dess båda skålar, ibland finns en lur eller ett horn som tecken för dombasunen. Båda dessa symboler går igen på de skurna kalendrarna i Norden, Balticum och England, ehuru de ibland är så till ytterlighet förenklade att endast kännedom om deras bak-

grund ger någon vettig tydning av t.ex. en upp och ned vänd våg eller en öppen lur tecknad med två små båglinjer.⁶⁹

Johannes uppenbarelser upphörde aldrig att fascinera medeltidens skriftlärda och uttolkare, Apokalypsens beskrivningar av mångtydiga symboldjur gav illuminatorerna uppslag till fantastiska figurer. Mikael's "höga basunaröst" och hans strid med "draken, den gamla ormen" har där sitt upphov och de bevingade djuren i Apokalypsens fjärde kapitel tog form som symboler för evangelisterna redan i mitten av det första årtusendet. I nordisk konst känner man dem från 1100-talet och i kalendrarnas bildvärld stiger de in på dagarna för *Marcus Ev.* 25/4 och *Lucas Ev.* 18/10; som ovan nämnades förekommer också någongång evangelisttecknet örnen för *Johannes ap. & ev.* 27/12. Marcus' lejon är ett tacksamt motiv för bildkalendrarnas illustrationer, ibland har det vingar, nästan alltid gloria och någongång en ståtlig svansotofs; på en fransk april-sida ser man endast vildjurets huvud med starkt förnämskligade drag. Lejonet ristas in med lurvig päls på en sydeuropeisk träkalender och syns på en norsk kalendertavla, avbildad 1626 av Olaus Worm. Det givs runstavsfururer, som visar en otymplig klump, ibland lik en tjock fisk, ibland med päls och huvud, i vilka man ännu kan spåra lejonet som förebild. Möjligen har dettas bevingade urform gett upphov till fågeln som är stavarnas vanligare symbol, kanske också till att denna först har tolkats som en gök och sedan utformats till en tydlig sådan, men ehuru "vårens budbärare" kan anlända i april till södra Skandinavien, har ordstävets att Marcus kommer "käki kainalossa", med göken under armen, knappast någon motsvarighet i finländsk naturupplevelse, vilket plogen, de finska stavarnas vanligare figur, däremot kan ha. Clogkalendrars kvadratiske tecken — med eller utan hörnutsprång — har ingen känd anknytning till religiös symbolik, lika litet som den schematiska upptill öppna vinkeln i Estland eller Tyskland.⁷⁰

Kalendrarnas andra återkommande evangelistsymbol, Lucas' ox, var i motsats till lejonet ett i Europa bekant djur, vilket kunde tänkas påverka illustratörens formgivning. Men medeltidens bildskapande är sällan inställt på naturalistisk riktighet, det följer traditionella krav, är imitation av

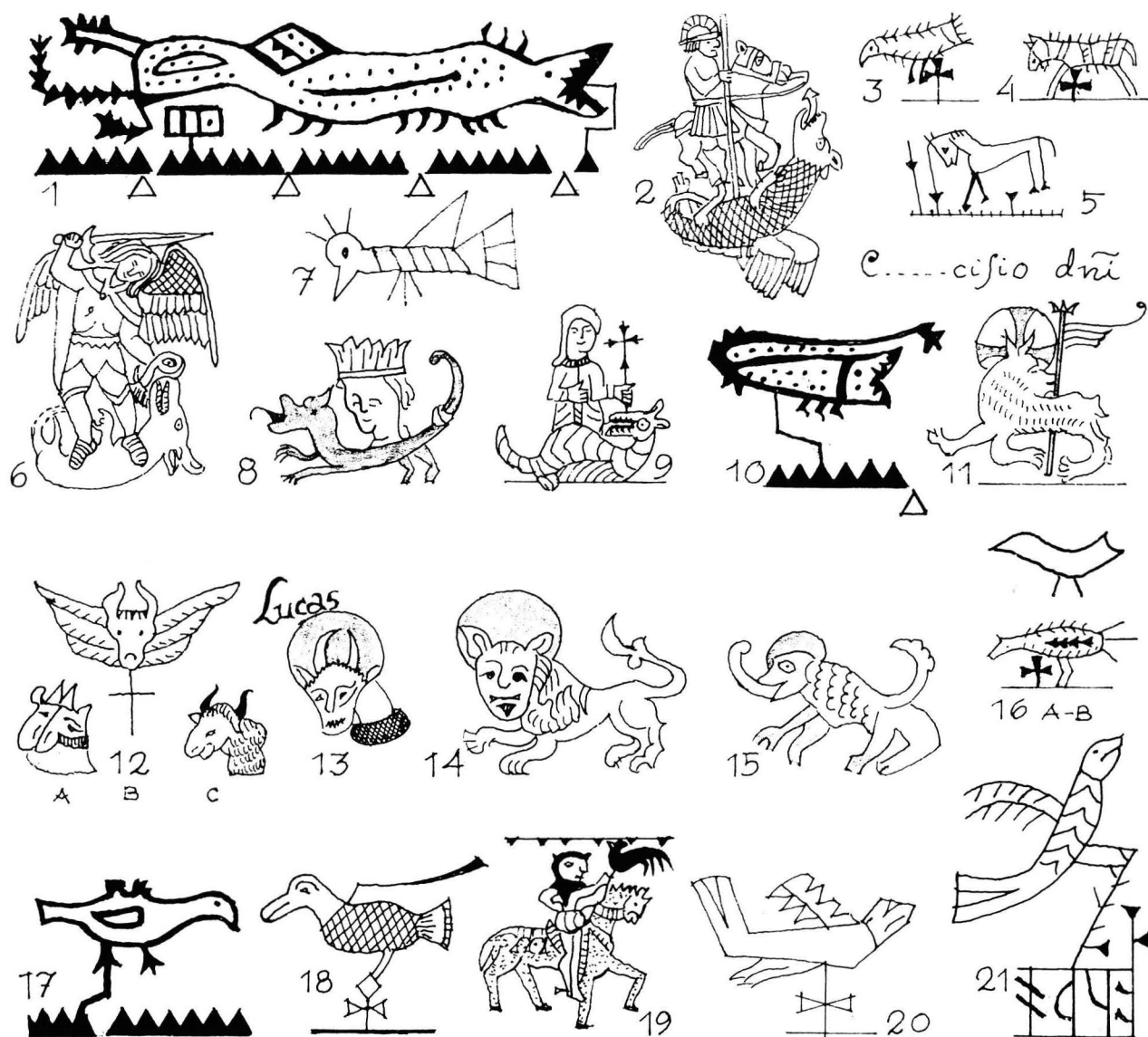

Bild 16. Drakar, lejon, fåglar och oxar m. fl. djur. (Proveniens, se Index sida 125).

- 1–3: S. Görans drake och 4–5: hans häst: 23 april.
 6: S. Mikael's drake: 29 september.
 8–10: S. Margareta's drake: 13 ev. 20 juli.
 11: Nyårsdag.

- 12–13: Lucas Evangelist: Oxhuvud, 18 oktober.
 14–15: Marcus Evangelist: Lejon eller vårens gök: 20–21: 25 april.
 7: Vår fågel för 1 maj: Philippus & Jacobus eller Valborg.
 16–19: S. Martinus eller Gås: 11 november.

en förlaga. Bevingat och helgat med gloria blir oxens huvud pergamentkalenderns gängse Lucasfigur och det har t.o.m. ristats in i sydeuropeiska träkalendrars oktoberskivor. Men de nordiska skurna kalendrarna är enklare och uppvisar vanligen endast ett helt eller halvt kors, någongång en ornamentalfigur. På bild 16 har jag samlat några drakar, lejon och fåglar ur kalendrarnas zoologiska bildvärld. Lucasdagens oxhuvudtecken avbildas också där i fyra variationer.⁷¹

När emblemen är enkla, vardagsnära ting blir de tydliga och förstäligen i kalenderbilderna. Diakonen *Laurentius* led martyrdöden på ett halster och Larsdagen 10/8 har halstret som sitt ständigt

återkommande tecken. På pergamentkalendrarnas blad syns ibland helgonet i helfigur — eller endast dess huvud — lagt på galler över flammande lågor, någongång avbildas en diakon med ett halster i handen. — Anmärkningsvärt är att ett kvadratisk halster ibland förses med ”öglor” i hörnen och ibland skrafferas dess yta helt eller delvis.

Den helige *Martinus*, Galliens första stora helgon, bisp och bekännare, dyrkades i Sverige ända från 1100-talet. Legendan berättar att han en gång mötte en lytt tiggare utan kläder. På två sydeuropeiska träkalendrar rider han fram den 11 november och skär med svärdet hälften av sin mantel åt den frysannde tiggaren. På Pustertal-kalendern

återfinner vi ryttaren, men i sin vänstra hand håller han en fågel, som mest liknar en tupp, bild 16: 19. Det torde likväl vara Mårtens gås, f.ö. genom hela Europa dagens symbol på pergamentblad, stavar och olika träkalendrar — varför vet man inte. Sekundär och sen är en Bretagne-legends besynnerliga förklaring att gässens kackel förrådde det gömställe, som Martin sökt i gåsastian för att slippa bli vald till biskop. Men det egendomliga är att gåsen både i Norden och Södern ofta tecknas vilande på en kalkliknande skål, t.o.m. kan det hända att gåsen lämnas bort och bara kalken är kvar som t.ex. på 1399 års svenska kalender eller i stark stilisering på några clogs. En klumpig gås finns på några runstavar, men har på andra blivit ersatt med mitra eller kräkla, som är återkommande tecken för helgonradens många biskopar, vilka jag icke närmare ämnar beröra. Med några särpräglade undantag.

Efter 1087, när relikerna efter *Nicolaus*, biskop i Myra, skrinlades i det apuliska Bari, gick hans dyrkan ”bokstavelig talt över alle grenser”. Hans dag 6/12 blev överallt en folklig festdag och legenden om de guldklimpar han kastade in till tre jungfrur som hemgift gav upphov till seden med gåvor från Santa Claus. Han blev patron för otaliga kyrkor, provinser och sammanslutningar samt de sjöfarande köpmännens skyddshelgon, en egenskap som särskilt i Norden var betydelsefull och förlänade honom bl.a. ett ankare såsom kalendertecken, någongång t.o.m. ett skepp. Vanligare var dock tre kulor som symbol för jungfrurnas guldklimpar eller också de gängse biskops-tecknen, mitra eller kräkla, ifall han icke rentav själv avbildades i full ornat.⁷²

Merendels kännetecknar ankaret dock martyrpåven *Clemens*’ dag 23/11. Denne hade enligt en populär legend blivit sänkt i havet med ett sådant bundet kring halsen. Som emblem är ankaret tacksamt, lätt att rita, att rista och skära i trä som på bild 5: 3, varför det också är kalendrarnas här dominerande symbol, på primitiva stavar omtytt till en båg- eller triangelformad figur. Enligt Rhezelius’ 1600-tals avbildning har en skicklig runstavssnidare t.o.m. hängt ankaret vid stäven på ett litet fartyg.

Ett skepp eller en båt är återkommande bilder även vid 21/10, *XI milium virginum*, de 11.000 jung-

frurnas eller *Ursulas* dag. Bakom denna benämning står en egendomlig legend. Kungadottern Ursula sägs jämte sitt följe på 300-talet ha återvänt från en pilgrimsfärd till Rom seglande längs Rhen, men vid Köln skulle de blivit överfallna av hunnerna och dödade. Ett kalendarium från 800-talet nämner S. Ursula och hennes tio följeslagarinnor, varför man antagit att de elvatusen jungfrurnas häpnadsväckande antal ursprungligen beror på en felläsning av M för martyr till *milia* = tusen. Hunnernas dödande pilar brukas även som Ursula-emblem; det gängse martyртеcknet, palmkvisten, förekommer ibland, på några stavar utformat som ett litet träd. Men t.ex. Linköping-bildkalendern från 1495 visar upp ett fint, bemanat skepp för denna dag, som särskilt under senmedeltid blev viktig och utmärks på de flesta stavar i Norden.

Oberoende av hur många följeslagerskor Ursula hade är jungfruhelgonens antal i kalendrarna ändå stort, föreställningen om jungfrudomens helighet genomsyrar otaliga medeltidslegender. *Gertrud jomfru* var abbedissa i Nivelles i Belgien och på hennes dag 17/3 kunde man i Norge höra ”Gertruds-fuglen” (spillkråkan) trumma. Den dagen var ”kringgerning” förbjuden, vilket gav helgonet en ”motsatssymbol” i form av spinnrock eller slända och på norska rimstavar påträffas därför ”rokken” såsom Gertruds tecken. Detta var hennes emblem under tidig medeltid, men det byttes senare ut mot en för abbedissan bättre lämpad symbol: en kyrko- eller klosterbyggnad. Detta blev träkalendrarnas vanliga tecken, som också har vidfogats bildkalendrarnas små helgonhuvud eller helfigurer.

Ett byggnadsverk syns också vid *Barbaras* dag 4/12 i både ritade och skurna kalendrar, nämligen tornet, där hon enligt legenden varit inspärrad. Den kalk hon ibland på 1400-talet bär i Sydeuropa förekommer inte i Nordens lekmanakalender. Kyrkligt var varken Barbara eller Gertrud några viktiga helgon, folkligt fick de stor betydelse, Barbara som dödsstundens hjälpare och en av huvudjungfrurna, *virgines capitales*, och Gertrud som de resandes beskyddare.⁷³

Sancta Lucia har vandrat in i nästan hela Europas helgonskara från Syracusa, där legenden förtalade om hennes utrivna ögon, som ibland också har tecknats som hennes symbol. Emedan hennes

dag 13/12 låg närmast "solhwarfvet", det i medeltidskalendrarna angivna vintersolståndet, betraktades Lucia-natten som årets längsta, "öö kaike pisin" kallas den på 1500-talet. Men efter "langnatten" återvänder solen, en tysk bildkalender betecknar därför Lucias dag med ett runt, korskrönt solansikte. — Omkring år 1400 upptogs i Åbo stiftskalender 15/12 som en betydelsefull festdag för *Anna mater Mariae*, en egenartad placering, vilken skiljer sig både från skandinavisk vid 9/12 och kontinental vid 26/7. Detta ledde i Finland till att det folkliga Lucia-firandet försköts, i det att "Annan aatto", Anneafton följde på folktrons gastkramande Lusse-natt, som blev allt mörkare ju längre norrut man kom, allt mera fylld av skräck för troll och vättar. I Norrland ansågs Lussi ställvis vara ett onskans väsen, "vittrornas moder", som skulle fördrivas med ljus och flamma. I västra Sverige var hon ljusbringerskan, som stått fadder för nutidens Lucia-brudar. Båda egenskaperna och namnets samband med det latinska *lux* berättigar till de nordiska bildkalendrarnas och stavarnas fackla, brinnande ljus eller bloss. Men ibland kan också en fiskfigur förebåda adventsfastans trenne "tamperdagar" eller kan fårens viktiga vinterklippning utmärkas genom en fårsax antingen på Lucias eller på Annas efterföljande finländska dag. Denna senare är dock vanligen angiven med kors eller krona, men det också hos oss kända ordstävvet "Anna med sin kanna dansar fjorton (tio) dagar före jul" illustreras på några norska stavar verkligen med en kanna den 9 december.⁷⁴

Ett österländskt helgon, som redan tidigt även kyrkligt hade en stor betydelse var *Catharina av Alexandria*, också hon en "huvudjungfru". Hennes martyrredskap hjulet var en enkel symbol för 25/11, lätt att rita och rista. Med eller utan taggar, med fyra ekrar eller åtta, ja, ända till tolv, närmar den sig någongång nästan formen av en ros och ger då inte mera något intryck av det pino-redskap, som ända in i vår tid lever kvar i visan om liten Karin, som sättes "i spiketunnan in". — "Jungfru Maja på källebro" är också en legendvisa, som har bevarats ur medeltidens fromma balladskatt. Trots att däri ingår drag av olika bibliska personer kan man i textens huvudgestalt klart känna igen kyrkans stora botgörerska *Maria*

Magdalena.⁷⁵ Då hon var en av de tre kvinnor som på påskmorgonen gick till Kristi grav med "välluktande kryddor på det de skulle smörja honom", blev tecknet för hennes dag 22/7 smörjelsekärlet, salvokrukan. Det utformas ibland med lock, ibland med fot som en kalk, det kan vara rikt mönstrat eller stramt och enkelt. På stavar blir det kanske bara en cirkel och i clog-utförande har den liggande krukan ett handtag. Någongång kan stavarnas tecken vara den upptill öppna mrunan, som sedan lätt utsmyckas till en krona. Och ibland blir tecknet verkligen ett latinskt M.

När helgonnamnens latinska begynnelsebokstäver förekommer på enkla träkalendrar, vilket inte är helt sällsynt, innebär det möjligen ett relativt sent utförande från en tid när man inte längre förstod de gamla tecknens innebörd. Kyrkliga symboler såsom biskopars kräkla, påvares tiara, martyrers palmkvist och apostlars bok, stora festdagens kors och de mindres halvkors är dock figurer som långt efter reformationen på "tidastavar" och rimböcker utmärker årets register enligt medeltidens gamla katolska skick. Det skulle leda till meningslösa upprepningar att här ens nämna dem alla. Men utöver ovan berörda universella dagtecken skall jag likafullt behandla några utpräglade nordiska helgons symboler, av vilka en del exempel återges på bild 17.

Då måste först *Olaus Rex* bli nämnd, den norske Olav Haraldsson, stupad för yxhugg år 1030 och skrinlagd i Trondheims domkyrka, som under sekler därefter var mål för otaliga nordbors vallfärd över Kölen längs pilgrimsleden med härbärgen och kapell. Ända sedan missionstiden är hans dyrkan rotfast i Skandinavien, hans dag märks ut redan på Nyköpingsstaven från 1200-talet och yxan, som dräpte honom, är tecknet både för den riktiga Olofsdagen 29/7 och i Norge dessutom för hans translationsdag 3/8. Kungakrona och riksäpple smyckar julisidan i 1399 års kalender, men bakom skymtar dödsvapnet. Det flankerar också hans krönte huvud i den hundra år yngre Linköpingskalendern och på fem finländska landskapsigill, bl.a. det medeltida Ålands, tronar St. Olof själv med rikets och sin egen symbol i hand.

Relativt sent kom den heliga *Birgitta* in i kalendrarna. Regelrätt kanoniserades hon ju först 1391, knappt tjugo år efter sin död, men hennes

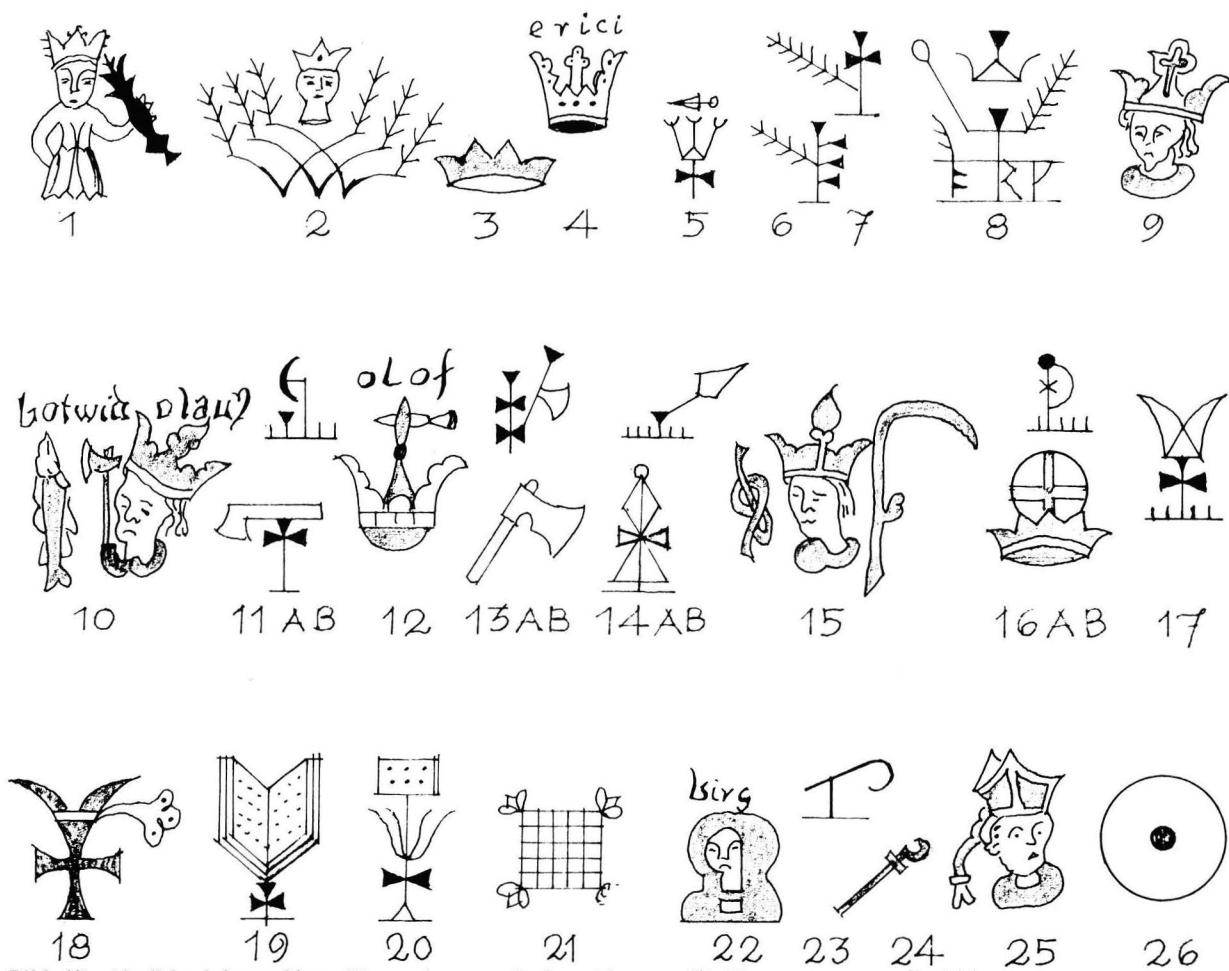

Bild 17. Nordiska helgonemblem. (Proveniensen, se Index sida 126).

1–9: S. Ericus Rex: 18/5.

10: S. Botvid & S. Olaus: 28–29/7.

11–13: S. Olaus: 29/7.

14–16: S. Knuds olika dagar.

17: På runstavar vanlig biskopsmössa.

18: S. Henricus: 19/1.

19–22: S. Birgitta: 7/10.

23–25: S. Escillus: 11 ev. 12 juni.

26: S. Halvard: 15/5.

kult spriddes snabbt i Norden och hennes dag 7/10 utmärks efter år 1400 genomgående på kalendrarna, vanligen med en bok eller ett bokstall som tecken på hennes lärda värv, ibland dock med pilgrimsstav och ränsel.

Från år 1296 nämns *Sanctus Henricus* som Åbo Domkyrkas patron, till en början jämte Jungfru Maria. Hans dag var i Finland 20/1, i det övriga Skandinavien 19/1.⁷⁶ Biskopsmössa eller kräkla är hans kalendertecken, ett inkomponerat H förekommer på vissa stavar. Legendens sammanför hans öde med Sveriges nationalhelgon *Ericus Rex* och det s.k. första korståget till hedningars Finland, kalendertecknen visar intet samband dem emellan. På pergamentbladen betonas helge Eriks härskarställning av att hans emblem blir en gyllne krona, men också svärdet, dödsvapnet, förekommer i dem, några gånger jämte kronan. På trä-

kalendrarna har Eriksdagen 18/5 ofta ett annat tecken, i några versioner återgivet på bild 17. Från helgdagens kors sträcker sig snett eller rakt ut en vegetativ symbol: en kvist, en gren, ett ax? Lithberg spårar en folklig omtydning av svärdet till en illustration av ordspråket ”om Eric ger ax så ger Olof kaka”, en annan forskare kallar den svenske kungen ett såningshelgon. Och i Hendrich Claessons register över år 1558 inlevererat kyrksilver nämns ”kornax, oförgyllt” från två kyrkor i Egentliga Finland, vilket bestyrker traditionen om medeltida votivax till helge Eric för god skörd och vittnar om axfigurens medeltida — eller förmedeltida? — härstamning.⁷⁷

Beträffande Danmarks nationalhelgon *Kanutus Rex* råder en viss kalendarisk förvirring. Det finns två Knutsdagar i gammal nordisk tideräkning. Den 10 juli, då kung *Knut IV* år 1086 blev dräpt

i Odense domkyrka, helgades honom. Hertig *Knut Lavard*, också han lönnmördad i maktstrider, ägnades som redan nämndes den 7 januari: hans dödsdag och första vardagen efter julhelgens trettonde dag. I Finland kallades den dock *dies Kanuti regis* och juli månad fick i Åbo stifts kyrkliga kalender ingen Knutsdag, den saknas också i regel på finländska stavar. — I Norge finns en vers om att ”Sankt Knut driver bonden med ljaen ut”; den gängse skandinaviska benämningen för 10/7 är *Bonde-Knut* och dess emblem på stavar och bräddor är en lie. På Linköpingskalendern från 1495 syns kungens krönte huvud mellan lien och en knut — ett rebusartat tecken, veterligen okänt på övriga pergamentkalendrar, där svärdet, dödsvapnet, överlag karaktäriserar de båda Knutsdagarna.

Det givs också lokalhelgon, vilkas dyrkan inte sträckt sig över hela Norden och vilkas tecken på en träkalender kan bestämma denna till ett visst land eller stift. Vid *Eskils* dag 11 eller 12 juni är tecknet en krok, synbarligen en förenkling av biskopsämbetets krumstav. Tecknet för Oslos skyddshelgon *Halvard* vid 15/5 är den kvarnsten som sägs ha bundits vid hans i fjordvattnet sänkta lik. Englands *Valentin*-dag kan nämnas i detta sammanhang som exempel på en utpräglad lokal fest: envar skall då uppvakta sitt hjärtas älskade. Clog-kalendrarna utmärker den med en sirlig ornamentalt figur, ”a true-love knot”.⁷⁸

Träkalendrarnas helgontecken överlevde reformationen. De kopierades och omtyddes, förändrades och förenklades. Senare tiders träskärare förväxlade dem emellanåt, ibland är de så obestämda att ingen utpräglad tydning är möjlig; detta gäller isynnerhet helgondagar som upptagits i stiftskalendrarna under medeltidens senare del. Men tecknen levde kvar jämte helgonens namn. Ännu talar vi om Brittsommar, Johannedag och Kyndelsmäss. Folklivsforskningen har samlat otaliga ordspråk och tydor, som anknyts till de skurna kalendrarnas märkedagar och deras alltmåra oförstådda symboler. Dessa märkte ut naturhushållningens arbetsskeden, som flätades samman med kyrkoårets kretslopp, de angav vädervisdom, söndagsvila och marknadstid för envar. Greve Pehr Brahe d.ä. skrev år 1581 i sin hushållsbok om Mickelsmässans städsel av legofolk och Vårfrunattens köld, som bådär att det fryser i 40 nätter. I avlägsna

landsförsamlingar kunde runstaven vara prästmännens enda hjälp att lysa ut helg och då kansler Johan Friis i mitten av 1500-talet byggde Borreby gård inredde han en sal med 12 takbjälkar där ”primstaven på hver bjelke efter sin måned var udskåren . . . og alle tegn eller billeder stærkt forgyldt”.⁷⁹ Allmogens kalender var under medeltiden allt folkets ovärderliga och sinnrika instrument för praktisk tideräkning.

När med boktryckarkonsten läs- och skrivkunigheten utbreddes till vidare kretsar fann man nya metoder att klargöra tidens och årens lopp. Men den perpetuella kalendern ingick även i de tryckta psalmböckerna och den fanns som en viktig beståndsdel t.ex. i Agricolas ”Rukouskirja”. Det urformades kalendertavlor av olika slag med rörliga delar, genom vilka man kunde ställa in månaden med dess märkedagar, utläsa veckodag och månens faser, t.o.m. söndagsbokstav och gylental. Men först med ett-års almanackan kom en genomgripande förändring till stånd. Också den utformades till en början som väggtavla och senare som en liten bok; till Norden kom den med åderlåtningsregler på astrologisk grund och med ett ursprungligen tyskt namnskick, vari de universella helgerna ingick och utökades med de nationella. I Sverige trycktes almanackor årligen från år 1600, i Finland från år 1705 och i dem upptogs det bekväma uttrycksmedel för tal, som de arabiska siffrorna innebar. Det blev en gräns mellan dem, som läste årets dagar i sin tryckta skrift och dem, som räknade veckornas lopp på sin tidastav. Och vid medeltidens utgång tillhörde kalenderstaven främst bondemiljön, i Danmark uppges den år 1626 vara ”foragtet af de højere klasser og benyttedes kun af menigmand, der endnu förstod at finde sig tillrette på den”.⁸⁰

I den mån träkalendrarna försvann steg dock deras värde som antikviteter och år 1630 utfärdade Gustaf II Adolf ett memorial till rikets antikvarier att uppsöka runstavar ”i hwadh form eller skippelser dhe wara kunde”. Runforskaren Johannes Buraeus hade återgett tecknen från en sådan på sin runtavla av år 1599 och memorialet gav snabbt ett värdefullt utbyte i det att antikvarien Joh. Rhezelius år 1636 tydligt avbildade figurerier från stavar och kalendrar, som jämte en latinsk cisiojanus av tysk härstamning uppställ-

III. Profana drag i tidig kyrklig konst

När med den julianska kalenderns införande i Rom året indelades i tolv namngivna månader lades en ny grund för att bestämma tidpunkter i det ofantligt viktiga försörjningsåret: plöjning, sådd och skörd, vingårdens vård m.m. Naturårets kännemärken såsom ny och nedan, Hundstjärnans uppgång eller Plejadernas vandring på himlavalvet kunde avlösas av fasta data. Men till den nya tolvmånadersindelningen av solåret anslöt sig osökt solens lopp genom djurkretsens tolv tecken, ursprungligen en viktig observation i astronomisk vetenskap, men småningom också hopkopplad med astrologisk övertro på *cursus lunae per duodecim signa*, d.v.s. månloppet gavs en avgörande betydelse för naturens krafter inklusive människans öden och hälsa. Och då den julianska kalendern graverades i sten eller målades på mur med uppgift att offentligt propagera för och undervisa om den nya tideräkningen, då innehöll varje månads sektion både sitt djurkretstecken och attribut för tidsavsnittets fest eller vandel. Under S. Maria Maggiore i Rom upptäcktes år 1968 resterna av en c. 35 m lång kalendermålning från Caesars tid, där varje månad representeras av en ruta jämte 2 ½ m breda bilder med landsbygdsmotiv.⁸³

De skrivna kalendrarna fortsatte med dessa s.k. *månadsbilder* och den äldsta (i kopia) bevarade från år 354 e.Kr. visar på högra sidan den julianska kalendertexten jämte det zodiaktecken, vari solen vid en viss tidpunkt ingår, samt till vänster en helsidesbild av månadens kännemärken eller dess festliga firande. De kristna kalendarerna upptog helt eller delvis samma system. Bild 1 visar Kräftans tecken på ett 1100-tals juniblad, där finns likväl ingen månadsbild. För skrivstugornas illuminator var det inte alltid helt lätt att hålla reda på till vilket djurkretstecken de olika månadsbilderna hörde. Det utbildades nämligen regler — eller

kanske snarare traditioner — för vad den figur, som personifierade en viss månad, skulle föreha. I januari eller februari värmdes han sig vid en eld, torkade kanske sina våta skoplagg. Men årets första månad kunde också illustreras med ett festligt dukat bord eller med en Janus-figur, den forntromerska ”begynnelsens gudom”, vars två ansikten i fornkristna uttydningar tolkades såsom symbol för det år som gått och det år som kommer, med andra ord tidsloppet. På en odaterad runstavsavbildning, bevarad på Folkkultursarkivet i Helsingfors, blåser en Janusfigur som ”vignett” in året, bild 19: 2. Och i Rudbecks *Atlantica II* finns båda motiven förenade ”mycket artigt affriktade en Konung eller Man med 2 Hufvuden . . . begge drickandes utur hwar sitt Drickshorn, hwilket ses aff wijdfogade Figur”, här på bild 19: 3. Bild 19: 1 visar en teckning av *Janus bifrons* från ca år 1000, vilken samtidigt upptar brasmotivet. Zodiakfiguren, den fiskstjärtbeprydde stenbocken, hör egentligen till december, ett exempel på ovan nämnda fallgropar i attribueringen.⁸⁴

Lika som mannen vid brasan symboliserar vintertökden, lika kommer årstidsväxlingarna fram i de övriga månadernas bilder. I mars beskär man träd eller vinstockar, sedan följer en vårfigur bärande blomster eller ridande ut på jakt, därefter plöjnings- och såningsbilder. Till sommaren klipper man får, binder gärdslen för boskapen eller rensar ogräs, sedan följer slätter, skörd och tröskning samt i Sydeuropa den viktiga vinhanteringen. Senhösten förbereder vinterns fest och föda, i november betar svin i ollonskog, i december slaktas de obarmhärtigt. Ett i *Fulda* klostrets scriptorium vid början av 900-talet utfört *Sacramentarium* visar på kalenderns första sida årets och årstidernas personifikationer omramade av månadernas tolv figurer i arkadbågar, alla klädda i antik dräkt och

Bild 19:1–4. Janusfigurer samt månadsbild för februari.
 1: Janusbild ur fransk kalender från 1000-talet.
 2: Janusfigur på nyländsk runstav.
 3: Janus vid dukat bord enligt Rudbeck 1939.
 4: Februari-bild ur kalender i Psaltare från 1200-talet.
 Text: *Ligna cremo* (= jag lägger på ved).

bärande attribut enligt ovannämnda system, som med seg ihärdighet har fortlevt genom hela medeltiden. Ty månadsbilderna blev de illuminerade kalendrarnas nästan obligatoriska utsmyckning. Ibland var de stora helsidesillustrationer, ibland endast inkomponerade i pergamentsidans KL-initial eller omslutande kalendertexten med utsökta små scener från vardagsliv och fest, där också djurkretstecknen infogades. Variationerna enligt klimat och lokala sedvänjor blev många och är tillsvidare rätt litet studerade. I enklare utformning vandrar månadsbilderna också in i de folkliga kalendrarna, de kan t.o.m. skäras ut i trä som till vänster på Pustertalkalenderns april-juni sida, återgiven på bild 20, där april månads plöjare lustigt driver sina oxar in på dagradens här bildfria yta. Månads mannen skymtar med sina attribut också på bild 2, d.v.s. 1399 års svenska bildkalender. Och i några folkliga *Calendriers Iconographiques* från Bretagne har månadsbilderna förenklats ända därefter att de återger allenast ett attribut: dukat bord för januari, blomster för april, spade, fårsax, lie och skära m.m. för respektive månader, varefter emblemraden slutar med en kniv i november för att slakta svinet till attributet salttunnan vid årets slut. Då är natten lång, decembers vedertagna daglängd, sex ljusa timmar, visas på en s.k. timkringla. Det är en cirkelfigur med radiella mörka och ljusa streck, en åskådligare framställning av dygnets indelning än t.ex.

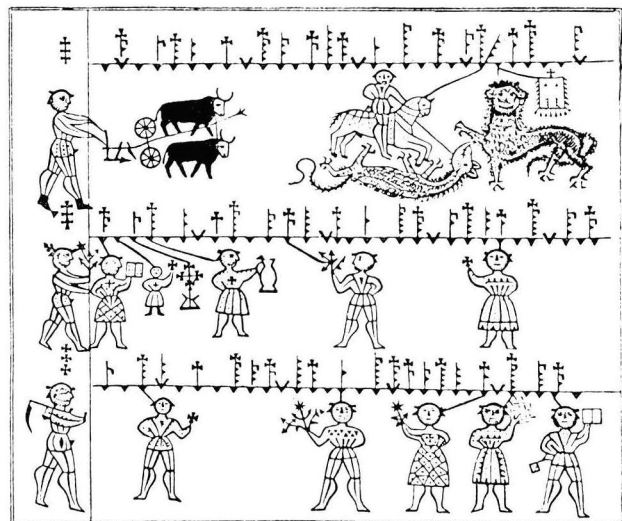

Bild 20. Träkalender från Pustertal i Tyrolen. Enligt Pfaff 1944. Överst april, därunder maj och juni. Kalendern uppställd för åren 1526–1544.

den bindruna, som man kan finna på de gåtfulla runristade franska träkalendrar, vilka jag nämnde om på sida 19.⁸⁵

Men det var icke dessa enkla figurer utan praktkalendrarnas månads- och djurkretstecken, som den franska kyrkokonsten tog upp i sina skulpturer. Till en början var kyrkan avogt stämd mot månadernas personifiering, särskilt emedan de merendels torde ha framställt nakna romerska gudomligheter, och på konciliet i Rom 799 fördömdes sådana personframställningar. Månadens bild skulle återge verkligheten, ”föra sinnet från lögnen till att dyrka sanningen”. Det är ur dessa krav man tydligen kan härleda månadsbildernas starka betonande av årets olika arbetsmoment. Och när dessa förenas med djurkretsens ”tecken på Guds världsomspännande allmakt” så uppfattas helheten som en bild av tillvarons kontinuitet. I en romansk portal s t i g e r det första halvårets månadsbilder längs rundbågens kontur och de övriga månaderna s t u p a r nedåt mot vintern, dödens skugga. Men under dem visar bågen med zodiakens himmelstecken ut mot evigheten.⁸⁶ I Chartres’ katedral lyser samma enhet i ett av sydskeppets fönster: både månadernas och stjärnbildernas tecken i färgskimrande medaljonger. 1100-tal och 1200-tal ger uttryck för samma symbolik. Den omger Jungfru Maria i en av västportalerna till Notre Dame de Paris och den lever i dubbla rader av fyrpass i Amiens, för att blott nämna ett par av de rätt många kalenderinspirerade konstverken från Frankrikes tidigare medeltid. Också Italien har i Verona ett fint exempel på månadsbilder uppställda i arkadbågar och bl.a. omger utsökta i relief skulpterade månads- och zodiakfigurer brunnen Fontana Maggiore i Perugia. Som motiv förekommer sådana också vid mosaikgolvens utsmyckning; i Aostadômen från 1100-talet flockar de sig kring årets personifikation, en kvinna med sol och måne i sina händer. Men självfallet är av dessa tidiga konstverk många nu försvunna.⁸⁷

I Norden känner man få månadsbilder bland bevarad tidig medeltidskonst. En portalskulptur i *Sem* kyrka (Jarlsberg, Norge) torde stå rätt ensam. Intressanta är fragment av två danska ”fodfriser”, daterade till decennierna kring år 1200. I *Hvorslev* på Jylland är djurkretstecken infattade i meanderslingor. I *Sønder Naerå* på Fyn finns

det månadsbilder med arbetsmoment, som omsluts av rik perspektivisk à la greque-ornamentik. Också för månadscykler från 1100-talet i fyra schweiziska kyrkor anges en placering under murens huvudmålningar. Och det är samma placering man fann, när år 1950 en månadsfris knackades fram i *Gothem* kyrka på Gotland. Under nordmurens serie av scener ur Jesu liv i trifoliearkader löper en rikt ornamenterad bård med små infällda bilder, som har rubriker med månadsnamnen i antikva versaler. FEBRWS visar mannen som värmer sig, april- och majfigurernas emblem tolkar vårens knoppning och blomstring. Efter fem bilder från bondens arbetsår följer i november en ovanlig komposition: Ett träd med fallande hjärtformiga löv och i dess mitt ett kors. Det är något av allhelgonadagens stämning, efter vilken svinslakten i DECEBER nästan blir en antiklimax. — Gothems målningar har daterats till 1200-talets sista decennier och tillskrivits någon framstående tysk konstnär. Tillsvidare står de ensamma i svensk konst.⁸⁸

Ensam inte blott i Nordens utan i Europas bildkonst är ett färgskimrande fragment — april och maj — av den fantastiska Baldisholbonaden, vävd i hautelisseteknik, troligen i Norge, och daterad till omkring år 1200. Den påträffades under golvet vid rivningen av Baldishol kyrka i slutet av förra seklet och förvaras nu i Oslo Kunstinstrimuseum. Den Kristus-like april-mannen står i mönstrad blå dräkt invid ett slingrande träd med stora granna fåglar. Maj-arkadens ryttare på röd häst är klädd i hjälm och brynja samt bär en fyrdelad sköld. Båda figurernas huvuden sticker upp i arkadbågarna ovanom och avbryter det med versaler invävda månadsnamnet. Bonadens hela arkadräcka har varit en förnäm och dyrbar kyrkodekoration, målade månadsfriser ger endast en svag återklang av rikedomen i sådana textila mästerverk.⁸⁹ Också bild 21 ger blott en antydan om bonadens prakt.

Senare under medeltiden togs månadsbilderna upp i andra sammanhang och i slutet av 1300-talet snidades årets hela rad i ek av den s.k. Kalendermästaren på de praktfulla korstolarna i Lunds domkyrka. En figur, man eller kvinna, tjänar årets skiftande värv inom fyrpass, vilka i sin tur omges av en sirligt ornamenterad rektangel.

Bild 21. *Baldishol-bonaden* från Norge: APRIL och MAJ månadsbilder. Ägare och foto: Kunstindustrimuseet i Oslo.

Månadernas sysselsättningar följer i stort sett det gängse schemat och Ewert Wrangel, som i detalj beskrivit korstolarna, citerar en latinsk minnesvers, tydligen diktad till ledning för kalenderskrivare och illuminatörer. Figurerna i Lund följer versens anvisningar utom majbildens kvinna med jaktfalk i stället för versens "*mihi servit flos*", mig tjänar blomstret, samt en augusti-räfserska i stället för versens tröskning. November och december har de traditionella motiven: svin i ollonskog, bild 22: 1. — *mihi pasco sues* — och slakten av dem, som här sker med klubba, inte med kniv. — Månadsbildernas tolvtal har också i Lund fått sin konstnärliga parallellitet, men det är inte djurkretsens figurer utan Gamla Testamentets mindre profeter, som i rytmisk växling svarar mot baldakinreliefernas skiftande årstidsmotiv.⁹⁰

Ytterligare framställer sniderierna på Lunds korstolar "legender och bibliska berättelser ... samt allehanda djur av mer eller mindre symbolisk och fantasifull natur". I *Gothems* 1200-tals kyrka har nordmurens bård med månadsbilder också en motsvarighet — tyvärr bristfälligt bevarad — på den södra väggen, varest ornamenten omsluter fabeldjur o.d. Kanske har kyrkans 1300-tals korstolslejon, återgivet på bild 22: 2, i dem haft sin förebild. — Vi möter i dessa exempel,

Bild 22:1–2. *Träskulpturer på korstolar.*

1: Månadsbild för november på korstol i Lund. Ur "*Svenska folket genom tiderna II*".

2: Korstolslejon i *Gothem kyrka*, Gotland. Foto: Stigell.

valda i samband med månadsbildernas förekomst, de i våra ögon absurda kombinationer, som är uttryck för medeltidens växelverkan mellan religiöst och världsligt, heligt och profant. Konsthistorikerna har försökt reda ut längs vilka vägar dessa främmande bestar har vandrat in i Nordens kyrkor. Man har studerat fornnordiska drakslingar och ”det stora djuret” på runstenar, orientaliska vävnader och smiden, lombardisk stenhuggarflit och Frankrikes romanska konst. Min avsikt är inte att söka så vida utblickar, jag dröjer inom av tideräkningen och kyrkoårets lopp utstakade gränser. – Vissa förlagor har medeltidskonstnären kunnat finna i kalenderbladens djurkretsbilder. *Väduren* och *Lejonet*, *Fiskarna* och *Oxen* är verkliga djur. *Skytten* är kentaur och *Stenbocken* har fiskstjärt, båda är hybridvarelser i sedan länge nedärvd utformning. Och när kalenderns bokutsmyckare präntade symbolerna för Marcus och Lucas på april- och oktobersidorna, då var det med drag och konturer som nyttjades redan på 700-talet av den spanske abboten *Beatus* i Liébana, vars *Kommentar till Apokalypsen* under 400 år efterbildades och varierades i hela den kristna världen. Ett annat spanskt inflytande av omfattande betydelse kom genom det lexikaliska arbetet *Etymlogiae* i tjugo böcker, vilket utarbetades omkring år 620 av biskop *Isidor* i *Sevilla*. Hans naturuppfattning och *Beatus*' fantasifulla, färgstarka bilder influerade påtagligt den tidiga kristna konsten, först i Frankrike, varifrån inflytandet spreds vidare till övriga västerländska kyrkor.⁹¹

Ytterligare ett viktigt litterärt verk, som från det första årtusendet e.Kr. utövade ett ofantligt inflytande på bildkonsten är *Physiologus*, en moraliserande naturhistoria, troligen skriven på grekiska i Alexandria före år 500 e.Kr. Den byggde på antika uppgifter från bl.a. *Aristoteles* och *Plinius*, men antikens bristfälliga naturkunskaper utvecklades inte vidare i denna, utan den extremt traditionsbundna naturuppfattningen upptogs och fortlevde i medeltidens kristna uttolkning. Skriften översattes till latin på 700-talet och småningom till minst tolv olika språk samt kallades då vanligen *Bestiarium*. Kyrkofäderna lånade metaforer därur, ty ”naturens levande varelser var uttryck för Guds Tankar” och enligt *Augustinus* var det inte fråga om enskilda djurs existens utan om de-

ras bildliga betydelse. Därför gjordes inte heller under tusen år några nämnvärda litterära framsteg i förståelse av naturen.

Omkring år 1100 skrev *Honorius* av *Autun* i *Speculum Ecclesiae* predikningar för årets främsta festdagar på latinsk rimmad vers med symboler ur bestiarierna. Påskdagens uppståndelse liknas vid *Physiologus* lejon, som slickar liv i sina ungar på tredje dagen. Vid palmsöndag stiger Kristus över huggorm och basilisk, trampar på lejon och drake (enl. Ps. XCI: 13), dessa är synden, döden, Antikrist och djävulen. Vid *Septuagesima*-söndagen nämns sirenen som språkrör för världslig lust, och Kristi himmelfärd symboliseras av fågeln *Charadrius*, som suger upp människans sjukdom och stiger mot solen, där allt ont försvinner. För andra dagar nämns bl.a. enhörningen, pelikanen och fågel Fenix, symbolgestalter, vilkas sinnebildliga betydelse ännu lever kvar i kristen konst. Genom *Honorius*' kyrkospegel kom bestiariernas bildvärld till prästerskapets kännedom och anslöts till kyrkoårets liturgiska rytm. Bestarnas, fåglarnas, hybridvarelsernas berättigande i den kyrkliga konsten kunde man därför inte betvivla lika litet som monstrens existens. För medeltidsmänniskan var både grip, kentaur och siren lika verkliga som bestiariernas struts eller krokodil är för oss. Djurbeskrivningarnas moraliserande allegorier och namnetymologier blev tacksamma ämnen för predikningar och *exempla*, alltmera förtydligade i den mån de kunde åskådliggöras av kyrkornas bilder. Och otaliga är de drag som upptogs i konsten från bestiariernas illustrationer och text, t.ex. de två getter som symmetriskt uppspetade mot ett träd betar av det allt högre och högre. På otaliga skildringar av julnattens änglabudskap till Betlehems herdar ser man dem klättra uppåt enligt bestiarietexten, ett påtagligt exempel på imitation av en förlaga från bild till bild.⁹²

På vilket sätt bestiariernas otvivelaktiga inflytande nådde Norden är icke lätt att numera reda ut, två exemplar med latinsk text uppges ha funnits i Vadstena klosterbibliotek. Bland Islands rika handskriftsbestånd finns bevarade två illustrerade fragment från 1200-talet av *Physiologus* på folkspråket, liknande kan ha funnits också i Skandinavien. Den ymniga förekomsten av fabeldjur och monster på Sveriges skulpterade dopfuntar inspi-

rerade i alla fall J. Roosval att vid sin epokgörande undersökning av dem förläna en av deras mästare anonymnamnet *Bestiarius*. I dennes dopfuntar, skulpterade omkring år 1200, står djuren i arkader. Andra stenhuggare har utformet sina lejon, drakar och gripar inskrivna i cirklar. Båda systemen är i bestiarierna omhuldade dekorationsmotiv. Men Nordens enda bevarade skizzbok, ”en islandsk Tegnebog”, som anses härröra från olika skeden mellan 1100- och 1300-talen, visar på sina 21 pergamentblad blott en enda teckning av fabelväsen. När Harry Fett år 1910 publicerade teckneboken gav han dem dock en utpräglad nordisk benämning och kallade bilden ”Kamp med trolde”.⁹³

Självfallet gick det övertro och magi både i kyrkans bilder och i kalendrarnas tecken. Fabeldjur och bestar blev bilder av troll och trollen var lika verkliga som Physiologus tigrar eller elefanter. Man behövde värna sig mot de onda makternas anslag, nyttja skyddstecken och avvärjande sinnebilder. ”Gådefulde både for almuesmanden og den lavere geistlighed var middelalderens symbolske tegn, der for største delen bestod af geometriske figurer.” Och då t.o.m. prästerna tillade dessa tecken en magisk verkan och försökte få menigheten att byta ut gamla hedniska sinnebilder mot kyrkans symboler, då är det icke underligt att folket ansåg sådana figurer ägnade att skrämman onda makter, både troll och djävul. — Men tecknen var inte endast avvärjande. ”Das Signum segnet.” I den heliga symbolen ärar man också det gudomliga och vädjar om dess beskärm och välsignelse. Fromhet och magi blandas till en helhet, där det är svårt att urskilja komponenterna.⁹⁴ Och ännu mindre kan vi skönja det hedniska eller kristna ursprunget i mångfalden av kyrkans tecken. Där har skett en oavlåtlig blandning av motiv och i uråldriga figurer har kyrkan lagt in en ny symbolisk betydelse.

Helgonemblemerna på kalendrar och runstavar var skyddande tecken att ära och vörda. De var i många fall lätta att förstå, avbildade ting och gestalter. Men där fanns också andra: knutar, stjärnor, virvlande hjul och hakar, begynnelsefigurer och dekorationsmotiv, bokstäver eller runor. Dessa hade icke avbildens förståelighet, de måste — trodde man — ha en dold mening. Framom

andra blev just dessa figurer magiska märken, trolltecken, avvärjande symboler. Också här är gränsen mellan heligt och oheligt svår att skönja. När man korsade sig var det ett helgat bruk och man slog kors i degen för att brödet skulle bli välsignat. Men tjärükorsen över gårdsdörren var väl främst trolltecken mot mörksens makter. Flätknuten, valknuten, ”Osman solmu” slogs kring stolpar och stavar av sejdkunniga män, i Norge skulpterades den kring Tune dopfunts fot. Och när den snidades kring handtaget på rimstaven ökade vördnaden yttermera för dagtecknens magiska makt, ty ”knuten har trollkraft”. — Den sexuddafigur av tre parter, som fått namnet Olavsros, bild 23: 24, hade måhända fjärranfarande norska sjömän först lärt sig binda och den har nu blivit ett ”særlig nationalt norsk motiv trots sin byzantinska härstamning”. Såsom Olavstecken är det mig veterligt inte känt på primstavarna, möjligen har det funnits broderat på standar för processionerna vid ”Olsok”.⁹⁵

Konsthistorikerna har ofta jämfört helgonens attribut med korstågsriddarnas sköldemärken — båda är igenkänningstecken. Och egendomligt nog har några av kyrkans emblem blivit nämnda som vapen för vissa heliga personer. På 1200-talet lösgör bildkonsten emellanåt Jesu pinoredskap från passionsscenerna, de tas upp i andra sammanhang och kallas ”Kristi vapen”; en 1300-tals tidebok från Metz samlar dem t.o.m. rent heraldiskt på en änglaburen sköld.⁹⁶

År 1893 återgav Hylltén-Cavallius från det småländska Wärend uppgifter om några heliga vapen i en gammal handskrift kallad ”*Cypriani förmaning*”. På bild 23: 1—6 har jag enligt hans återgivning avbildat bl.a. Sant Pehrs och Sante Bengts vapen jämte pentagrammet, femuddastjärnan, det uråldriga skyddstecknet, som ingen demon kunde stiga över. Det kallas i handskriften ”Jungfru Marie vapen”. — Femtalet var avvärjande likt fem utspärrade fingrar. Men det innebar också välsignelse, den som strömmade över världen ur Frälsarens fem sår. Bladen var fem i vildrosen, Jungfru Marias blomma, och de blev besjungna såsom symbol för de fem bokstäverna i hennes namn. Hymnen *Ave maris stella* framhävde femuddastjärnans helgd, men i Karelen ristades den på röstklubben i nybyggda hus för att värja dem mot

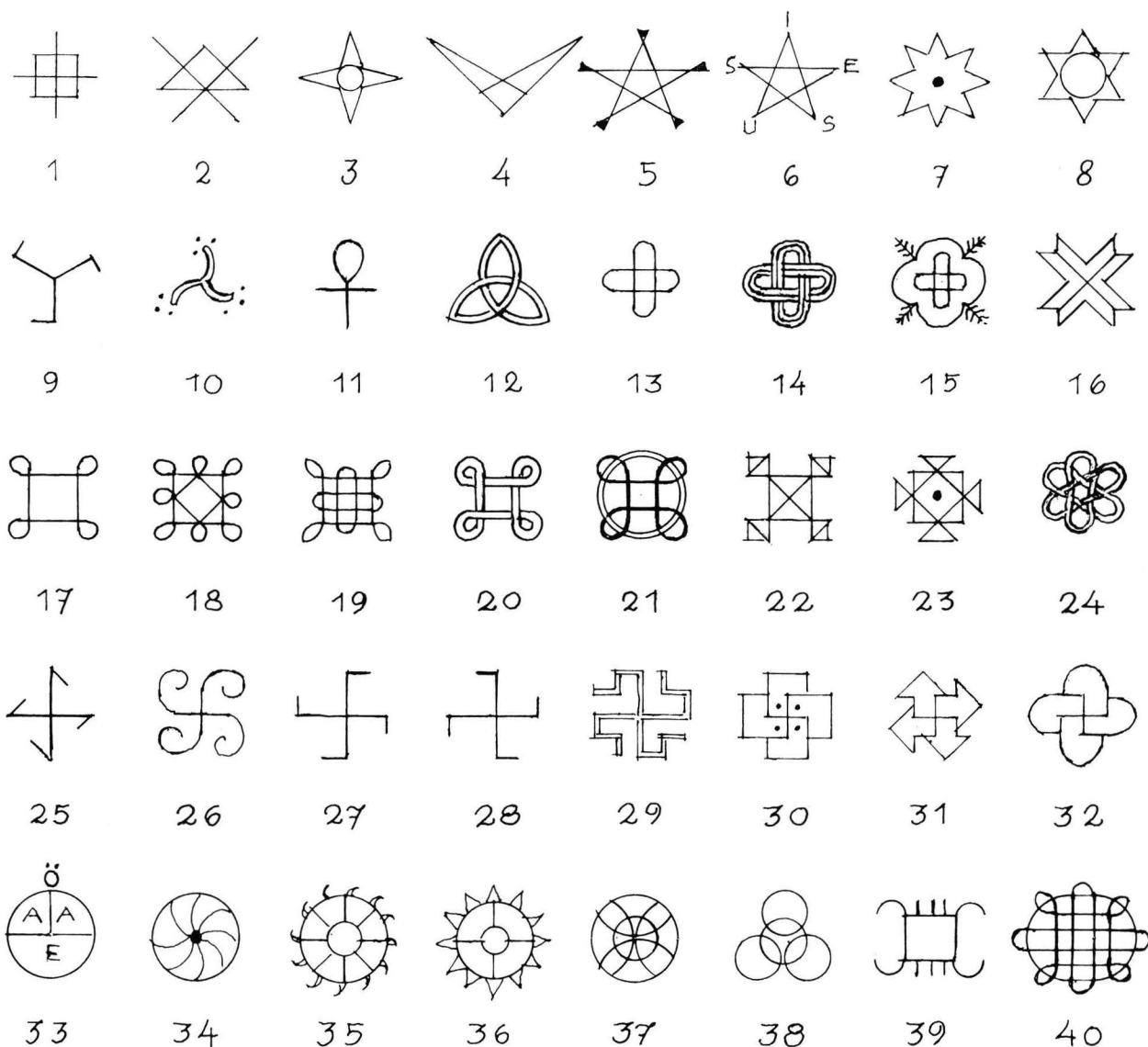

Bild 23. Några "magiska" figurer (Proveniensen, se Index sida 126).

- 1–2: S. Pehrs & S. Bengts vapen.
- 3: Betlehemsstjärna, Dynnastenen i Norge.
- 4: Tecken mot sjukdom.
- 5–8: Olika månghörningar.
- 9–10: Triskele (Treben).
- 11–12: Nyckelkors & triquetra (Treknut).
- 13–15: Öglekors.
- 16: Sporrhjul eller sporrtrissa.
- 17–21: S. Hans' vapen; 17, 20 enkelt, 18, 19, 21 i olika kombinationer.

- 22–23: Figurer från Clog-kalendrar.
- 24: S. Olafs ros.
- 25–30: Olika former av hakkors.
- 31–32: Valrosshjärta – Mursunsydän.
- 33: Världskulan med A – A = Asien och Afrika, E = Europa. Öster uppåt.
- 34–37: Båghjul och bågekors.
- 38: Treenighetssymbol.
- 39: Rätruta.
- 40: Flätornament med ögle- och Hanskors inom cirkel.

mänskligt eller övermänskligt hot och i det svenska Finnveden fanns pentagrammet alltid i smörkärnans botten och kallades trollfot. Liknande namn är Drudenfuss, markors, häxlås eller i Norge naudkross och tussemerke.⁹⁷ Åter möter vi symboltecknens blandning av heligt och oheligt, bön och besvärjelse. Lösryckta ur sin rituella miljö förlorar sinnebilderna sin sakrala innebörd och tecknen tilldelas en egen hemlighetsfull kraft.

Hyltén-Cavallius avbildade också Sante Hans vapen. Det är en figur och en benämning, som i likhet med Olavsrosen via folkkonsten har fått position såsom nationalsymbol. "Hannun vaakuna", Hansvapnet bär ännu i dagens Finland sitt medeltida namn. I litteraturen kallas detta tecken (bild 23: 17–22) ibland valknut, ett oegentligt namn, då det inte är en knut utan liksom Olavsrosen ett flätmotiv, som hör till de tidiga orien-

taliska och bysantinska ornamenten. I Danmark har man träffat på det redan i ett 300-tals mossfynd. Det står uthugget på många bildstenar och sedermera har det medeltiden igen varit ett i hela Norden uppskattat dekorationsmotiv, både i metallkonsten och på träföremål. Det var lätt att minnas, lätt att rista och lätt kunde man ge det en ny symbolisk betydelse.

Men namnet? I Estland har figuren inte haft något känt namn, trots att den där verkligen har blivit nyttjad som tecken för S. Hans på åtminstone två estlandssvenska runstavar, således varit symbol för 24/6, Johannes Döparens födelsedag. Och då två ståtliga S. Hansvapen smyckar både cuppa och fot på en dansk dopfunt från 1100-talet i *Öster Starup*, bild 24, frågar man sig, om de icke också här är symboler för Döparen och genom honom för dopets sakrament, som skall fördriva hedendomens drakar, där dessa slingrar sig på dopskålens andra sida.⁹⁸ — En pergamentkalender i Uppsala har ett Hansvapen med inristade linjer i T-form för 10/6, icke känd som festdag i Sverige. På engelska clogs finns Gregoriusdagen 12/3 utmärkt med en liknande figur, berikad med diagonaler. Kombinationer är inte ovanliga på dessa intressanta träkalendrar, så t.ex. ristats för Marcusdagen S. Hansvapnet över en kvadrat och för Allhelgonadagen finns det förenat med vad Lexow har kallat ”det lille flettekors” och Sirelius benämner öglekors, ett litet ornament (bild 23: 13—15), som i medeltidens folkkonst och manuskript visat ”en otrolig livskraft och expansionsförmåga” i över femhundra år.⁹⁹ Också denna figur är flätad, inte knuten.

Både öglekors och S. Hansvapen har rikligt med formvarianter, de kan förenas, fördubblas och flätas ihop till sinnrika kringlor och till kedjor, som slås kring runstavshandtag och dekorerar inte endast rimboksbräden utan också ålderdomliga dopfuntar, t.ex. *mäster Sighrafrs Tingstädefunt* och *Norum* fyrkantiga 1100-tals funt. Ett dubbelt Hanskors smyckar sommarsidan på en svärdformig norsk primstav och det förtjänar kanske nämnas att en tysk författare W. Stief kallar ett bladsirat Hansvapen ”vierblätterige Frühjahrsblüte”. — Ett Hanskors format med stora öglor och förträngt mittparti samt förenat med en cirkel har Roosval funnit på en åldrig dopfuntscuppa i *Norfolk* och

Bild 24. *Dopfunt från Öster Starup*, Danmark. Enligt Tuulse 1968.

han kallar det ”ett öglekors” — benämningarna går i sär hos olika författare. Det enklare ”flettekors” inom en ring närmar sig den urgamla *solsymbolen*, cirkeln med inskrivet kors, ett av otaliga forskare studerat motiv. Detta hör till figurerna bl.a. på många hållristningar, men enligt Montelius föll det under Nordens bronsålder i glömska för att på 1100-talet återvända såsom religiös sinnebild. Denna gamla gudomssymbol, segerkorset, smyckade väggarna i alla våra medeltidskyrkor. På tolv ställen, ett för varje apostel, tecknades med helig smörjelse vid kyrkans invigning ett korstecken för att sedan målas, ristats i rappning eller t.o.m. skäras ut i relief, kanske som fyrpass eller fyrblad, alltid inom en ring. Denna kunde bestå av flere koncentriska cirklar eller vara en enkel omfattningskontur, den kunde prydas med prickar, streck eller stjärnor. Och någongång blev invigningskorset självt likt en stjärna, om målaren gav symbolen sex radier eller slog en cirkel kring kristogrammet. I hjulkorsets centrum eller under dess ring placerades ofta en hållare för ljus,

som i kyrkorummets dunkel lyste upp den heliga figuren.¹⁰⁰

Hjulet är därutöver ett tecken för rörelse. I det ornament, som kallas virvelhjul, även det en forntida solsymbol, förstärks rörelseintrycket ytterligare genom att radiellt insatta båglinjer formligen tycks jaga varandra. På bild 12 såg vi en sådan virvlande ringfigur såsom tecken för solen och för årsbegränsningen i 1399 års bildkalender. Den ovan nämnda norska primstav, vars sommarsida smyckas av S. Hansvapen, har på vintersidans handtag ett virvelhjul, antagligen som en lättfattlig sinnebild för tidens lopp.¹⁰¹

Men det finns ett annat tecken, som i kanske ännu högre grad fått symbolisera tidens gång, eftersom det ofta i någon form förekommer på runstavar och i rimböcker. Hakkorset, *tetraskelen* är en fyrbent figur, som utgående från ett likarmat mittkors tycks vrida sig i hakarnas eller de bågböjda utsprängens riktning, vanligen medsols. Tecknet är uråldrigt, tidlöst och känt hos de flesta av jordens folk — samernas textil och kalendrar dock undantagna — och det har säkert haft skiftande betydelse i olika trakter, bringat lycka och skydd mot ont eller — såsom i Mexico — syftat på solens årliga omlopp. Dess vidsträckta användning i Norden skall jag icke gå in på, jag vill endast påpeka den slutna form hakkorset fått såsom begynnelse- eller slutfigur på vissa nordiska träkalendrar. Denna syns i två variationer på bild 23: 31—32, den ena med rätvinklig ytterkontur och den andra med bågböjda uddar. Denna senare närmar sig utformningen av det från träslöjd i Karelens och Estlands kända tecken, som verkar hopfogat av fyra pilspetsar och bär det egendommiga namnet ”mursunsydän” = valrossens hjärta. Ibland kallas det också Tursas hjärta. Tursas är en ur havets stigen Kalevalafigur, som sår ett ollon, vilket växer till en jättelik ek. Hans namn har av S. Haltsonen blivit jämfört med ett fornskandinaviskt ord för jätte *thurs*; så heter också runan th. J. J. Tikkanen jämför figurens förunderliga namn med en indisk benämning på hakkorset: ”Buddhas hjärta”. Mig veterligen är valrosshjärtat inte exakt ristat på någon bevarad finsk träkalender, men det har funnits som magiskt tecken både på byggnader och på träkärl och — oväntat — på en dansk dopfunt.¹⁰²

Lika vidsträckt utbredning som tetraskelen, fyrbenet har haft visar också dess trebenta frände-tecken, *triskelen*. Dennas grundform, tre böjda led utgående från ett centrum, erbjuder otaliga variationer. Det syns vrida sig likt hakkorset och har ansetts beteckna världens — eller kanske tidens — kretslopp. Det har snotts av drakfigurer på en gotländsk bildsten och är sammansatt av människobenen på en gammal runstav och är där enligt Rudbecks *Atlantica* ”dhe tree Solens Fötter, medh hwilcka hon löper hela Åhret igenom”. En rund skiva, ett hjulkors eller en triangel, kanske ett gudsöga, bildar ibland virvlandets accentuerade mittpunkt. — Också beträffande denna figur råder en viss namnförvirring, då triskelebenämningen emellanåt tilldelas även *triquetran*, trehörningen, sammansatt av trenne varandra korsande spetsovaler, som kan vara tecknade med enkla linjer eller formade av bredare band. Denna dekorativa förkristna figur har ingen rörelse, den är en statisk komposition, som vanligen lugnt pekar uppåt och den upptogs mycket tidigt i kristen konst som treenighetssymbol. Den finns t.ex. formad av trepartsband i en arkadsvickel på Gotlandsmästarens Majestatis’ dopfunt i *Gerum* och inflettad av östgötameden Asmund i en kyrkdörrs rika järnbeslag.¹⁰³ Av figurerna 9—10 och 12 på bild 23 framgår skillnaden mellan trebenets virvlande lopp och trehörningens lugna symbolik, ofta förstärkt med en omskriven eller inskriven cirkels häntydning på evigheten utan början och slut. Tecknad utan avbrott med en enda linje blev triquetrans symboliserande av *trinitas in unitate* ytterligare framhävt.

Dessa tecken och figurer kom också till riklig användning på *amuletter*, som bars till skydd mot olyckor och illasinnade makter. Det var ett ur gammalt bruk, känt både från orienten och från den germanska världen, där t.ex. Torshammaren varit ett kraftigt skyddstecken och där guldrakteaternas, de ensidigt präglade myntlika smyckena, ornerades av många ovanbeskrivna emblem. Kyrkans försök att bekämpa denna hedniska sedvana ledde endast till att dess egna helgade symboler togs i bruk och korstecken, Guds lamm eller Mariamonogram bars som talismaner. Dessas trolldomskraft troddes bli ytterligare förstärkt om amuletten förseddes med skrivtecken

och bar Guds eller något helgons namn eller initialer. I Thüringen är CMB, begynnelsebokstäverna till helga tre konungars namn, nyttjade som skyddstecken på dörrar.

En kyrkas invigning var för menigheten ett granddiost skådespel, fyllt av sång och doft, ljus och färger. Efter det biskopen korstecknat väggarna och bestänkt altaret med vigvatten gick han fram till ett på golvet från NW till SO och från SW till NO utstrött kors av aska och ritade däri med spetsen av sin kräkla det latinska alfabetet från A till O och det grekiska från *alfa* till *omega*. De var en sinnebild för tillvarons helhet, för begynnelsen och ändan. Och när sydportalens 1100-tals tympanonrelief i *Forshems* kyrka (Västergötland) omsluts av en halvciirkelförmig text, som tolkar att templets invigning skall ske SIT IN HONORE DOMINI NOSTRI . . . så står den skulpterade Kristus jämte Paulus och Petrus på en bård med alfabetet i majuskelskrift, det som i sig innehåller alla böner. Invigningsmässans andäktiga församling såg i de främmande alfabettecknen mystik och magi. Men några bokstavskombinationer lärde man sig snart: Kristusmonogrammet av P och X, initialerna IHC eller IHS och kanske några andra tecken för Jesus. M i Maria kunde förenas med S för Sancta eller R för Regina. AM var Maria-bönen med änglahälsningens *ave*. Men skriven med runor kan man än i dag finna bönen *Ave Maria* i den gotländska *Guldrupe* kyrkas tornkammare, likaså i Uppsala, och ett runtextat *Pater noster* finns i *Gol* stavkyrka i Norge. Detta är blott några exempel på helgade ord i fädernas skrift, många kyrkors runtexter är varken förtecknade eller uttydda.¹⁰⁴

Nutiden har ingen möjlighet att avgöra hur omfattande runkunskapen var i Norden under kristendomens första sekler. De tusentals bevarade runstenarna var monument och säger egentligen icke så mycket om gemene mans förmåga att tyda deras "gudastammande stavar"; Eddans Havamal betonar uttryckligen runornas gudomliga härkomst och övernaturliga kraft. Men tornkonstruktionen från 1200-talet i ovannämnda *Guldrupe* kyrka berättar om runtecknen i vardagslivet, ty där syns de "myllra på trävirket som hieroglyferna på väg-garna i ett egyptiskt tempel" och utvisa hur stoc-karna skall hopfogas och att en hörnstolpe t.ex.

skall stå i "aust:nor" = NO. I *Anga* kyrka (Gotland) berättar en lång runtext om husbönders insats med dragare och dagsverken, då de "gjorde här denne kyrka" och inskriften slutar med bönen att "allt det folk som här haft arbete, både nämnda och onämnda, både levande och döda, över dem misskunde sig Gud". I många norska kyrkor finns långa runinskrifter, i *Tingvoll* ber byggmästaren Gunnar med stora runor ovanom högaltaret att man må "mindes min sjæl i de hellige bøner."¹⁰⁵

Men det profant betonade inslag i kyrkornas runtexter, som i hög grad har förbryllat forskningen, är förekomsten av runraden, *futharken*, antingen i sin helhet eller endast dess sju första tecken, ibland flere gånger upprepade. Också på kyrkklockor förekommer både runrad och latinskt alfabet och dem kan man säkerligen tyda som i klockans malm förevigade uttryck för kyrkoinvigningens efemära alfabetceremoni för att ge ringningens ljud större kraft. "Min röst är alla onda andars skräck" försäkrar i Uppland *Bälinge* storklocka. Men när varje nionde inskrift av de hundratalens fynden från Bryggen i Bergen (se s. 15) innehåller en futhark eller del därav, då börjar man leta efter andra skäl än demonfördrivande magi.¹⁰⁶

På den västra korväggen söder om triumfbågen i *Hemse* kyrka på Gotland finns de hårtrestaureerade resterna av sex rader runor, tydda som veckodagstecken för minst ett halft år, bild 25: 1. I stu-

Bild 25:1. Söndagsrunor målade på väggen i Hemse kyrka, Gotland. Foto: Runverket, I. Anderson 1961, ATA.

dien över Nyköpingsstaven har Elisabeth Svärström berört också denna märkliga målning, avsedd för klerkernas ögon och dold för menigheten, som inte hade rätt att beträda koret. Hon finner det frestande att betrakta dessa runrader ”som rester av ett verkligt runkalendarium med festdagsbeteckningar och kanske även gyllental i de nu tomma ytorna mellan raderna av söndagsrunor”. Man kan också tänka sig att mellanrummen fyllts ut med helgdagstecken o.d. för det löpande året, tecknade med kol eller krita som lätt kunde strykas bort. Också gyllentalrunorna från 1200-talet på *Bårse* dopfunt (se s. 19) kan ges en liknande förklaring. De kanske inte var ristade till hjälp för runstavssnidaren, men måhända till hjälp för prästen, när han skulle översätta ”helghedagarna” från sin kyrkokalenders latinska sifferbeteckningar till menighetens runstavstecken. Ty det var enligt dem folket mångenstädes levde. Enligt dem skrev man på kyrkklockan vid sitt återuppbyggda gudshus att *Hejde* kyrka ”brann om julen, då var * (runan h) sunthag ok † (runan s) prim i tretando radho” av påsktavlan. Futharkens tecken på kyrkornas murar och stockar har synbarligen ofta tjänat kalendariska eller kanske andra praktiska ändamål och liksom rimstavarnas gyllentalrad motsvarat siffror. Bokstavsraden hade givit siffertal för greker, araber och hebréer, likaså i både gotiskt och kyrilliskt skrivsystem. Möjligen var det i deras efterföljd som runkalendern blev i stånd att för gyllentalen med ett enda tecken ersätta vad som i latinsk skrift krävde t.ex. fem bokstäver för primradens XVIII. — År 1864 antecknades på Gotland i *Grötlingsbo* kyrkas tornkammare fragment av en nu försvunnen runskriven gyllentalserie. En söndagsrunföljd finns i Norge på *Borgund* stavkyrkas nordvägg och i ett par åldriga kyrkor på Öland och i Småland har man träffat på fragmentariska rader av dagrunor, samtliga av medeltida typ, som på ett övertygande sätt framhäver och understryker den runtecknade kalenderens betydelse under dessa tidiga sekel.

Gotlands åldriga kyrkor visar ytterligare ett sällsynt imponerande exempel på kalenderbetonad utsmyckning. På norra väggen i *Eskelhems* på 1240-talet uppförda tornrum finns illa skadade rester av en unik målning, som mitt för kyrkans i södra tornmuren belägna huvudingång mötte den inträ-

dande med en väldig dekorativ komposition, bild 25: 2. Denna består av sju koncentriska svartkonturerade cirklar, de fyra yttersta nu färglagda. Den fjärde kretsen bär en mäktig Kristus Majestas-figur. Efter ett större mellanrum framträder de tre innersta cirklarna ofärgade med dubbla svarta konturer. Den yttersta av dessa har innehållit söndagsrunor: en upprepning av *futharken* med den första runan f i röd färg. Vinkelrätt in mot centrum från övre delen av denna ring finns bevarade några rester av runtecknade festdagsnamn från juni månad t.o.m. den andra juli. Trots målningens sorgligt fragmentariska skick framgår således att dess inre avsnitt har utgjort en runkalender i cirkelform. — Några stjärnor är bevarade på kompositionens yttersta krets och till vänster om Kristusfiguren skymtar bl.a. bilden av en ox och den latinska texten *taurus*. Denna yttercirkel måste tydas som djurkretsen vari ”solens stolta bana gick längs den stora himmelsvägen”, ekliptikan. Och man frågar sig vilka förlagor som kan ha gett upphov till hela detta fantastiska bildmotiv.¹⁰⁷

Medeltidsmänniskan var starkt intresserad av himmelens tecken, vilka hjälpte henne att mäta tid och bestämma väderstreck. I mitten av 1200-talet, Eskelhem-målningarnas antagna härstamningstid, var det mekaniska uret ännu inte uppfunnet. Utöver soluret och solskuggan i naturen var vatten- och sandur rätt otympliga hjälpmedel för tidmätning. Men det fanns ett *Vere regium instrumentum astronomicum*, ”ett sant kungligt instrument” till hjälp för tidsbestämning enligt både solhöjd och stjärnbilder. *Astrolabium planisphaericum*, var troligen uppfunnet i andra århundradet f.Kr., möjligtvis av den grekiske astronomen *Hipparchos*, men det övertogs och fulländades av arabiska lärde, som på 900-talet införde det till Spanien. Munken Gerbert, senare påven Sylvester II (998—1003) blev hos saracenerna så lärd att han ”överträffade Ptolemaeus i bruket av astrolabiet och lärde sig allt vad den mänskliga vetgirigheten kan omfatta”. Ett astrolabium avbildade himmelssfären i stereografisk projektion på en cirkelskiva, över vilken man kunde vrida både stjärnbilderna på ett galler och en visare, som ännu bär det arabiska namnet *alhidad*. Baksidan, *dorsum*, var en cirkelformad kalender, graderad i $4 \times 90^\circ$ och uppdelad i zodiakens tolv ”hus” med angi-

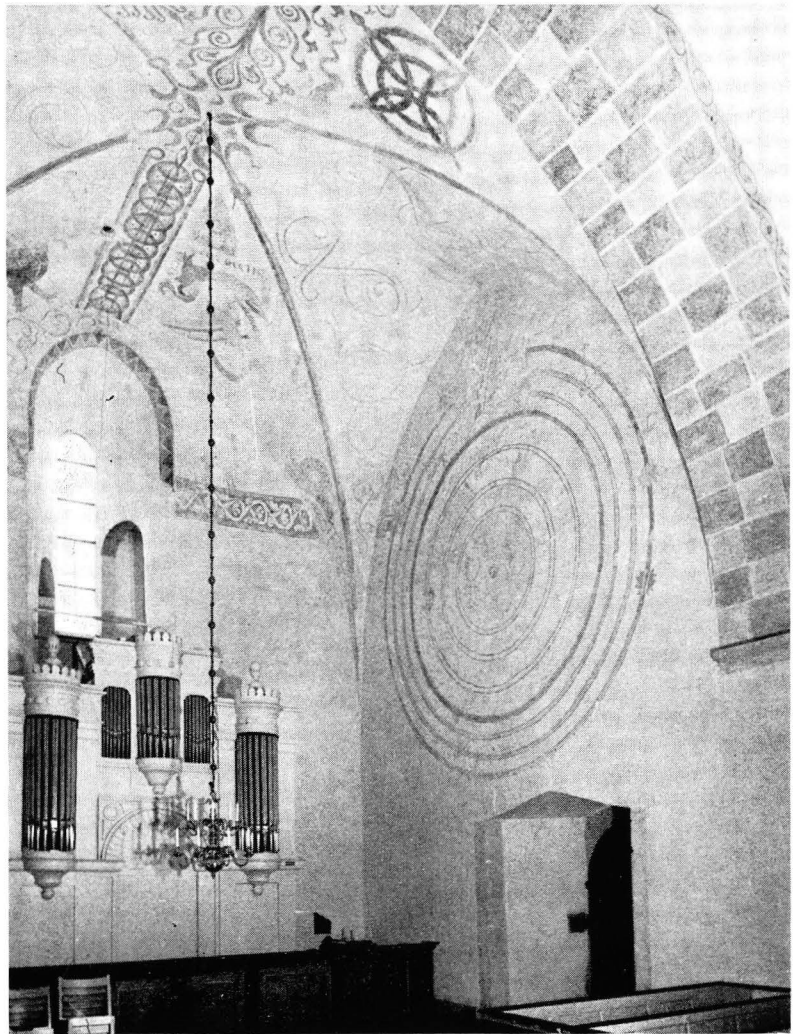

Bild 25:2. Runkalender på väggen i Eskelhem kyrka, Gotland. Foto: G. Gådefors 1961, ATA.

vande av dessas förhållande till månaderna samt till årets dagar, vilkas festdagsbeteckningar också utmärks på de äldre instrumenten. Dessa är således "served for timekeeping as well as for all observations and calculations necessary for astronomy, astrology and calendarmaking".¹⁰⁸

Eskelhem-målningen har blivit tolkad som en bild av det ptolemeiska världssystemet. I ett sådant sammanhang förefaller dock kalenderangivelserna rätt främmande. Men när på 1300-talet de astronomiska konsturen byggdes upp i kontinentens katedraler, ett av de äldsta kända i Lund, fungerade de efter astrolabiets princip och urtavlan utformades som "en modell av universum, en framställning av det kosmiska skeendet". Urtavlans solvisare utvisar där solens dagliga omlopp, men för att åskådliggöra dennas antagna årliga rotation har dessa *horologium mirabile* en särskild rörlig kalendertavla, i stort sett utformad som astrolabiets dorsum. Det syns mig ligga mycket

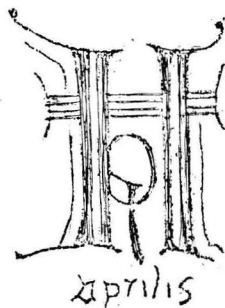
nära till hands att söka förebilden till Eskelhems väldiga sjucirkelbild i ett astrolabiums kalendersida, uppenbarligen icke som det antagits, via ett astronomiskt ur. Ty då Eskelhem-målningens tidfästning till 1200-talet av allt att döma torde vara riktig, så innebär detta att den är urens föregångare och icke deras efterföljare.

I detta sammanhang kan nämnas att man vid Roskilde domkapitel år 1274 utarbetade en kalender, till vilken utöver vanliga data bifogades medelst ett astrolabium erhållna uppgifter om solens dagliga middagshöjd samt dagarnas längd, ett systematiskt arbete utan samtida motstycke, vilket möjligen inspirerat kaniken därstädes *Peder Nattergal* (Petrus Philomena de Dacia) till sitt omkring år 1300 fullständigt enastående matematiska och astronomiska författarskap, internationellt känt och omskrivet i den dåtida lärda världen. I Paris utgav han ett *Kalendarium* för åren 1292–1369, upptagande bl.a. månens faser och solens

position för varje dag och bland hans mer än 150 astronomiska verk finns t.ex. en *Tabula* över planeternas rörelser och — en multiplikationstabell.¹⁰⁹

Den märkliga likheten mellan år och dag på astrolabiets båda sidor och i de astronomiska uren kommer också fram i Eskelhem-målningens grandiosa komposition. Sommaren, årets middag är

högst uppe i ringen och Kristus breder ut sina armar över tiden för sommarsolståndet, det himmelska ljusets höjdpunkt. Ärones konung personifierar här såsom *Kosmokrator*, världsaltets herre, den tro, vilken har vunnit seger över hedendomens drakar, krälände på tornvalvets kappa i väster, solnedgångens väderstreck.

IV. De primitiva kyrkomålningarnas bakgrund

I Nordens alla länder har efter trettonhundratalets mitt ”den konstnärliga skaparkraften passerat sin höjdpunkt och börjat sina”.¹¹⁰ Så karakteriserar Andreas Lindblom tidens kulturklimat på Gotland och att samma förhållanden rådde i så gott som hela Sverige framgår bl.a. ur uppgiften att av 350 kyrkor med målningar 90 kan hänföras till tiden före 1410 och därefter är de flesta från de hundra åren mellan 1460 och 1560.¹¹¹ Den ungotiska danska konsten har en glansperiod 1320—1350 och sedan finns det endast få och enstaka exempel på kyrkomålningar, innan en ny blomstringstid kan skönjas under 1400-talets sista tredjedel. I Finland har det tidiga åländska figurmåleriet ingen egentlig direkt fortsättning. Och beträffande Norge anser Harry Fett att ”efter at vi blev henvist til os selv” kom det en tid då ”vi var uheldig stillet ved stadig at ha den lykkelige og rike foregaaende periode at sammenlignes med”. Men han fortsätter med påpekandet att också nedgångstider har sin kultur och sin konst att ta vara på,¹¹² en giltig synpunkt både för Finland och för hela Skandinavien. ”Det gäller icke i första hand att partout söka reda på utländska förebilder, vilket i många fall torde vara att gå över ån efter vatten, utan att fastställa konstverkets inhemska förutsättningar, dess plats i den interna utvecklingen och dess miljö.”¹¹³ Studiet därav har kanske inte fånglat forskarna i lika hög grad som det rikare skapande, vars upphov och frändskap kan sökas utanför nordiska landamären. Under tiden efter år 1400 syns konstens förutsättningar vara mera begränsade än förr, uttrycksmedlen är fattigare och tidens motivbestånd låter sig inte helt lätt placeras in under den intoreuropeiska stilutvecklingens vedertagna rubriker. Målningarnas kolorit blir nu också knappare, de praktfulla färgstofferna från tidigare sekel ersätts av

bruna och röda jordfärger, ockra, kimrök; ibland nyttjas endast rödbrunt på kalkvit grund.

Vardagstillvarons bildfattigdom under Nordens medeltid har nutidsmänniskan svårt att föreställa sig. I byar och städer fanns det dessutom föga av färg, husen var grå: natursten, trä eller ler, allmogens vadmalskläder bar grå eller jordnära färger, vardagen var väl också mödofylld och grå. Men helgdagarnas kyrkfärder blev lysande avbrott, de var sockenbornas samlingstillfällen och särskilt vid kyrkmässan samt vid den egna kyrkopatronens festdag blommade folklivet upp i köpenskap och glam. Ändå stod kyrkan undervisande och befallande, skrämmande och lockande över all denna vandel. Klockornas klang, silvertonen vid mässoffret, gudstjänstens hymner omvärvde menigheten med välljud. Kyrkans inre bjöd färger, glimrande ljus i vintermörker och bilder. Också i en kyrka utan målningar fanns triumfkrucifixets gripande Kristusfigur, i regel även kvinnoaltarets ljuva madonna och kyrkans eget skyddshelgon: kultbilder, avbilder att beundra och dyrka.

Om de utländska inflytelserna från mitten av 1300-talet ungefär hundra år framåt inte var särskilt starka i Norden ifråga om måleri och stensulptur så bragte denna tidrymd likväl med sig genomgripande nyvinningar för landsbygdens kyrkor av konstruktiv art: tegelmur och valv. Detta är naturligtvis en generalisering. Redan tidigare hade katedraler och kloster nyttjat tegelmurningens rika möjligheter, på Gotland förblev kalkstenen materialet också för valv och med några få anmärkningsvärda undantag blev tegelmur och välvningskonst sällsynta i stavkyrkornas Norge. Men när jag nu närmar mig slutmålet för denna studie, nämligen Finlands s.k. primitiva kyrkomålningar, så är det gråstensmurade och i regel välvda sockenkyrkor med tegelgavlar som främst inne-

håller det stoff K. K. Meinander vid Nordiska arkeologmötet 1922 betecknade som ”rätt enastående i den kristna kyrkliga konsten”.¹¹⁴ Men ändå är det inte möjligt att betrakta denna egenartade utsmyckning såsom en fristående företeelse, helt oberoende av konstströmningarna i det övriga Norden.

Pilgrimer och präster bragte med sig hem minnet av konstverk, som de skådat i främmande trakter. Tiggarrödernas, i Finland särskilt dominikanernas vittfammande organisation och deras påbjudna kommunikation mellan de olika konventen satte spår både i kyrkornas liturgi och i deras byggnadsformer. När valven hos oss slogs in i gamla eller nya kyrkor, främst under 1400-talets lopp, då var det uppenbarligen nästan på förhand givet att de skulle prydas med färg. I första hand blev deras utsmyckning knuten till arkitekturens element, den framhävde det nya och imponerande i valvens höjdverkan genom att ribborna dekorerades med raka eller snedvirade tvärband i två eller tre färger, kanske knäckta på mitten, som s.k. viggband. En rikare arkitektonisk effekt nåddes ifall geometriska eller vegetativa ornament följde ribbornas och bågars stigande rörelse. Lätta rankor kunde breda ut sig över valvkappornas yta och berikas med blommor, fåglar eller fabelväsen. Eller också koncentrerades de smyckande motiven till valvens hjässa och växte kanske också upp från gördelbågarnas högsta punkt. Detta var helt enligt tidens sed och man kan däri spåra intryck från Sveriges katedraler och i hög grad från Danmark med Skåne, i viss mån också från den rika ornamentiken på Gotland, vars konstnärer fördomsfritt blandade gammalt och nytt. I Finland är dock hjässornamentens hjärtmotiv enklare utformade än i svenska kyrkor, gördelbågarnas krönande figurer är fattiga konturteckningar i bredd med de gotländska kandelaberträdens överdådiga prakt. I sin arkitektoniskt bundna komposition är de i alla fall besläktade med rikare fränder söderöver eller västanhavs. Om också trådarna mellan våra karga gudshus och t.ex. det övriga Nordens rikare kyrkobyggen är tunna och sköra, så finns de i alla fall dolda i sparsamma likheter, i fattiga efterbildningar och i den fromhet som talar ur viljan att sira och smycka Herrens heliga tempel.

Men när de finländska valven och murarna vi-

sar nyckfullt utströdda symboler bland primitiva människo- och djurfigurer samt en svårtydd mängd av emblem, som konsthistorikerna kallat magiska tecken, då spørjer man efter inflytelserna, förebilderna, förlagorna. Och man frågar sig hur prästerskapets plikt att övervaka kyrkornas utsmyckning har kunnat leda till dylika, i mångas ögon rentav hedniska och barbariska uttrycksformer.

Åter måste vi påminna oss det torftiga Finlands bildfattigdom före tryckpressarnas revolutionerande insats. Kalendrarnas tecken och figurer gav mången lekman hans enda bildupplevelse utöver kyrkobesökens. Också den enkla prästmännens kontakt med de handskrivna manuskriptens bildvärld torde varit begränsad till de liturgiska böckernas hos oss rätt sparsamma utsmyckning, i bästa fall kanske med utsirade eller färgprydda initialer, med djur- eller människohuvuden eller — som i några här bevarade fragment av *Legenda Aurea* — med slingrande blad och hårornament längs marginalerna. Den gyllene legenden, som ursprungligen utgavs på 1290-talet av den dominikanske Genua-biskopen *Jacobus de Voragine*, innebar en popularisering av kyrkans *lectio*-motiv; dess realistiska och delvis grovkorniga helgonbiografier avskrevs i otaliga versioner, som redan under 1300-talet nådde vårt land. Legendsamlingen var en uppskattad källa för tiggarrödernas folkliga predikningar och den var uppställd i kyrkokalenderns ordning med begynnelse från advent.¹¹⁵ Detta var intet undantagssystem, man bör observera att alla de av prästerskapet nyttjade liturgiska skrifterna var knutna till kyrkoårets rytm och avhängiga av dess kalendariska sammanhang, också där de icke mot vanligheten innehöll en regelrätt kalender. Dennas kända symboltecken kunde också dekorera texten till respektive helgondags *officium*; Petri nyckel och Pauli svärd smyckar initialerna i ett bevarat hos oss unikt *antifonarium*, en koralbok tillhörig Vörå kyrka och ”skriven Anno 1430 efter jungfruns födande”. Bild 26 återger några av dess figurer. Tecknen var inte endast prydnader, de var vördade symboler, också när de återfanns i de folkliga kalendrarnas mer eller mindre primitiva gestaltning.

Från vitt skilda håll påverkade tecken och bilder varandra. Kalendrarna bars som dyrbara skatter i munkars bokväskor och bland prästers hand-

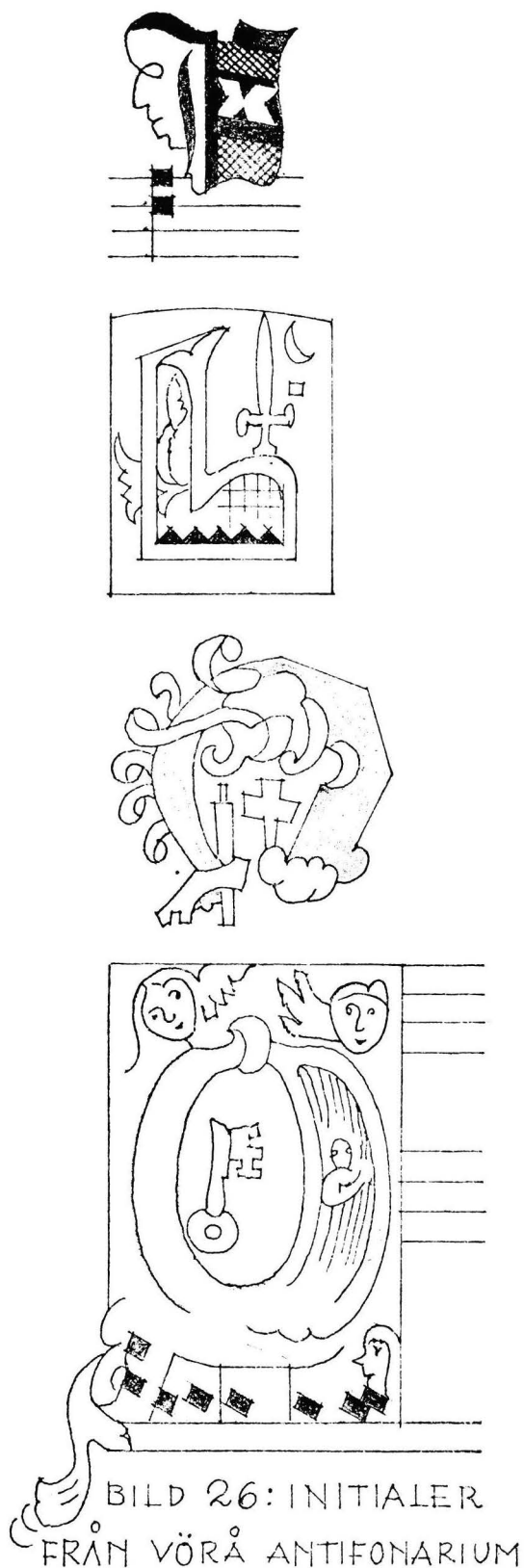

Bild 26. Initialer från antifonarium i Vörså. Fol. 148v.—Fol. 82v.—Fol. 114h.—Fol. 78v. Ritade enligt kalkering av förf. från mikrofilm i Universitetsbiblioteket, Helsingfors.

böcker från trakt till trakt och efterbildades begärligt. Samma kalendertyp kan påträffas på orter långt ifrån varandra. Ett intressant exempel på denna internationella spridning anför Lithberg i *Computus*. En gyllentalslängd, ursprungligen uppställd enligt cyklisk beräkning för tidrymden 1378—1397, har påträffats i kalenderhandskrifter i Vatikanen och i Heidelberg samt ”förekommer såväl å en bayersk allmogekalender, skuren i trä på 1400-talet, som även i en bildkalender, insatt i en laghandskrift från Nyköping av år 1469” samt återges dessutom i flere svenska birgittinerhandskrifter.¹¹⁶ Detta sagt som en förklaring till mitt ytligt sett osystematiska jämförande av kalendrar från vitt skilda land och trakter. Kalenderbilderna blev förlagor till nya utskrifter också om helgdagsraden företedde lokala växlingar.

Under de senaste årens kyrkorestaureringar har knackats fram nya vittnesbörd om de enkla folkliga kalkmålningarnas rätt rikliga förekomst i Syd-Finland. När L. Wennervirta år 1937 publicerade sin banbrytande undersökning av de vid denna tid kända medeltidsmålningarna i våra kyrkor hade han därför icke varit i tillfälle att studera sådana drag, som nu ger en fylligare bild av detta särpräglade måleri. Han påpekar likväl dess fascinerande karaktär, baserad på vad han hänför till en rent folklig konstalstring av magisk innebörd med en blandning av hedniska och kristna motiv, vilka han i anslutning till U.T. Sirelius' ornamentikstudier återfinner under betydligt senare tidsperioder både i träslöjdsornering och i ryornas rika mönster.¹¹⁷

När vi färdas mot kyrkbyn, skriver K. K. Meinander, ”verkar det gamla gråstenstemplet som en uppenbarelse från en annan värld”, där det reser sig högt över den ursprungligen låga bebyggelsen. Dess branta gavel strävar mot höjden, i de äldsta kyrkorna är den murad med gråsten upp till åsen, odekorerad och sträng. Men högst uppe i *Pargas* f.ö. osmyckade västgavel lyser en rundbågig blindnisch vit och mot dess ljusa yta avtecknar sig ett rödmålat kors, ett sparsamt exempel på den yttermålning, som torde ha smyckat många av de indragna, vanligen vitputsade fälten på våra kyrkofasader. Gavlarnas utsmyckning med murade nischer, band, kors och sköldar sammanhänger med tegelmurningens rätt sena genom-

brottstid — undantag är främst utom Åbo-domen *Hattula* 1300-tals tegelkyrka och *Virmo* tidiga välvning — och de olika dekorationsmotiven bildar utpräglade landskapsgrupper, vilkas särprägel icke här skall beskrivas, då gaveltyperna faller utom ramen för denna studie i den mån de icke sammanhänger med kyrkofasadernas målade dekor. Hattulas yttermålning, den korsfäste Kristus mellan Maria och Johannes, torde härstamma från en fönsterombyggnad i mitten av 1400-talet och denna kalvariegrupp har aldrig varit överkalkad.¹¹⁸ I *Letala* upptäcktes år 1925 målningar i tvenne nischer invid västportalen: kyrkans skyddspatron S. Mikael i den nordliga och ett rödklätt helgon i den sydliga, enligt Wennervirta möjligen aposteln Petrus.¹¹⁹ Vid restaureringen av *Nådensdals* klosterkyrka 1963—65 framtogs i lunetten över östkorets fönster ett Kristushuvud flankerat av tvenne änglar, som är prydda med kors över pannan.¹²⁰ Spår av yttermålning har varsnats på motsvarande lunett i *Tyrvis* kyrka i Satakunda och på södra ytterväggen av den tavastländska *Hollola* kyrka finns en altarnisch med målningfragment, vilka har tolkats som rester av en födelsebild: Marias gloria och en änglavinge skymtar under Betlehemsstjärnan i nischens tak.¹²¹ Dessa fasadmålningar syns ha varit rätt konventionella figurbilder, detsamma kan sägas om de få som är bevarade i Sverige, t.ex. en Laurentius med halster i fyrpass på *Söderköpings* sakristiegavel, en Kristus som världsfrälsare, nu på samma kyrkas vapenhusvind, och en 1400-tals kung jämte maka ”i var sin av de blindnischen, som livat (Riddarholms)kyrkans ursprungliga sydfasad, en gång fritt synliga från klostrets gård” därinvid.¹²² Det är lyckliga tillfälligheter, som bevarat dessa få figurbilder i sådan mån att man kan urskilja deras motiv. F.ö. finns det både i Sveriges och i Danmarks blindingar endast svaga spår av de målningar, som engång har bidragit till att ge fasaderna rikedom och prakt. Ibland nyttjades endast ornamentala utsmyckning och nyligen har i horisontalbandet på *Pyttis* västgavel framtagits en bladranka, avslutad med — eller framvuxen ur — ett kors; en liknande finns också på sakristiegaveln. I andra fall, särskilt på Gotland och i Norge, tjänade enbart färger till att framhäva arkitekturen i en portal eller relieferna i en bård. ”På got-

ländskt vis” har t.ex. också västportalen i *Jomala* kyrka på Åland engång varit starkt röd- och blåmålade¹²³ Det är möjligt att en ny undersökning av en hel del kyrkogavlars stora två- eller tredelade nischer och breda horisontalband kunde visa fram ytterligare rester av medeltida måleri. Men mest har väl färgerna i eventuella målningar tvättats bort av regn och snö, måhända har fasadbildernas utformning också varit av så naiv eller barbarisk art att en senare tid har krävt deras restlösa utplånande.

Det är ett begränsat antal av våra medeltidskyrkor, främst i södra Finland, som hittills på valv och murar eller i fasadernas blindingar har kunnat framvisa av dessa primitivt särpräglade målningar. De i denna min studie behandlade räknas upp här nedan med socknarnas finska namn inom parentes.

ÅLAND:

Finström, S. Mikael kyrka, treskeppig med gråstensvalv, kor och torn.

Jomala, S. Olofs kyrka, ursprungligen treskeppig, torn med ribblöst kryssvalv, ombyggt till korskyrka på 1800-talet.

EGENTLIGA FINLAND:

Domkyrkan i Åbo (Turku). Johannes Döparens kapell och det forna södra tornrummet.

Korpo (Korppoo), S. Mikael kyrka, enskeppig med stjärnvalv, kor och torn.

Nagu (Nauvo), S. Olofs kyrka, treskeppig med kryssvalv.

S. Marie (Maaria eller Röntämäki). S. Maria kyrka, treskeppig med kryssvalv, i koret två stjärnvalv från sent 1400-tal.

Nousis (Nousiainen), S. Henriks kyrka, med smalt östkor och polygonalt västkor, nu treskeppig med kryssvalv.

S. Karins (Kaarina), helgad S. Katarina av Siena, kryssvälvd sakristia.

Virmo (Mynämäki), S. Laurentius kyrka, treskeppig med kryssvalv.

Tövsala (Taivassalo), Helga kors kyrka, treskeppig, i mittskeppet stjärnvalv, i sidoskeppen kryssvalv.

Nykyrko (Kalanti), S. Olofs kyrka, kryssvälvd sakristia.

NYLAND:

Sibbo (Sipoo), S. Sigfrids kyrka, kor-travén treskeppig med stjärnvalv i mitten och kryssvalv på sidorna, f.ö. tvåskeppig med stjärnvalv.

Pernå (Pernaja), S. Mikael's kyrka, treskeppig, i mittskeppet stjärnvalv, i sidoskeppen kryssvalv.

Karis (Karjaa), hittills antagen S. Katarina kyrka. Treskeppig, stjärnvalv i mittskeppet, i sidoskeppen kryssvalv.

Pojo (Pohja), S. Maria kyrka, kryssvälvd tvåskeppig, sydskeppet bredare.

Pyttis (Pyhtää), S. Henriks kyrka, treskeppig, stjärnvalv i mittskeppet, i sidoskeppen kryssvalv.

SATAKUNDA:

Messuby (Messukylä), S. Mikael's kyrka, kryssvälvd sakristia.

Vittis (Huittinen), S. Katarina kyrka, endast den enskeppiga kordelen är bevarad.

TAVASTLAND:

Hattula, Helga kors kyrka, treskeppig, kryssvälvd tegelkyrka.

Hollola, S. Maria kyrka, tvåskeppig med ringvalv.

ÖSTERBOTTEN:

Karlö (Hailuoto) år 1968 brunna träkyrka.

V. Målningarnas trädmotiv

I Satakunda har omkring år 1960 restaurerats tvenne med mycket primitiva figurer prydda gavlar: *Messuby* sakristias och den efter en eldsvåda 1783 sänkta östgaveln i *Vittis* kyrka, vilka båda återges på bild 27: 1–2. På *Messuby* vitkalkade vägg syntes redan därförinnan otydliga spår av målade människohuvuden, ”masker” kallade I. Kronqvist dem i sin studie över kyrkan år 1941. Och han förmodade därför att de var en fattigare efterbildning av de verkliga, i bränd lera skulpterade ansikten, vilka finns i *Vittis* både på östgaveln och ovanom sydmurens prästdörr. Detta ansåg han tidfästa *Messuby* korsvälvda sakristia såsom ett yngre byggnadsföretag än valv och gavlar i *Vittis*, vars västmur tyvärr ej kan studeras, då den är spårlöst försvunnen genom senare tillbyggnader.¹²⁴ När numera alla bevarade rester av *Messuby*figurerna är framtagna ser man klart deras karaktär av enkla konturmålningar. De två gestalterna till vänster har sträckt ut sina armar och tycks i någon mån ha samverkat, likaså de båda figurerna i den stigande bågfrisens övre avslutning, som dessutom kröns av ett *Andreaskors* över bågarnas bandformiga bård. Korset står därutöver i tre olika gestaltningar såsom den primitiva utsmyckningens främsta symbol. ”Apostlaros” har den inom en cirkel murade mittfiguren blivit kallad, ehuru denna benämning väl skulle förutsätta att stjärnan hade tolv uddar, som t.ex. på västgaveln av *S. Nicolai* kyrkoruin i *Visby*. På *Messuby*gaveln återupprepas stjärnmotivet i målade form både över rosens centrum och som ett sexdelat ”solhjul” i fasadens högra bågält.

Nu kan man ju icke vara säker på att denna målade dekoration är samtida med murens uppförande. Också gavelns byggnadstid är osäker. Såväl dess kronologiska placering inom räckan av den s.k. *Satakundagrupperns* gavlar som ursprungs-

tiden för själva gruppen är omtvistad. Dessa fasaders särpräglade blinderingsmotiv är stigande rundbågar eller i tandsnitt murade trappstegsfriser, trepassfigurer och stjärnbländen inom cirkel. Det är unika motiv, så nära besläktade med den mellansvenska *Nysätra-Torsång* gruppen att I. Kronqvist antagit *Ulfaby* och *Vittis* gavlar möjligen ha varit uppmurade av samma byggmästare, som skapat stilfränderna västanhavs, varefter ”den nya stilen sökte sig väg utmed den gamla stråten längs *Kumo-dalen* ända upp till den *tavastländska neiden*”.¹²⁵ — I *Nysätra* kyrkas fasad har trepasset varit smyckat med en bandbård i rött och blått samt i mitten med ett ”fyrblad” av invigningskorsens typ; övriga bländen saknar färgspår, då de ”är slitna av vind och sol”.¹²⁶ Det syns därför möjligt att också yttermålningen på *Satakunda*gavlarna inspirerats västerifrån, kanske utförts enligt byggmästares eller murares beskrivning.

Men en enkel landsortsmålare behövde i alla fall en förlaga, något att se och efterbilda. Ränder och band var lätta att utföra kring rundlarna i *Vittis*gaveln och på kanterna av den stora stjärnfigurens omramande tegel. Viggband och vinklar drogs utmed tandsnittens vitkalkade ytor och en slinga med treblad böljade utan svårighet längs det stora gavelkorsets insänkta vita tvärarm. Men sedan? På bild 28 kan vi finna uppenbara drag från kalenderstavarnas helgdagstecken. Biskopsmössan står ett stycke ifrån vigiliakvisten vid korsmässotecknet i gavelns högra sköldblände. I trepasset på bild 29: 1 är en ståtligare bild av ”thet haelge Kors” uppmålat, omgivet av ornament, som är formade likt trästavarnas lättgjorda streck- och punktdekoration. Syftar symbolen här på den närbelägna *Hattula* kyrkas vida berömda vallfartskors? — I trepassets andra rundel står en ensam stjärna överst och under den en likadan med ett

kors. Är det den uradliga Särkilaks-ättens upp och nedvända emblem, som avser Magnus Nicolai, först domprost i Åbo från 1466 och efter 1489 stiftets biskop? Inne i kyrkan fann E. Nervander år 1897 i mittvalvets östkappa en stjärna och ett kors inom halvcirkel, vilken figur han då tolkade som Stjernkors-vapnet. Men ytterligare fann han i öster ett ensamt likarmat kors. Ett dylikt smyckar Åbo domkapitels sigill i kyrkans korsprydda sköld.¹²⁷ Om denna teckenkombination tyder på Magnus Stjernkors såsom domprost så skulle det förskjuta Vittis-valvens och gavelns datering något tiotal år bakåt från 1400-talets hittills antagna sista decennium. Dessa frågor ger sig osökt vid studium av gavelns figurer.

Så har vi trepassets tredje figur, bild 29: 1, det korskrönta trädet med nedböjda grenar. I murens vänstra sköldblände, bild 28: 1, står ett spirande träd med fyra knoppar. Och i det stora gavelkorsets vertikala stam, bild 29: 2, omväxlar två kala träd med två knoppande dylika. Jämför vi dessa figurer med vinter- och sommardagstecknen på bild 15 så är släktskapen påtagliga. Detta ger oss anledning att litet närmare beröra detta både i folklig och i religiös konst ofta återkommande motiv: det friska och det vissna trädet, vårens och höstens sinnebilder, livets symbol och förgängelsens.

Det finns väl få symboler, som är så lättfattliga, så tillgängliga också för naiva sinnen som detta motsatspar. På samernas trolltrummor reser det strecktecknade trädet sina grenar uppåt på den ena sidan om ”världen olmai”, världens man, den forna fruktbarhetsguden; trädets kvistar slokar uttrycksfullt på hans andra sida. Liknande enkla trädmotiv är begynnelse- och sluttecken för vissa tidiga runtexter.¹²⁸ Vår- och höstträd kallar W. Stief figurer i folklig konst t.ex. från Öland och Sachsen-Altenburg, och i två romanska portaler finner han samma symbolik i kolonnernas kapital, vilka i öster dekorerats med uppåtvisande blad, i väster med nedåtriktade.¹²⁹ När framställningar av torrt och grönskande träd trängde in i den kyrkliga konsten tolkade man dem icke allenast såsom ”lifsens trä mitt i lustgårdenom och kunskapens trä på godt och ondt” (1 Mos. 2: 9). Man fattade dem också såsom sinnebilder för Gamla och Nya Testamentet eller för syna-

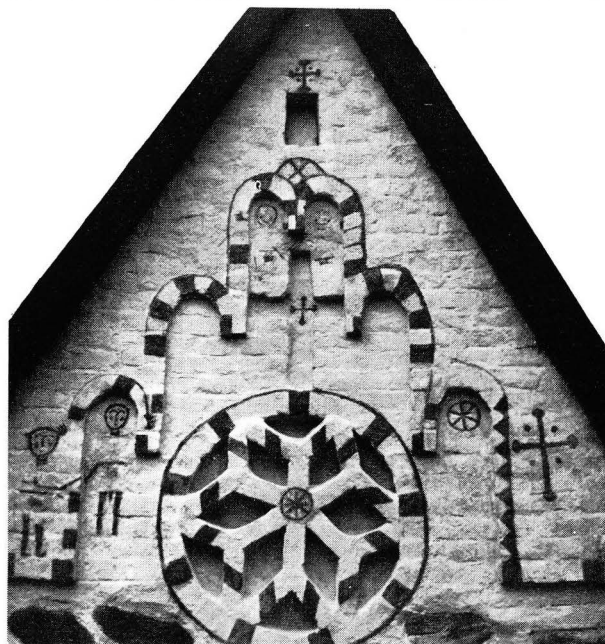

Bild 27:1–2. Gavelorneringar. Foto: V. Kiljunen 1959, FNM.
1: Vittis kyrkas östgavel efter restaureringen.
2: Messuby sakristias gavel efter restaureringen.

goga och kyrka, ibland kanske för synd och nåd eller helt enkelt för död och liv. Också psaltarhandskrifternas illuminationer upptog dessa symboliska drag. Bild 30 visar en sällsynt uttrycksfull miniatyr i ett manuskript från ca. 1060 med det blommande och det vissnande trädet på var sin sida om Kristi kors. Och ett dekorativt exempel på de två trädens utformning står som flankerande ändfigurer på superfrontalet till det berömda romanska guldaltaret från *Broddetorp* (nu i SHM.)

I legender och myter sammansmälte sedan under medeltidens lopp paradiset träd med krucifixets, vilket därför stundom utformades som ”det grönskande kors”, ett *arbor vitae* med knoppande eller bladprydd stam. I livsträdet, ett av ornamentvärldens mest frekventa motiv, mötte stoff från orientens tusenåriga förflutna de urgamla germanska föreställningarna om *Yggdrasil*, världsträdet eller *Irmingsul*, världsspelaren samt även de finska folkens ”*pitämyspuu*”, deras heliga träd på gårdstunet, till vars rötter man offrade det första av gårdens hävor och den första mjölken både av husmor och husdjur.¹³⁰ Livsträdmotivet har gemensamma drag hos många olika folk, men det erbjuder också otaliga variationer både i skulptur, i målning och i bokkonst. Småningom försvagas dess religiösa innehåll, då blir formen väsentlig och det ornamentala dominerar. Känslan av att trädet är en religiös symbol lever dock dunkelt kvar. Också som ornament i kyrkans valv förblir det ett heligt träd.

Nagu kyrkas år 1958 restaurerade kryssvalv har som övervägande dekorationsmotiv trädfigurer antingen i valvens hjässa eller mitt över kappornas båge. Tyvärr är i synnerhet mittvalvens målningar mycket fragmentariska, då de redan 1699 icke endast överkalkades utan skrapades för att deras färger icke skulle slå igenom den täckande vitlimningen. På bild 31 återges ett valv med trädmotiv samt en fotografi av det säregna grenverk som växer upp i mittskeppet, ur en grodd eller ett frö tycks det, en symbol för livskraft och fruktbarhet. Motivet har en utpräglad träskärningsstruktur och är liksom alla de övriga omgivet av träkalendrarnas typiska punktdekor.

Ännu mer asketiska har några trädfigurer i *S. Marie* kyrka varit, men kanske också närmare besläktade med kalenderstavsfigurerna på bild 14. Det ena trädet, bild 33: 10, står över ett Kristus-huvud på nordväggen, det andra på västväggen, bild 33: 2, har som i *Messuby* helgats med ett kors i toppen. Ännu mera primitiva är trädfigurerna i *Pyttis* kyrkas tredje mittvalv, inklämda i ostkappans otydda virrvarr av tecken och tunna linjer. Här kan man uppenbarligen icke tala om livsträd utan måste se trädmotiven som utpräglade dekorations- och utfyllnadsformer. En fotografi av valvet återges på bild 45.

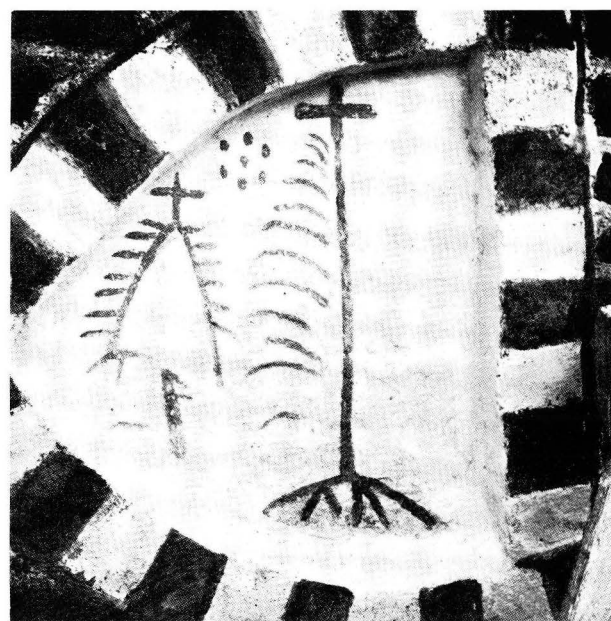

Bild 28:1—2. *Vittis* östgavels sköldar efter restaureringen. Foto: V. Kiljunen 1959, FNM.

- 1: Östgavels södra sköld.
- 2: Östgavels norra sköld.

Men det lilla trädet på bild 33: 9 över *Finströms* kyrkas västliga sköldbåge kan tydas som livets träd i paradiset, där det står på sin kulle med de fyra paradisdörrarna som små vertikallinjer rinnande ut till jordens länder. Och en viss karaktär av livsträd har *Helsinges* kyrkas nu försvunna vackra komposition med grenarna ändade i treblad (bild 33: 1) och även den sirliga målning (bild 33: 3), som på *Sibbo* sakristias nordvägg med knoppar, blad och rötter tycks ge uttryck för ett obändigt växande, för den naturens fruktbarhet, som var av allt över-

skuggande betydelse för medeltidsmänniskan. Ett enstaka litet träd, bild 33: 13, över *Sibbo*-korets norra arkadbåge växer upp ur hjärtbladen, den första groddens båda blad i form av en liggande åtta, evighetssymbolen, den som ännu i dagens matematik är tecknet för oändligheten. — Med dessa tre sistnämnda figurer har vi tangerat de nyländska målningar, som breder ut sirliga slingor över valvens buktande ytor, slingor som tycks upprepa trädfigurernas slanka grenar och förena sig med dem till en helhet, där det knappast är möjligt att särskilja trädens kvistar från ornamentrankor eller rankorna från dekorationsmotiv av olika slag.

I *Nousis* sakristia, bild 33: 4, verkar de fragmentariskt bevarade valvfigurernas utformning som vore de direkt hämtade ur en valhant skuren träkalender. De två träden, vårens knoppande med fågel i topp och vinterns slokande står i östra valvkappan under en man i kolt, som uppenbarligen är S. Laurentius svingande sitt halster. — Upprepade gånger utnyttjar kalenderstavarna trädmotivet såsom helgdagssymbol, speciellt under vårens tid. Och det är — som redan nämndes — anmärkningsvärt att Marcus 25/4 på runstavar och rimböcker icke sällan i stället för evangelist-embler har en vårsymbol: en fågel i träd eller på kvist. I 1328 års runkalender kallas Marcus-dagen "litli gangdagh", d.v.s. den från antiken härstammande processionsdag, då man vandrade ut på markerna och bad om välsignelse för den spirande grödan och om en god skörd. (Tre liknande gångdagar, *dies Rogationum*, var rörliga fester och föregick Kristi himmelfärdstorsdag.) I *Nousis* nordskepps första travé bär varje valvkappa små fåglar i toppen av fantasirika träd-bilder (bild 33: 5) och de omges av virvelhjul och femdubbla koncentriska cirklar. Vårens fågel mellan symboler för tidens lopp och solens ljus, så är det frestande att tyda detta kryssvalvs tecken. Såvida man icke med Molsdorf¹³¹ betraktar de koncentriska cirklarna som en symbol för världsalldet, också det en urgammal betydelse av ett åldrigt motiv.

Korets rika stjärnvalv i *Pernå* kyrka har även två fält smyckade med fåglar i trädtoppar, bild 33: 6–7. Här sitter tvenne fåglar i varje träd, västkappans har ett enda par nakna grenar och

fåglarna vänder snopna stjärntarna mot varandra. Nordkappans björk eller lind är bladprydd och fåglarna sträcker ivrigt näbbarna mot toppens skott. Vinter- och sommarträd förefaller att också här vara mera antagliga förebilder än t.ex. de orientaliskt inspirerade trädvaktarpar i fågelskep-nad, som är kända från många handskriftsillumi-

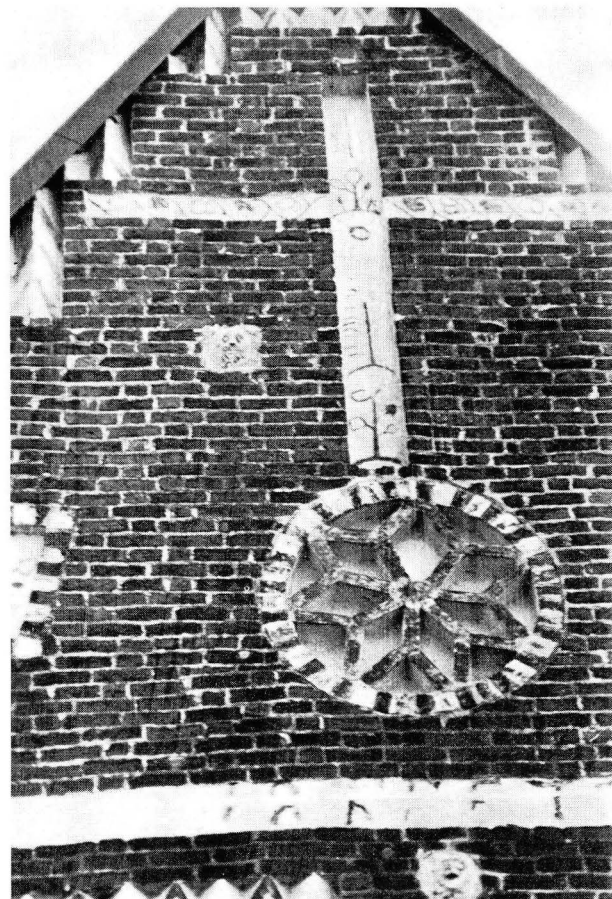
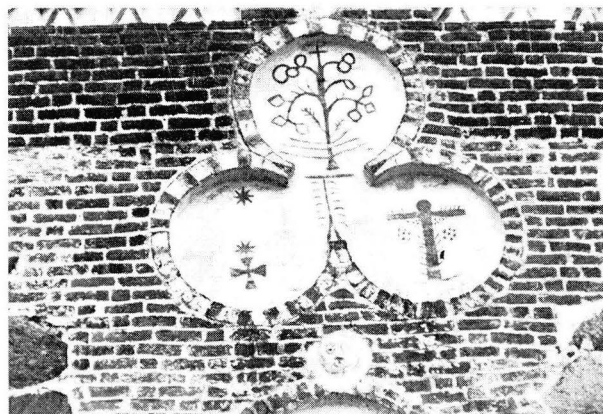

Bild 29:1–2. *Vittis* kyrkas gavelfigurer, jämför bild 27:1. — Foto: Stigell 1966.

- 1: Östgavelsnäs trepass under horisontalbanden. Ansiktsmasker både över och under figuren.
- 2: Östgavelsnäs övre del med kors och hjul, här möjligen Katarina-embler. Gaveln sänktes år 1783 efter en brand.

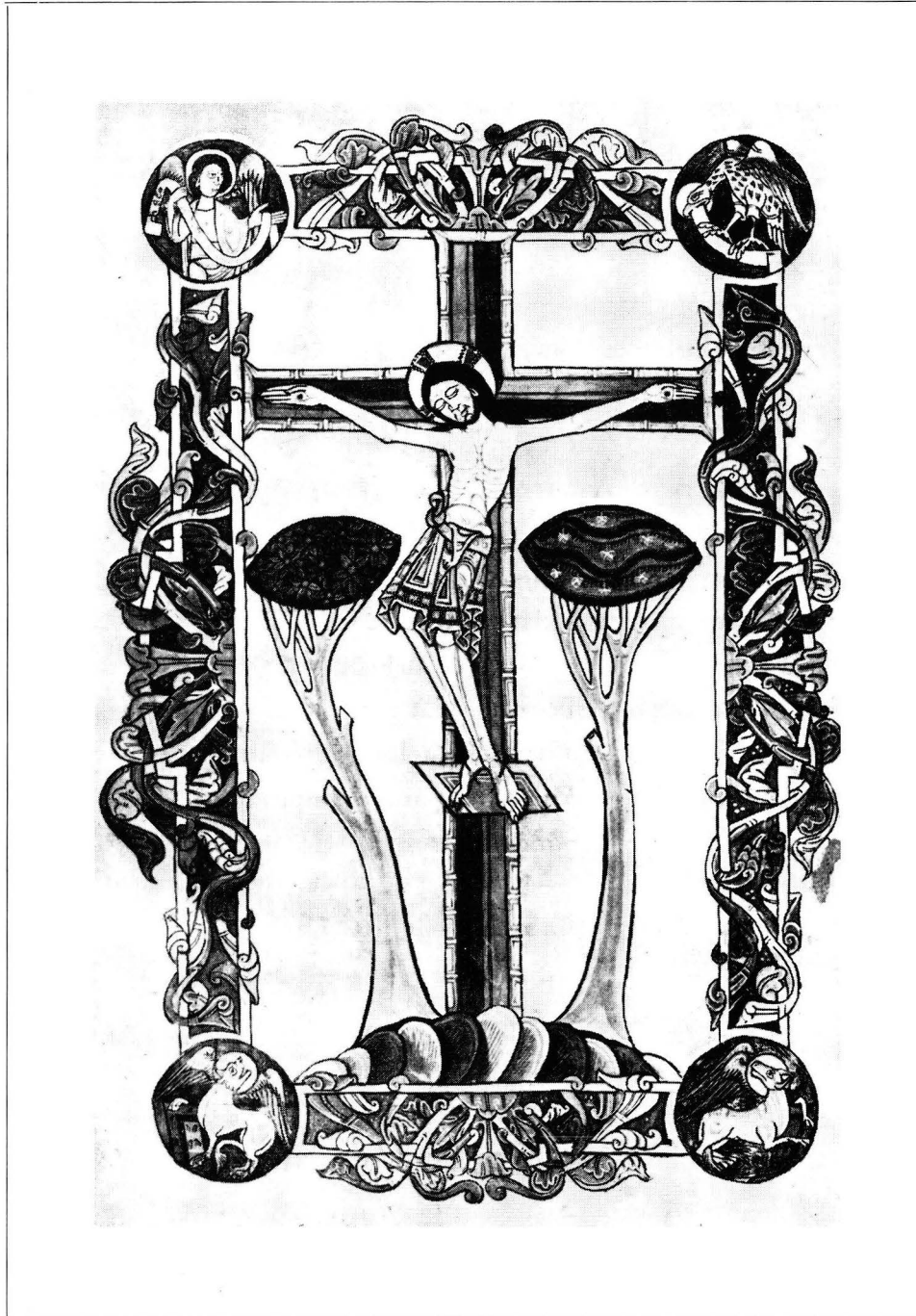

Bild 30. Korsfästelsebild.

I Psaltare från omkr. år 1060: Arundel-Psalter: MS 60 f. 52 v. Courtesy of the British Museum.

nationer och textilkompositioner. — Det ligger också nära till hands att betrakta de trädfigurer, vilka smyckar tidiga gravstenar både i Sverige och i Finland såsom ”det andra trädet”, dödens sinnebild, kanske med själens fågelsymbol i toppen.

I *Korpo* korvalv, bild 32, syns träd med rikt slingrande grenar, vilka i likhet med valvfältens virvlande figurer, ringkors och åttaudda stjärna omsluts av yvig punktdekoration. Stilla står därinvid runstavens gängse helgdagstecken, det likarmade korset med utvidgade ändar.¹³² Men förvånansvärt är att under dessa år 1953 framtagna medeltidsmålningar skyntar både träd och fåglar från ett tidigare dekorationsskikt, ett otvetydigt tecken på dessa motivs kyrkliga gångbarhet. Kanske också ett tecken på att de författare, som daterar *Korpo*-valven till 1400-talets mitt eller tidigare, har antagit en riktigare ursprungstid än de skribenter, vilka anser dem härstamma från seklets senare hälft, tiden efter 1460.

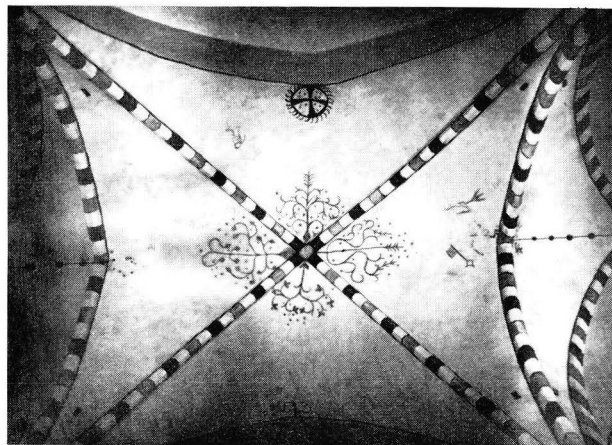

Bild 31:1—2. Trädfigurer i *Nagu* kyrka. Foto: Welin 1959, FNM.

- 1: Mittskeppets fjärde valv, i dess O-kappa Petri nyckel.
- 2: Mittskeppets andra valv, N-kappan: Grodd-motiv.

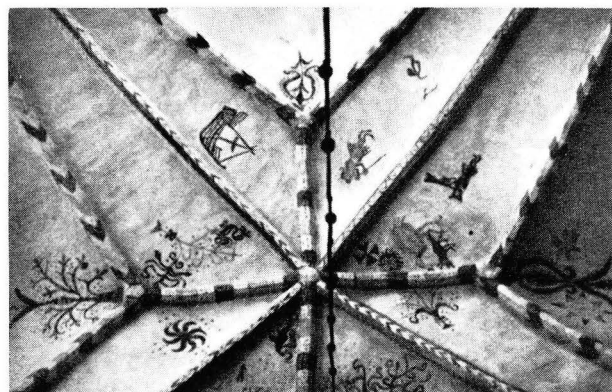

Bild 32. *Korpo* kyrkas korvalv. Foto: Stigell 1960.

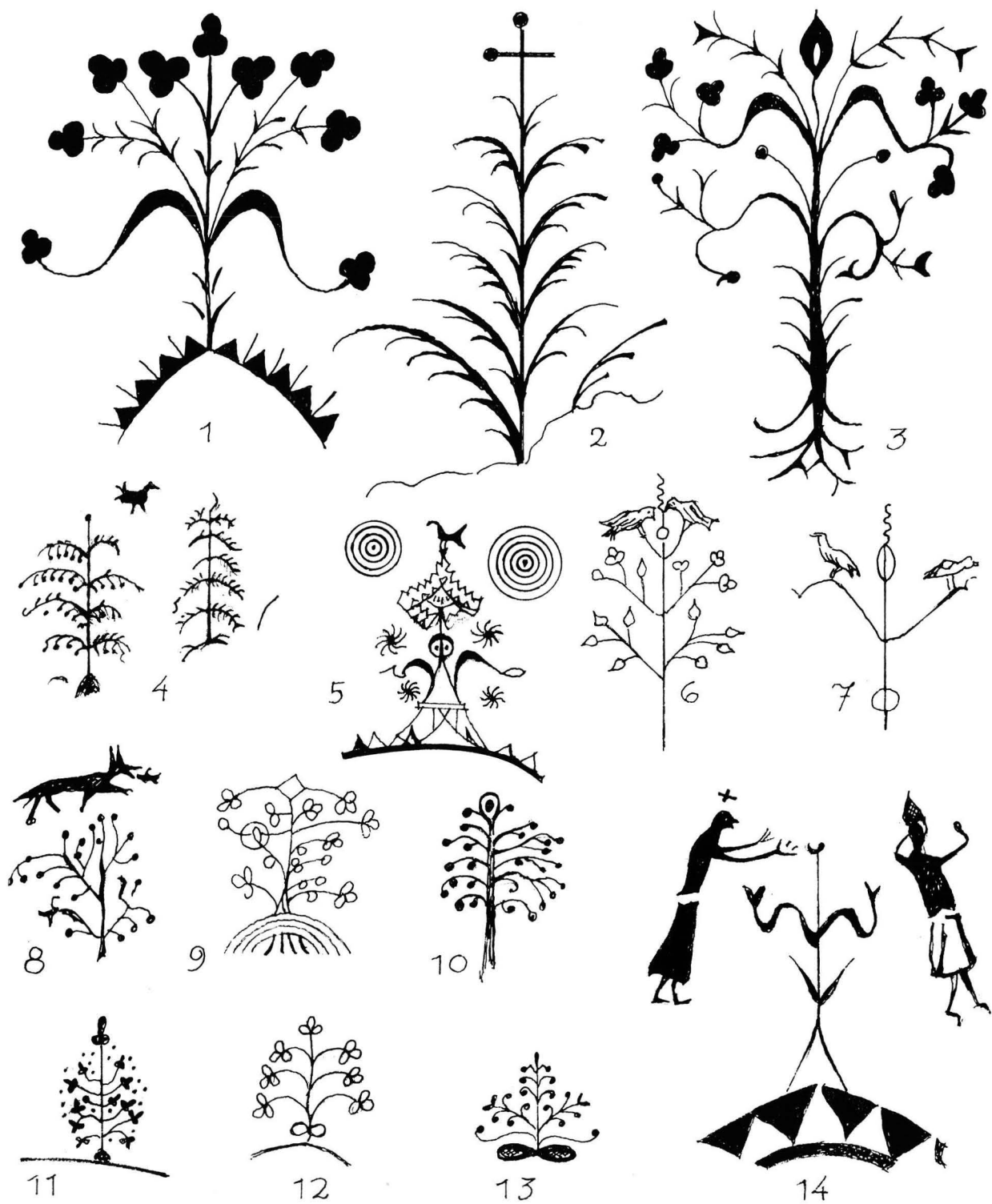

Bild 33. *Träd från olika kyrkors kalkmålningar.* (Proveniensen, se Index sida 126).

- 1: Kalkering från Helsinge.
- 4–5, 8: Nousis kyrka.
- 6–7, 12: Pernå kyrka.
- 3, 13, 14: Sibbo kyrka.
- 2, 10: S. Marie kyrka.
- 9: Finströms kyrka.
- 11: Nagu kyrka.

VI. Kors, stjärnor och andra tecken

I några kyrkor träffar man på enstaka, liksom skissartat tecknade otvetydiga emblem, t.ex. Petri nyckel i *Nagu* och Laurentii halster i *Karis*. Också en nutida betraktare förstår att detta var heliga symboler, kännetecken för de helgon man bad till och vördade. I *S. Marie* kyrka har målaren med tämligen osäker linjeföring i en sfärisk triangel med bisektriser försökt efterbilda "trons eller treenighetens sköld",¹³³ i *Karis* är tre korsande cirklar en trefaldighetens tydliga symbol. Men i *triquetra*-figurerna, trebladen som jämte några fyrpass är utströdda i *Finströms* båda västligaste valv kan man iaktta den företeelse, som ofta förekommer i medeltida ornamentik: efterbildaren av en symbol ser i denna främst ett tacksamt motiv, som han utnyttjar rent dekorativt och därvid göms — eller glöms — den i figuren ursprungligen uttryckta tanken. I *Finströms* treblad tycks treenighetens sinnebildliga innebörd vara helt förgäten och de tre ovalerna siras ytterligare med punkter mittuti eller knoppar i spetsen. För nutidsmänniskan har dessa figurer knappast mera något symbolvärde och i likhet med hakkors, pentagram eller valknutar blir de betraktade såsom från gammal hednisk övertro härstammande tecken av magisk art.

Medeltidsmänniskan kunde dock föga dra någon gräns mellan heliga och oheliga kalenderbilder. T.o.m. runstavarnas eller kalendariernas rent dekorativa utsmyckning fick ett skimmer av de stora festdagarnas helgd. Mariadagarnas krona och krans, femuddaros eller -stjärna gav upphov till sirliga ornament, som i sin tur födde nya former. Solbilder kunde inleda året eller karaktärisera "solhvaerfet", kyrkans Luciadag; virvelhjul ristades både för *S. Katarina* och för *Alla helgon*, men de anbragtes också såsom prydnad på rimstavens handtag eller på kalenderbokens utsida.

Och då pentagram eller hakkors flyttades från platsen som smyckande figurer på en rimboks sidor upp till kyrkans vägg eller valv, då blev även de heliga tecken, vördade likt korset i dettas många varierande former på pergamentblad, träskivor eller kyrkliga textilier. — Högt över *Sibbo* korets norra arkadbåge är tecknat ett enstaka pentagram med små ringar på spetsarna, här ett entydigt heligt tecken. Också på *Pernå* sydvägg finns ett likadant, men placerat ovanför en man med häst och släde, en vinterbild utan nu påvisbar symbolisk betydelse. Men det vore ändå förhastat att anse slädfärden under femuddastjärnans strålar som en profan vardagsskildring, snarare kan den likt en vintertidens månadsbild inlemmas i årstidernas symbolik, bli en vandring i väntan på Kristi födelse och ljuset = *Adventus*.

När C. Frankenhaeuser år 1910 beskrev de målningar han föregående år knackat fram i *S. Marie* kyrka påpekade han att valvens förhärskande motiv var stora, rikt utsmyckade kors, som stod på en hög strimmad eller rutad sockel. Också *Wennergivirta* har observerat vad han kallar korsens olika utformade sockelliknande underlag, vilka i tre variationer syns på bild 34: 1 av mittskeppets fjärde valv.¹³⁴ En jämförelse med korsmässornas kalendertecken på bild 9 visar att det karaktäristiska för dessa i många fall är att de står på en mer eller mindre rikt utformad fot. Också *S. Marie* korsarmarnas runda eller triangelformade ändfigurer återfinns på flera av tecknen för 3/5 och 14/9, vårens och höstens "helig korssis dagh".

I september-raden på träkalendern från *Puster-tal*, bild 35: 1, skiljer sig en rikt utformad ornamentala komposition från sidornas övriga figurala utsmyckning. Dess grundtema, korstecknet för *Exaltatio Crucis*, tycks rentav försvinna i rikedom av mindre kors och av träskärningens små trekan-

ter, typiska för tekniken både i udd- och i karvsnitt. Det förefaller måhända långsökt att försöka dra paralleller till *Nousis* intrikata valvfigurer, t.ex. den på bild 36 återgivna, men som en tänkbar inspirationskälla i en bildfattig tid torde denna jämförelse i alla fall erbjuda ett visst intresse.

Konsekrationskorsen, som invigde kyrkan till ett heligt rum och var dennas obligatoriska första väggmålning, inspirerade i sin tur tydligen till dekoration med andra ringkorsformer. I sin studie över "Hjulet som religiös sinnebild" opponerar O. Montelius sig mot det vanliga uttrycket att man "slagit ring kring korset". Han hänvisar bl.a. till att en text från 1247 uttryckligen benämner ett fyrekrigt ringkors *rota*, hjul. I den hjulformade förkristna solsymbolen ser han intet avbildande, varken av en himlakropp eller av en gud, utan ett tecken för det gudomliga, som helt naturligt behöll sin betydelse och därför liksom hos förfäderna även hos de kristna fick beteckna gudomen.¹³⁵ Det heliga hjultecknet kan därför också ha sex eller åtta ekrar eller dess ring kan omsluta ett snedkors, som då inte är Andreas-tecken lika litet som den sexdelade cirkeln alltid skall fattas som ett Kristusmonogram. Invigningskorsen med sex ekrar i *Karis* och i *Helsing*e kyrkor var lika heliga tecken som de trenne fyrdelade små hjulkors, vilka ritats på väggen över *Sibbo* korfönster i enklast möjliga utförande, jämförbart med ristningen på en runstav. Som tecken för solen, när den går in i ett nytt djurkretstecken, förekommer den fyr- eller sexdelade cirkeln också i kyrkokalendrar och bl.a. syns den på april-sidan, bild 3: 1, från Olaus Worms återgivning av 1328 års runkalender.

I samma uppsats berör Montelius en figur från ett galliskt altare, vilken han kallar åskvigg. Nästan exakt samma tecken kröner hjässan i *S. Marie* kyrkas tredje mittskeppsvalv, bild 34: 2. Wennervirta anser figuren mycket egenartad och citerar en tysk 30-tals författare v. Leers, som i kyrkans målningar överhuvud tolkar in "urnordische Kultsymbolik" och tyder ifrågavarande figur som ett "Zeichen des Zwiefachen, der von oben und unten kommt", en tolkning som Wennervirta med gillande refererar.¹³⁶ Tecknets utformning såsom en dubbelfigur försvarar denna tydning, vilken ytterligare bekräftas av att man i dess gestaltning

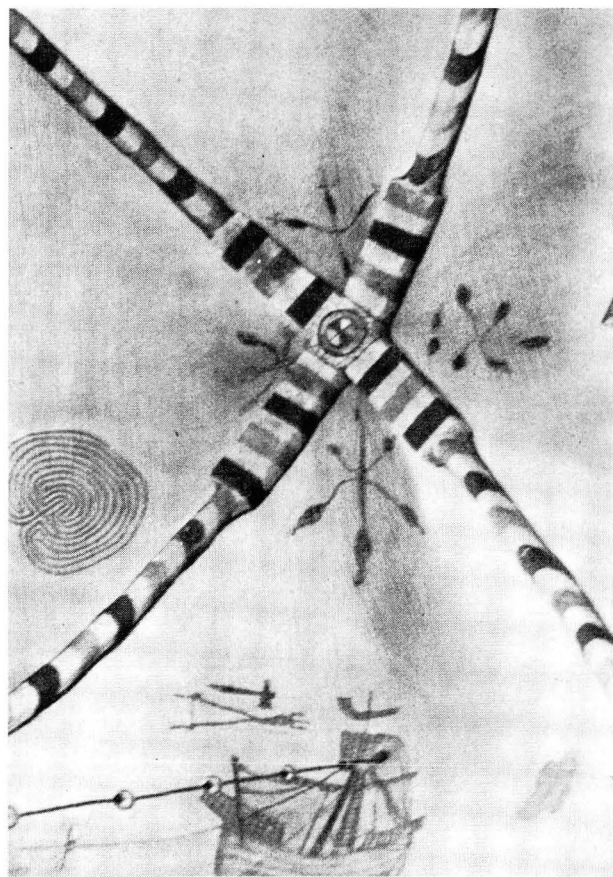
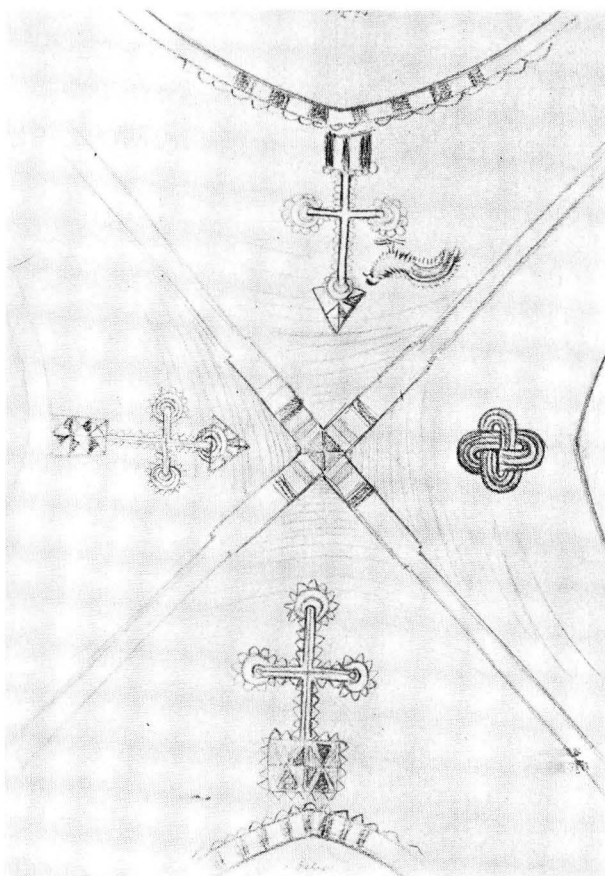

Bild 34:1–2. Valvbilder från *S. Marie* kyrka.

1: Mittskeppets fjärde valv. Teckning av Carl Frankenhäuser 1908. FNM.

2: Mittskeppets tredje valv, sett från öster. Foto: Stigell 1970.

kan spåra en ornamental utveckling av runstavens för gyllentalet specialkomponerade tilläggsruna "tvimadur" 𐀓. Denna runa är en fördubbling av 𐀕 "madur" = man och bör tolkas som ett tvåmannatecken, en dubbel människosymbol. Figuren har också jämte ett pentagram med små ändringar blivit utnyttjad som dekorativ symbol t.ex. på yttersidan av en runskriften rimbok i Danmarks Nationalmuseum (inv. nr 10341). Stief anser den likt Janusfiguren vara ett uttryck i bild för polaritetens väsen.¹³⁷ — Tolkingen av detta hjässornament i *S. Marie* som dekorativ utformning av ett runtecken försvaras ytterligare av de spröda små sneda eller raka kors, halvcirklar, bågar på skaft och runliknande figurer, vilka avtecknar sig längs den södra valvkappans kontur mot arkadbågen samt invid ribborna i några andra travéer med lätta, liksom ristade linjer. Över nordväggens sista båge bygger liknande tunna streck upp en åttadelad cirkel på fot, en replik av bl.a. många stavars enkelt tecknade Katarina-hjul.

I *Sibbo* gamla kyrka omsluter däremot valvens tunna trebladsrankor många rikt utformade ringkors. Här har målningarnas mästare strävat till en omväxlande utsmyckning av ett heligt tecken. Konturer fördubblas eller omskrivs med trianglar, korset siras med punkter och med streck. Men där det inom cirkeln finns sex eller åtta bladformade ekrar blir ornamentet närmast likt en stjärna. I valven syns också utpräglade stjärnfigurer med vassa spetsar, som *Sibbo*-målaren omskrivit med en ring. Rundade uddar ger figuren en alltmera ornamental prägel, den bildar en ros eller ett rosettmotiv med omväxlande kupiga blad och spetsiga flikar. Och slutligen når vi fram till figurer som på bild 36, till *Nousis* gotiska ros, till *Sibbo* sinnrika flätfigur och till den rest av tidigare ornamentala utsmyckning, som man funnit under *Hattula* kyrkas figurala målningar och som är besläktad med ett fyrdelat rosettmotiv i *Karis* korvalvs östra kapp och med de av Wennervirta avbildade åttabladsfigurerna kring sexekrigt hjul i *Borgå* domkyrkas stjärnvalv över koret. Figurerna är också rätt lika det nu försvunna, endast i kalkering bevarade rosmotivet i Helsing kyrka, även det avbildat av Wennervirta.¹³⁸

Ovanstående vill icke skildra någon kronologisk "utveckling", endast framhäva frändskapen mel-

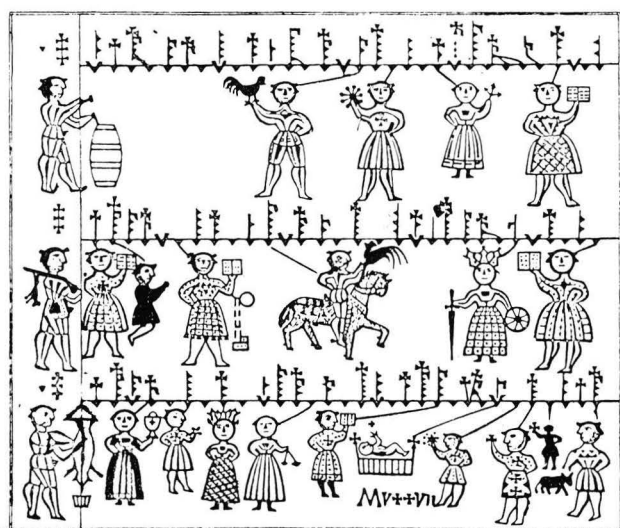
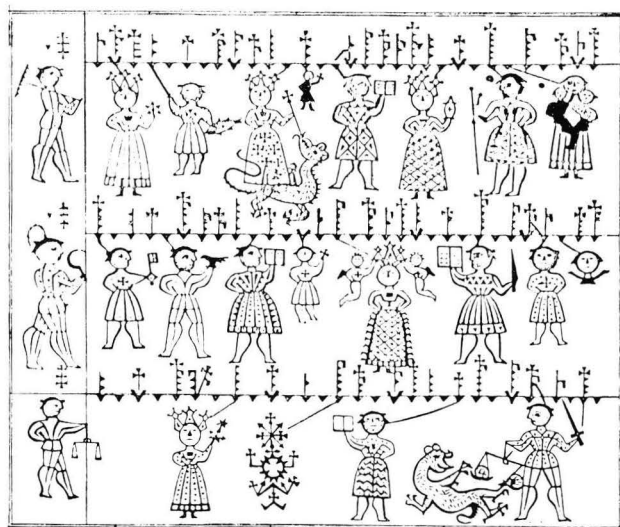

Bild 35:1–2. Träkalender från *Pustertal*, Tyrolen (Samm-lung Figdor nr 799). Enligt Pfaff 1944.

- 1: Övre plattan, uppifrån: Juli, augusti, september.
- 2: Nedre plattan: Oktober, november, december.

lan de allra enklaste ursprungsfigurer och deras rikare utsmyckade varianter, som oavsett ett inneböende symbolvärde gett uttryck för tidens religiösa trängtan. Denna frändskap kan spåras också t.ex. i den slående likheten mellan en krönande stjärn- eller rosfigur i *Karis* sydskepps valv II, bild 36: 7, och det ornament, som på den lilla pergamentkalendern, bild 3: 2, är tecken för 24/6, sommarens höjdpunkt och dagen för den festliga stora marknad i *Karis*, som ända in på 1700-talet var en nagel i ögat för det lutherska prästerskapet.¹³⁹

Helsing ovannämnda valvrosett omskriver en kvadrat, som åtminstone i kalkeringen endast är ett tomt fält. I en nästan exakt likadan figur på

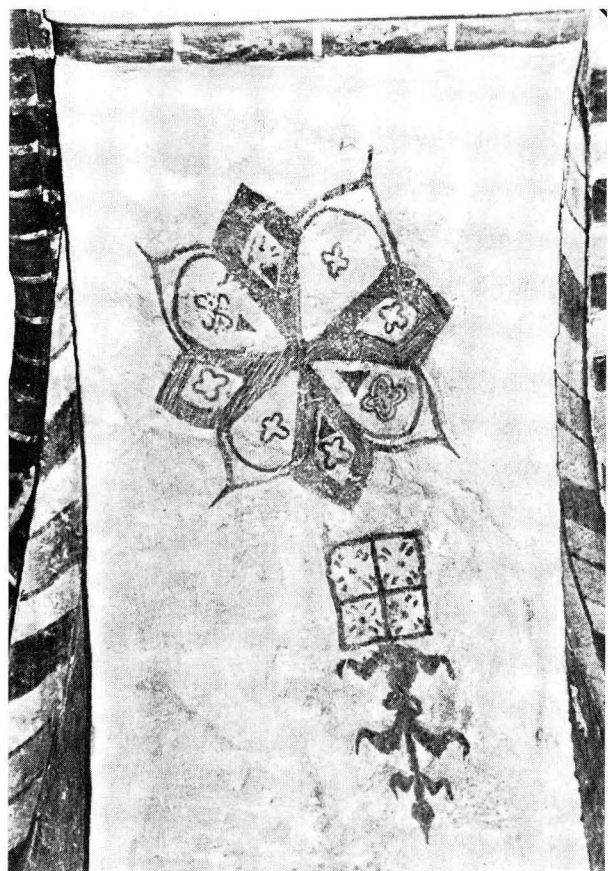

Bild 36:1. Nouis kyrkas "gotiska ros". Sydskeppets pelare I, västsidan. Foto: Stigell 1969.

Bild 36:2. S. Marie kyrka. Sydskeppets tredje arkadbåge, sedd mot väster. Foto: Stigell 1970.

östväggen i *Sibbo* sakristia, bild 37: 1, riktas fyra obestämt kluvna streck inåt från kvadratens hörn. Men i sydskeppets andra valv finns en kvadrat med grå konturer och en rödfärgad innerfigur, återgiven på bild 37: 2. Den har en viss frändskap med den fyrkant från *Korpo* korvalvs nordkappa, som syns på bild 37: 3 och vilken i kvadratens uppdelning visar schemat för ett s.k. finskt stjärnvalv. Men anmärkningsvärt nog avbildar figuren icke *Korpo* kyrkas egna stjärnvalv, som är av den enklare typen med endast fyra uddar. Schemat visar den rikare konfiguration, som täcker ett eller två valv över koren bl.a. i *Tövsala* och några östnyländska kyrkor: *Borgå*, *Sibbo*, *Pernå* och *Pyttis*. Och när samma schema är centralmotiv för en stor, stjärnprydd ros i *Karis* sakristia, bild 37: 4, har det uppenbarligen icke heller något sammanhang med kyrkans egna valv, som är av likadan typ som i *Korpo*. Självfallet kan kvadratens uppdelning härröra ur målarens minnesbild av ett korvalv över en kyrkas heligaste rum. I kalendrar har jag icke funnit någon motsvarande figur, en-

dast kryssvalvets schema finns t.ex. på några clogstavar. Men stjärnvalvsfiguren kan också ha skapats som en ornamentalt uppdelning av en fyrkant, ursprungligen kanske *Orbis quadratus*, en medeltida symbol för världen — ett gammalt talesätt nämner ju ännu världens fyra hörn. I *Korpo* omsluts motivet av spetsiga trekantsuddar och har som pendang i valvet en regelrätt stjärna, ett i dessa kyrkomålningar ofta återkommande motiv.

I kalendrarna finner man stjärnan framför allt i samband med julhelgen. Den lyser med sex uddar över krubban i Linköpingskalendern från år 1469 och på *Pustertal* träkalendern, bild 35: 2, ser den ut som en näpen leksak för det lilla Jesusbarnet. På en gammal dansk runstav, som år 1820 blev funnen i en "törvegrav" på Själland, har julstjärnan endast fyra uddar, men i regel är den på stavarna sex- eller åttauddig. På clogkalendrarna betecknar den ävenså trettondagen och man påminns om den kyrkliga konstens många framställningar av Helga tre konungar, där den yngste av dem pekar på stjärnan, medan den äldste knä-

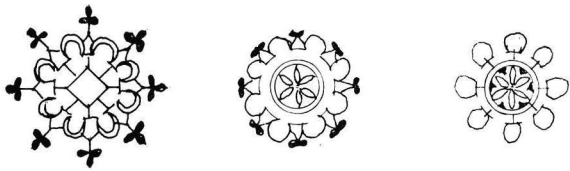
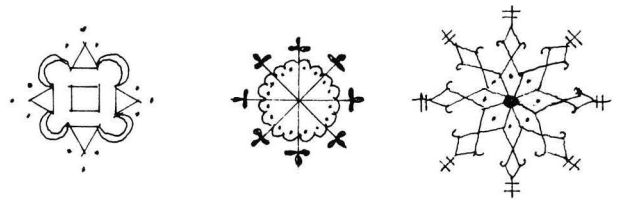

Bild 36:3—8.

3: Från *Helsinge* kyrkas försvunna målningar enligt kalkering. Wennervirta 1937.

4—5: *Borgå Domkyrka*, korvalvet. Wennervirta 1937, fig. 50.

6: *Hattula kyrka*, äldre målnings-skikt. Nordpelare I, väst-sida.

7—8: *Karis kyrka*. Sydskeppets valv II, östkappan och nordskeppets valv V, västkappan. — Nr:is 6—8 enligt skisser på platsen.

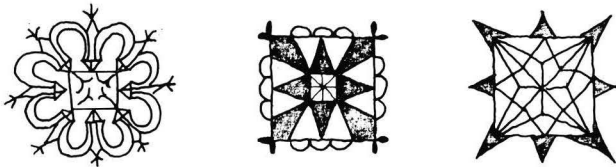

Bild 37:1—3.

1: *Sibbo* gamla kyrka: Sakristians östvägg. Rancken 1935.

2: *Sibbo* sydskepp, valv II, östkappa. Skiss på platsen av förf.

3: *Korpo* korvalv, nordkappa, skiss av förf.

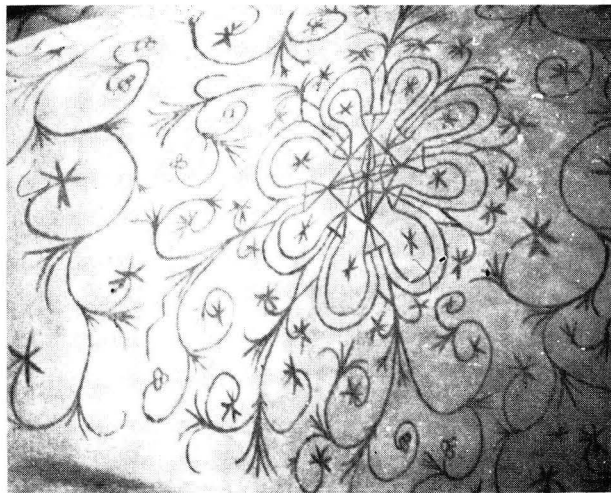

Bild 37:4. *Karis* sakristia, västkappan. Foto: Stigell.

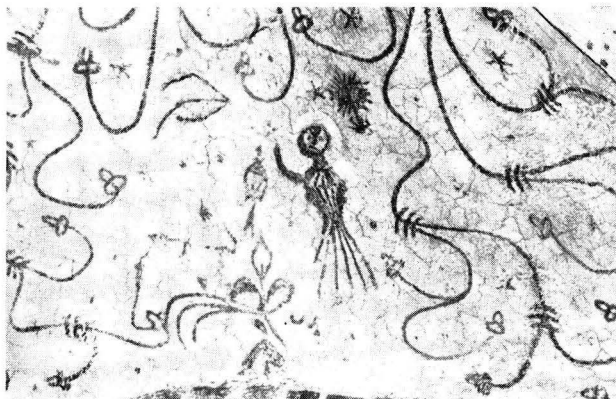

Bild 37:5. *Pernå* sydskepp, valv V. Foto: Stigell 1971.

böjande lägger ned sin krona för Jesusbarnets fötter. — Det är något av samma stämning över en liten människogestalt, som framträder bland slingorna i *Pernå* sydskepps femte valv och pekar mot en stjärnströdd himmels stora strålfigur, bild 37: 5. Stjärnans betydelse var viktig i legenderna om Kristi barndom och i Norden även om Staffan Stalledräng, som under julnatten vattnade sina fålar och

”såg en stjärna på himlen,
en liten glimt mellan molnen,
och stjärnans bild i källan”,

för att citera en översättning ur den finska *Tapanin virsi*.¹⁴⁰ Julspelens stjärngossar bar framför sig dess lysande sinnebild och i olika kombinationer blev stjärnor ett utomordentligt tacksamt motiv för kyrkornas dekorativa utsmyckning.

När dåvarande kyrkoherden i *Finström* Valdemar Nyman år 1964 beskriver sin kyrkas kalkmålningar ser han de många stora stjärnorna i dess valv som en illustration till psaltarens maning: ”Loven Herren, I hans himlar, I sol, måne och stjärnor.” Valvens stjärnor har här åtta uddar, som med enkla eller dubbla linjer omsluter en åttabladdig ros. Både Nyman och Wennervirta jämför dem med de likartade, men sexdelade dubbla stjärnorna i Johannes Döparens kapell i *Abo Domkyrka*.¹⁴¹ Där är dock rosor och stjärnor samlade endast i välvningens mittfält, de breda ytterkapporna överspinns av eleganta tunna slingor. Och man frågar sig om icke ros-stjärnmotivet i kapellet inom ribbornas rätt tunga kantbård av färgfyllda punkter eller kompakta halvcirklar är från en annan tid eller av en annan hand än de omgivande slingorna med korkskruvsklängen, frukter och solfjäderlikt samlade spinkiga blad i greningspunkterna.

Det är dock icke min avsikt att närmare penetrera släktskap och likheter mellan bårder och slingor i kyrkor från olika tider och trakter, därvidlag torde Wennervirtas omfattande utredning i stort sett vara giltig och av grundläggande betydelse. Men jag vill ändå framhålla en synpunkt, som icke alltid blivit beaktad, nämligen faran i att betrakta ett enskilt valvs dekoration som en helhet från ett och samma skede, för att icke tala om det osäkra i antagandet att en vapensköld i någon kyrka tidfäster en bestämd del av dess utsmyckning, än mindre dess hela målningsskrud. I allt högre grad har konsthistorisk forskning i Skandinavien observerat att motiv från olika tider har kopplats samman, att yngre målningar har inpassats bland äldre ornament, som därvid ofta blivit "uppfiskade", att med enstaka motiv dekorerade valvkappors tomma vita ytor moderniserats med schablonrosor och -stjärnor, ett typiskt uttryck för senmedeltidens *horror vacui*.¹⁴² När sedan under 1400-talet allt flere illustrationer med evangelisters eller helgons gestalter i handskrifter och ettbladstryck når prästerskapet i Nordens kyrkor, så väcker de andakt och beundran samt stimulerar till i valvens ornamentvärld med begärlighet inpassade figurala motiv, vilka dessutom kunde ges den av kyrkofäder och påvar betonade undervisande uppgiften.

Ett intressant exempel på sammanförande av oliktida målningar syns mig i vårt land *Nykyrko* sakristia framvisa. Enligt Finlands kyrkor 1 har denna byggnadsdel ursprungligen tillhört en träkyrka och anses jämte sitt kryssvalv härstamma från 1300-talets förra hälft. Valvribborna börjar nere vid golvet, smyckas med viggband och åtföljs av samma kompakta halvcirkelbårder som ribborna i Johannes Döparens kapell i Åbo Domkyrka. Längs bågkonturens tjockt dragna linje sträcker sig olika stora bladfigurer på skaft brutalt över valvkappornas utsökt tecknade, gracila slingor som livas upp av omväxlande, fint inkomponerade ändfigurer: blommor, fåglar, palmetter och små krukor. Fyra kraftigt utformade lyrformade palmettmotiv liknande den typ Cornell-Wallin kallat liljehjärta kröner valvets hjässa och skjuter vassa trebladsspetsar in mellan valvkappornas sirliga rankor, bild 39: 1.

Wennervirta gör jämförelser med valvdekora-

tionerna i den uppsvenska *Vaksala* kyrka, som också den erbjuder motiv från olika tider. Dess palmettmotiv eller liljehjärta anses av Cornell-Wallin härstamma från tiden före 1437. — Wennervirta har letat efter jämförelser också till Nykyrko-slingornas små figurer, men funnit endast

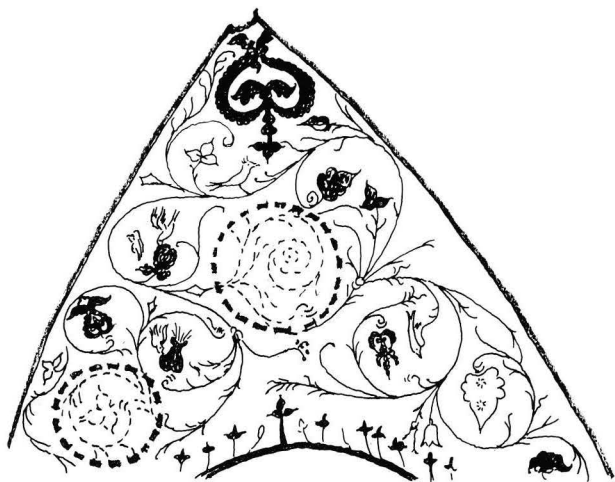

Bild 38:1—3. *Nykyrko* (Kalanti) sakristia, valvmålningar.

1: Rekonstruktionsritning av nordkappan enligt Wennervirta 1930 och författarens fotos.

2: Östkappans mittparti, i medaljongen kyrkofäder.

3: Östkappans norra svickel, i medaljongen Matheusemblem.

2—3: Foto: Stigell 1970.

smärre likheter hos en dörrbågsranka i *Åbo Domkyrka* och — gissningsvis — hos kalkeringarna av *Virmo* försvunna målningar. Till valvslingornas graciösa påfågelspar, till deras tulpaner och ekollon eller till krukorna, där mindre fåglar tycks leta nektar, ja, till dem har han inga motsvarigheter funnit.¹⁴³ Av många skäl syns det mig sannolikt att å ena sidan slingornas spel över valvkapporna och å andra sidan det arkitektoniskt bundna måleriet längs ribbor och bågar är av olika härstamning. Men härtill kommer ännu en tredje faktor, nämligen medaljongerna med bilder av helgon och heliga män samt evangelistsymboler. De är uppenbart senmedeltida tillägg, berikade med tidstypiska schablonrosor och torde åskådliggöra den trängtan efter figurala motiv också i kyrkorna, som träsnitt och kopparstick väckte. På bild 38 har jag försökt belysa hur medaljongerna kunnat passas in i tidigare, valvkapporna överspinnande slingor. Någon tidfästning av de båda motivkretsar, som föregått rundlarna, ger jag mig icke in på, om också mycket talar för att slingorna är det äldre motivet, måhända besläktat med danska 1300-tals trebladsslingor, i varje fall är det utfört av en konstförfaren hand. Och de ornament som nedanför valvet omramar väggarnas S. Henrik och övriga nu defekta figurmotiv — en Petrus och en Golgataframställning — syns vara en samtida eller senare efterbildning av kappornas rikare slingor, utökad med ”vadstena-rankans” karaktäristiska rosmotiv.

I *Nykyrko* sakristias valvmåleri har jag ingen anknytning funnit till kalendrarnas bildvärld. Det tycks mig dock riktigt att framhäva särprägel hos dennas fåglar och övriga emblem innan jag försöker leta mig fram till kalenderfigurernas påverkan i andra till synes liknande fall. Men innan jag lämnar slingornas vindlingar i valven vill jag understryka det lyrformiga palmettmotivets dominans i många kyrkors valvhjässor. Bild 39: 1 visar först det med *Vaksala* valvhjäsas besläktade kraftigt utformade centralmotivet i *Nykyrko* sakristia. I *Pernå* nordskepps tredje valv, bild 39: 2, är motivet tunnare och fattigare, sammankomponerat och samtida med valvets lätta klöverbladsslingor. I *Sibbo* långhusvalv vindlar sig de likartade slingorna ställvis till ett lyrmotiv, vars konturer berikas med små trianglar. Men i dess sakristia sväl-

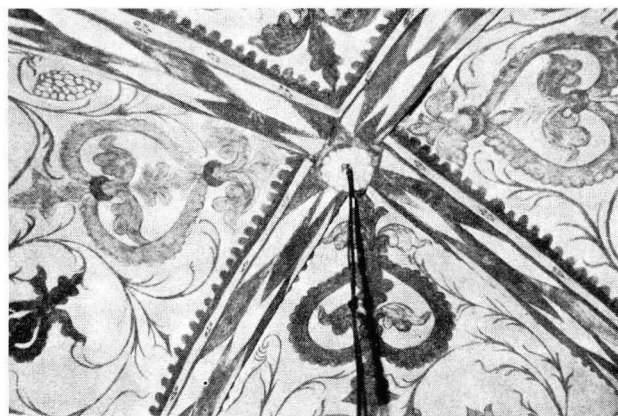

Bild 39:1. *Nykyrko* sakristias valvhjäsas. Foto: Stigell 1970.

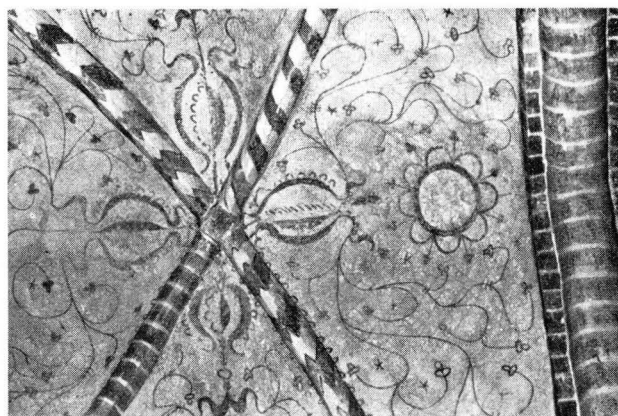

Bild 39:2. *Pernå* kyrkas nordskepps tredje valvet. Foto: Stigell 1971.

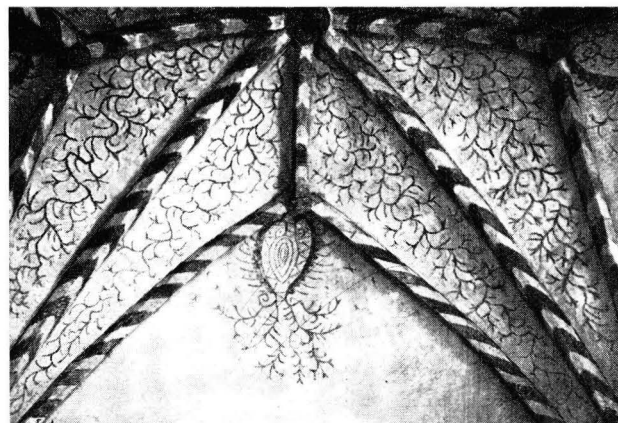

Bild 39:3. *Pyttis* sakristia, västkappan. Foto: Stigell 1971.

ler lyran ut nästan till en rundel och omsluter med sin rikt utsmyckade kontur en 8-udda stjärna eller ett hästskoformat ornament för att sedan förlängas ut i kappans stjärnhimmel med greniga kvistar eller i söder rentav med en extra palmett.¹⁴⁴ I *Korpo* tornvalv spretar grankvistar ut ur tre palmetter av *Pernå*-typ och i två av korvalvets kap-

por syns en tyngre upplaga av samma motiv, reproducerat redan på bild 32. — Av kalkeringar att döma har *Helsinge* kyrka haft liknande med pensel kraftigt målade hjässfigurer, *Virmo* försvunna centralmotiv var tydligen av en mera utpräglad liljekaraktär. Också bland de strecktecknade rankorna i *Karis* och i *Pyttis* sakristior kan man urskilja den lyr- eller hjärtformiga figuren framhävd medelst på olika sätt utsirade enkla eller dubbla konturer, bild 39: 3. Och i *Sagu* kyrkas vapenhus syns en förenkling av motivet, bild 39: 5. Där omges en taggig oval av palmettens slingor, vilkas linjespel förstärks av en gles punktdekor.

Wennervirta anser palmettmotivet i likhet med livsträdet höra till medeltidens gamla arvegods.¹⁴⁵ Min avsikt med detta svep över en ornamentfigurs variationer har varit att understryka förlagans, modellens betydelse, lika viktig för *Nykyrko*-valvets säkra utformning som för de tunnare efterbildningarnas mer eller mindre eleganta linjer ända fram till *Pyttis* sakristias slarviga komposition — i alla dessa olika gestaltningar bevarar m o t i v e t sitt värde och kan klart urskiljas antingen mot en osmyckad tom yta eller bland kappornas kvistar, stjärnor och torftiga eller rikt utsirade slingor.

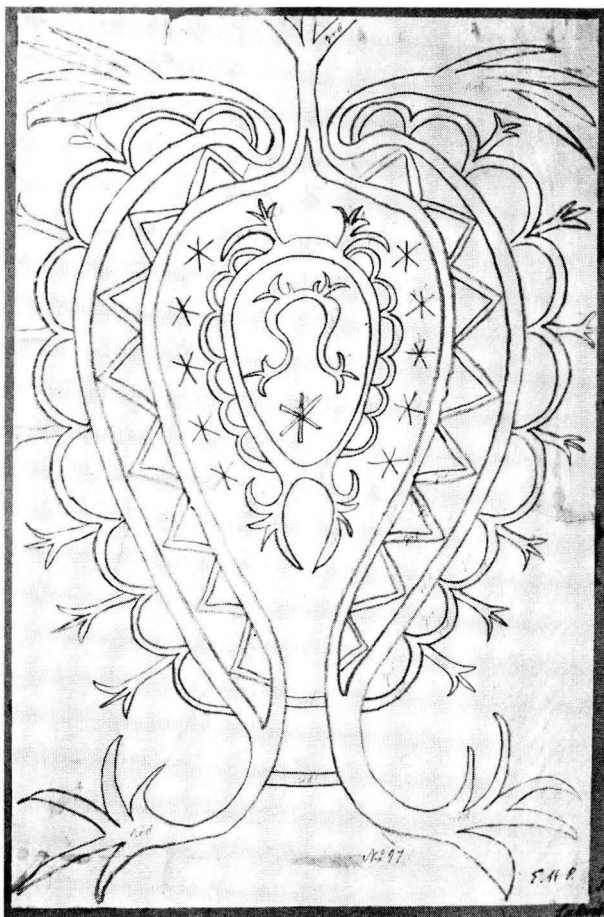

Bild 39:4. Ornament i *Sibbo* sakristias södra kapp. Skiss av E. W. Pakkala, 1899. FNM.

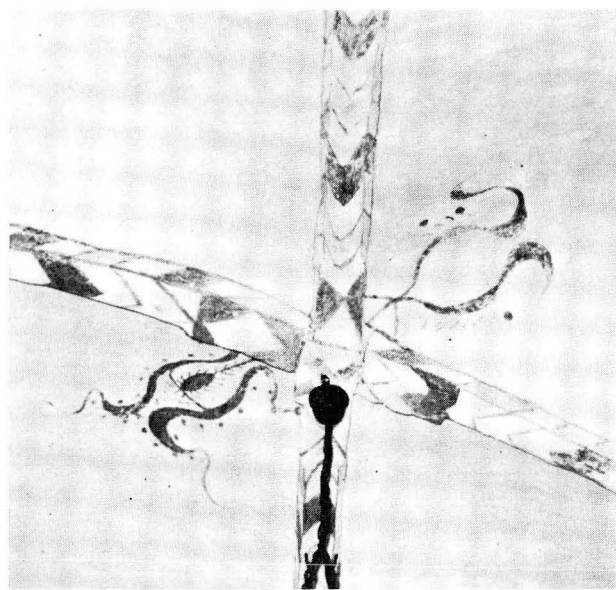

Bild 39:5. *Sagu* kyrkas vapenhus: Ornament i valvhjässan. Foto: Stigell 1972.

VII. Fåglar, djur- och människofigurer

Om man tolkar *Finström* valvens målningar som ett uttryck för Psaltarens ord om att "alle skinnande stjernor — — — skola lofwa HERrans namn", så verkar de små figurer, vilka tittar fram här och var bland slingor eller bårder som en profan antiklimax. För att rättfärdiga sin placering bör också de ha någon symbolisk innebörd och om de är tagna ur kalenderns helgdagsräcka får de sin lättfattliga betydelse. Ett huvud på endast skuldror i kyrkans andra valv kunde vara tecknat direkt efter en kalendersida, sådan som den på bild 1: 2. När J. Rinne efter restaureringen 1925 beskriver valvmålningarna¹⁴⁶ uppger han två små "gubbar" på gördelbågarna vara klädda i veckad långrock med bälte, vilket han anser motsvara en bondkostym från 1400-talets förra hälft. Det är dock å andra sidan en för vissa träkalendrar synnerligen karaktäristisk dräkt, som t.ex. på Pustertalkalendern, bild 20 och 35, bärs av de manliga helgonfigurerna, också av apostlarna, de kvinnliga har lång klädning och några kämpagestalter har liksom månadsbildernas personer, åsittande hosor. Denna detaljrikt utskurna kalender är daterad år 1527, men dess ikonografiska utformning torde bygga på betydligt äldre förebilder.

En av *Finströms* små gördelbågsfigurer bär en fågel i handen. Pustertalkalenderns lilla månadsbild för januari är en spjutförsedd jägare med falk på sin lyftade hand. Det är frestande att göra jämförelser, isynnerhet som falkjägare under hela medeltiden är ett återkommande månadsbildsmotiv, vanligen dock för april eller maj. Men den rätt stora fågel, som konservator Kiljunen knackade fram sommaren 1971 ovanom *Finströms* triumfbåge ger helt andra associationer. Den klämmer med näbben en orm och troligen kan man trots den valhänta teckningen här se en örn, solens och det himmelska ljusets fågel i kamp med det un-

derjordiska mörkrets krälände symboldjur. Men också en annan tydning av kombinationens sinnebildliga innebörd är tänkbar.

Under tidig medeltid var som redan nämndes Apokalypsens många gåtfulla liknelser i lika hög grad som Psaltarens bildspråk objekt för teologers tydningsförsök. I de illuminerade handskrifterna uttrycktes deras tolkningar i bilder, som ärvdes från generation till generation och reproducerades från land till land. Många konstnärliga impulser följde tidens pilgrimsleder och från 1000-talet framåt var *Santiago de Compostela* ett av de förnämsta målen för Västerlandets — också Nordens — fromma vallfärder och Sirelius räknar med pyrenciska halvön som en mellanstation för orientalisk påverkan av våra ryor. I det romanska Spanien var ju den Kommentar till Apokalypsen, vilken ursprungligen skrevs år 784 av abboten Beatus den mest illustrerade och under hundratal år framåt oavslutligt reproducerade religiösa texten.¹⁴⁷ Bild 40: 1 visar en fågel med orm ur den s.k. *Gerona Apokalypsen*, en Beatus-eftersbildning från år 975. Enligt Joh. Upp. 12 har kvinnan fått den stora örnens båda vingar och syns här på bilden som en fågel jämte ormen som sprutar etter ur sin mun efter henne. Eventuellt är det denna scen som i den primitivaste utformning träder fram på bild 40: 2—3, således ovanom *Finströms* triumfbåge och på nordkappan i *Korpo* kyrkas andra valv. — Men över *Korpo*-figuren med onskans orm lyfter en annan fågel i näbben en fisk, "den troende ur dopets källa".¹⁴⁸ I samma valvs nordkappa bär en stor fågel sin fisk i klorna och två andra syns kämpa om en och samma fisk. Bildernas symboliska drag tyder på andra förlagor än kalendrar, t.ex. marginalillustrationer i liturgiska handskrifter eller Bestiariernas allegorier. I 1200-talets isländska Physiologus-fragment hackar *Fulica*-fågeln

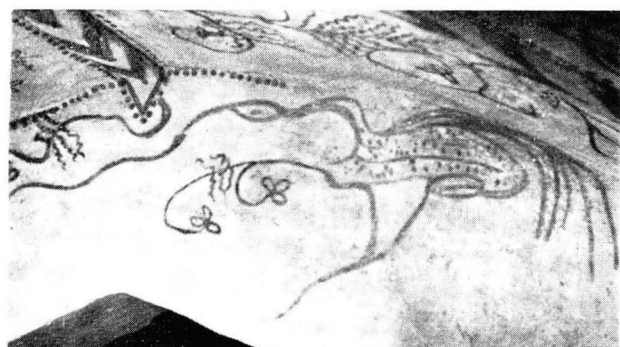
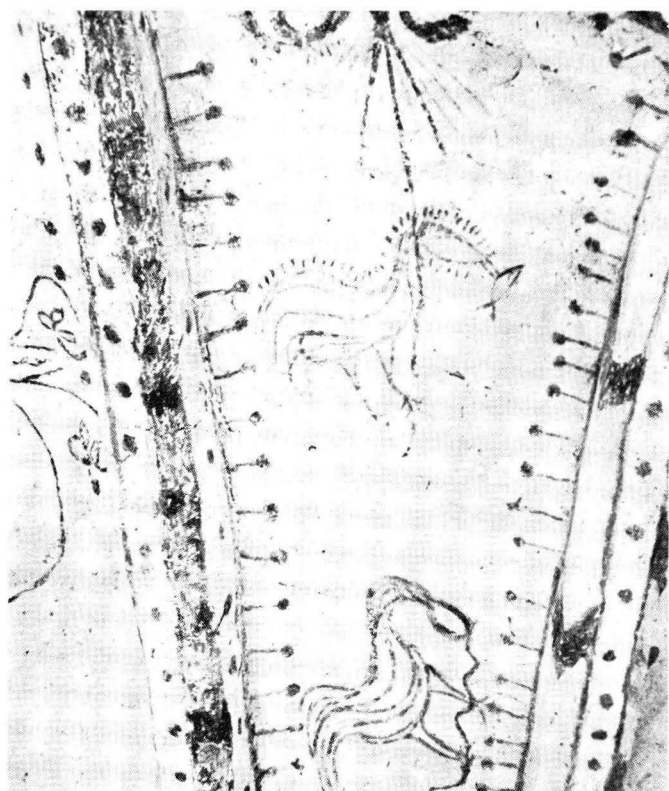

Bild 40:1–3. Motiv: *Fågel med orm.*

1: Ur den s.k. *Gerona-Apokalypsen* från år 975, enligt Mandel 1964.

2: *Korpo* kyrkas östra långhusvalv. Foto: Stigell 1960.

3: *Finströms* kyrka, korbågen. Foto: V. Kiljunen 1970, FNM.

(tydd som hägern) en fisk med näbben.¹⁴⁹ Dessa ovanliga kyrkmålningsmotiv förutsätter en symbolisk innebörd liksom även de fåglar med blad eller klocklik blomma i näbben, vilka har funnits i *Helsinges* kyrka, samt den långbenta fågel, som på det första valvet i *Nagu* sydskepp under en åttauddig stjärna sträcker sig fram mot en virvlande sol. Associationerna går i fråga om *Helsinges* fåglarna till Noaks duva och kanske till vårens fågel på Marcusdagen eller första maj; i *Nagu*-målningen däremot till juldagens tecken och årsskiftets symbol för tidens lopp, m.a.o. till de figurer som redan beskrivits från *Korpo* korvalv och *Nousis* sydskepp.

Också i *S. Marie* södra valv V har en nu försvunnen långhalsad vadarfågel böjt sig fram över ett solhjul. Tvenne liknande fåglar är bibehållna och står som ett affronterat par på ömse sidor om ett stort, rikt utsirat kors i mittvalvet invid. Likartade motiv förekommer på några av våra få bevarade senmedeltida broderier och bland liturgiska textilier finns rester av gamla sidentyger med typiskt orientaliska parställda strutsar och andra djur. Ett samband syns möjligt, men då är frågan om målningarna efterbildat textilerna eller om kyrkobilder och broderier utförts på basen av gemensamma förlagor, som enligt ursprungliga handskriftsilluminationer funnits på klostrens

mönsterblad eller i vandrande målares teckneböcker. — Den redan på bild 34:1 synliga fågeln, som sitter på ett av *S. Marie* typiska kors, har däremot en annan karaktär. Wennervirta gissar på hanen som gol vid Petri förnekelse och detta förefaller antagligt, isynnerhet då av Kristi pinoredskap också hammare, spikar och tång är avbildade i ett av kyrkans valv.

Några andra fåglar i de primitiva målningarnas bildvärld pekar dock direkt på de kalendariska förlagorna. Både i trä och på pergament var Johannes Evangelistens örn ett ofta återkommande tecken för 27/12. Ibland flaxar den, ibland är den hopkurad och mycket litet örnlik, ibland är den högväxt och långnäbbad. Också kalendrars Martins-gås kan ha de mest varierande gestalter. En gås är uppenbarligen den långbenta grå fågel, som på *Sibbo* sydvägg förföljs av en röd räv, kanske har också en liten fågelfigur i *Finströms* andra valv fått sin form av Mårtendagens figur. Däremot har den grovt tecknade, rätt stora ”örn”, som sträcker på halsen över den västligaste arkadbågen i *Pernå* sydskepp, bild 43: 1, påtagliga likheter med svenska och norska bildkalendrars tecken för Johannes Evangelistens dag.

Medeltidsmänniskan uppfattade tillvaron som en våldsam kamp mellan gott och ont. Denna strid var ett återkommande motiv i bildkonsten, oförtäckt skildrat eller insvept i symbolspråkets slöjor. Den i konsten ofta avbildade jägaren kunde tolkas som den stridande kyrkan i kamp mot otrons bestier eller som den enskilda människan jagande syndens ulv. *Korpo*-jägaren på bild 41:3 kan tänkas ha en sådan symbolisk betydelse, men det är lika möjligt att han är en barbarisk återgivning av jägarhelgonet Hubertus eller av en kalenders månadsillustration, t.ex. av den typ som bild 41: 2 utvisar. På en 1200-tals väggmålning i *Risinge* medeltidskyrka i Östergötland, bild 41:1, rider en snarlik krönt ryttare fram med falcken på sin vänstra hand. I *Korpo* åtföljs jägaren av en hund, som i motsats till månadsbildens rovfågel har haft någon i jaktsammanhang för finländsk allmoge vettig mening.¹⁵⁰

Men fåglar av okänt slag svävar över andra kämpande gestalter i *Korpo* kyrkas mittvalv, ovanom en liten figur, som på västkappan stöter sin lans i draken under sina fötter samt över en an-

nan, som triumferande lyfter den spetsade draken på sitt spjut. Båda två är klädda i veckad kolt med bälte och båda har gloria av en rad punkter kring huvudet, nästan exakt lika som Kristus på en passionsserie om tolv små bilder, utskuren på baksidan av Pustertal-kalendern.¹⁵¹ Det vore frestande att i de båda *Korpo*-bilderna se kyrkans patron *S. Mikael* i två olika skeden av hans kamp mot draken. Men dels har figuren i västkappan en korsstav i sin vänstra hand, vilket kunde tyda på *S. Margareta*, och dels står på bild 42:1 i svickeln ovanför den andra figuren en häst, ett ytterst karaktäristiskt attribut för riddarhelgonet *S. Göran*, detta i så hög grad att endast hästen är hans tecken t.ex. på en dansk kalenderstav från 1531.¹⁵² På *Korpo* bildens högra sida, i nordkappans svickel, skymtar en lika klädd figur, som blåser i en lång lur, en dylik gestalt skymtar också i korvalvet, bild 32. Vi påminns om att det i *Draumkvaedet*, den norska visionsdikten, var själavägaren *S. Mikael*, som ”bles i luren lange” på den yttersta dagen, varför han på kalenderstaverna kännetecknades med domsbasunen nästan lika ofta som med gärningarnas vågskål. Av fyra träskulpturer i Danmarks Nationalmuseum föreställande *S. Mikael* trampande på draken blåser två dessutom i horn, likaså på en bild i den svenska *Torpa* kyrka.¹⁵³ Även träkalendrars ärkeängel karaktäriseras t.ex. på bild 6 av ett stort krumhorn. Ifall man därför vågar se de lurblåsande figurerna i *Korpo* som framställningar av kyrkans patron så ger det nyckeln till tydning av några liknande gestalter i andra kyrkor. Observeras bör att man under hela medeltiden kan träffa på *Mikael* bilder utan vingar.

I *Sibbo* finns en lurblåsare bland de ytterst små silhuettartade djur- och människofigurer, vilka står i sidoskeppen på tomma fält under valvens lätta slingor eller syns intrasslade bland dessa, såsom t.ex. en minimal orant. Figurernas små mått tyder på en förlaga med små bilder, sigill eller träkalendrar, och det schematiska utförandet försvårar varje närmare bestämning; två oansenliga människogestalter, som står på ömse sidor om ett träd, avbildat redan på bild 33: 14 tydde *A. W. Rancken* som *Adam* och *Eva* i paradiset, möjligen med rätta.¹⁵⁴ Bland slingorna i *Pernå* kyrkas sydskepp är de i valvkappornas mitt inkompon-

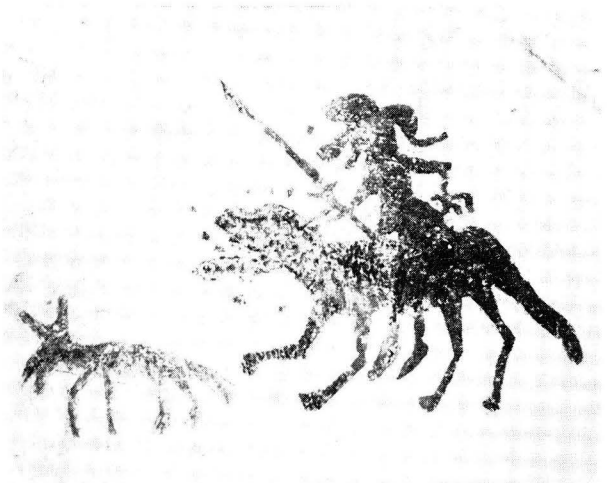

Bild 41:1–4. *Ryttarfigurer.*

1: Ryttarbild från 1200-talet i *Risinge* kyrka, Östergötland. Enl. kyrkobroschyr.

2: Månadsbild för maj i 1300-tals kalender, enligt Bodleian Picture Book 14.

3: *Korpo* kyrka, korets östmur. Foto FNM 1953.

4: Månadsbilder för april–juni i "dronning Margrete Skulesdatters Psalterium", 1200-talet. Enligt Fett 1917.

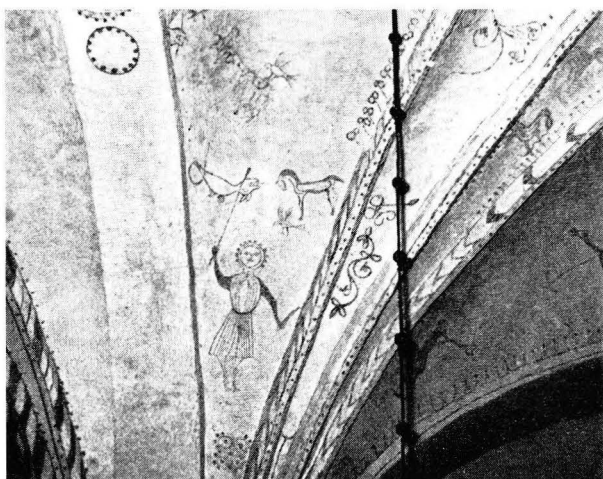
rade figurerna betydligt större, och tecknade med konturer, men de blir också därigenom mera groteska med stora näsor och stripigt hår, bild 43: 2–3. Även här tycker man sig finna en orant: i andra valvets västkappa syns ett ansikte tecknat mellan två armar, som lyfts mot en triangel, vilken liksom sydväggens pentagram har knoppar i spetsarna — ”bön till treenigheten”, så tolkade kyrkans herde denna kombination. I följande valv höjer den vänstra figuren sin hand i en tillrättavisa- visande gest och i östra kappan står sedan lurblåsaren, likt de andra klädd i kolt med insnörd midja, den ända sedan 1100- och 1200-talets reliefer ofta förekommande dräkten för månadsbil- dernas personer. Pernå lurblåsare är försedd med huvudbonad och ifall han skall föreställa S. Mi- kael, kyrkans patron, så borde mössan vara en misstydd eller oskickligt tecknad gloria. Detta kan gälla också den lilla figur, som i *S. Marie* kyrkas tredje mittvalv har svårt att balansera sitt jätte- lika blåsinstrument, närmast en basun, bild 42: 4. — Men i Norden kan lurblåsaren också vara bis- kopshelgonet S. Blasius, vars dag 3/2 åtminstone i Norge kallats Blasmesse och vars tecken på många stavar är ett horn. På några pergamentkalendrar, t.ex. den på bild 12, har det därför skett en lustig sammansmältning av namn och bild: biskopen blåser i horn. Och det gör han också på en av Olaus Worm år 1626 publicerad gammal norsk kalendertavla av trä.¹⁵⁵ Däremot är den krönte lilla lurblåsande figuren på *Pyttis* västmur, bild 42: 3, varken ängel eller bisp, snarast ett av kyrko- årets många kungahelgon, vilket av dem är svårt att avgöra. Från den veckade koltens spetar hans svärd rätt ut som på en forntida hållristning, an- siktet med stora ögon är tecknat framifrån, föt- terna däremot i profil.

Ytterligare några av människogestalterna i *S. Marie* är ur kalendersynpunkt av intresse. På nord- väggen bär en konturtecknad S. Laurentius sitt halster under armen och på sydväggen vandrar två otydliga figurer, den mindre med ljus i hand mot öster. Alla dessa bär kalenderhelgonens enkla attribut och har deras primitiva, konturtecknade utformning. Och i nordskeppets fjärde valv syns en skäggydd krönt man i veckad kolt, som i sin vänstra hand håller vad Tove Riska i Finlands kyrkor kallar martyrens palmkvist.¹⁵⁶ Hon frågar

sig likväl om konungen kan vara S. Erik. Och jämför man kyrkobilden med t.ex. runstavfiguren för den svenska helgonkonungen på Rhezelius' uppteckningar, bild 17, blir man nästan överty- gad om ett jakande svar. Men då är det intet martyртеcken helgonet bär, utan axet, S. Eriks attribut i den gamla folkliga föreställningen: ”Om Erik ger ax ger Olof kaka.”

Ett annat drag är anmärkningsvärt ifråga om denna gestalt. Den s.a.s. viker sig från valvkappan ned på nordväggen. På samma sätt som figurerna i arkaiskt betonade handskrifter och t.ex. i Baldis- hol-bonaden (bild 21) obekymrat överskrider ram- verket så nonchalerar vissa av de primitiva mål- ningarna arkitekturens gränslinjer. Detta är fallet också i *Korpo* enskeppiga kyrka. På muren ovanom bågen från långhuset till tornkammaren står en rätt stor gestalt i helveckad, gördlad kolt, fötterna i profil, figuren för övrigt avbildad en face. Över- kroppen med armarna i orantställning viker sig in i valvets västkappa, huvudet omges av streck- tecknad strålgloria. Och i det östra långhusvalvets nordkappa finns ett ansikte med punkter över pan- nan, bild 44: 1. Men den tillhörande kroppen sträcker sig ned på sköldbågen därunder, tillsynes utan armar, ifall dessa inte är dolda i koltens vecklinjer. Den figur med punktgloria från syd- sidan av kyrkans mittersta gördelbåge, som syns på bild 44: 2 är däremot otvivelaktigt utan armar. Tecknen på bröstet är intressanta. De har upp- fattats som bomärken, men deras placering är i så fall egendomlig, man ville snarare tro dem namnge den schematiskt utformade människofigu- ren. Men då varje försök att tyda dem t.ex. som ett helgons kalendertecken kategoriskt avvisas av runexpertis, så måste de väl uppfattas som en sig- natur. — Den motsvarande figuren på gördelbå- gens norra sida har blivit tydd som Mikael. Hans mörka dräkt har tolkats som framåtvända vingar, högra handen håller en stav eller ett spjut, den vänstra är lyft i välsignande gest.¹⁵⁷ Men det kan också vara en apostlabild, både Thomas och i- bland Mathias avbildas med lans, Jacob Major med stav.

Det är vanskligt att alltför bestämt namnge dessa primitivt utformade figurer, redan att tyda vilka attribut de bär på bereder svårigheter. De för- hållandevis stora människogestalterna i *Korpo*

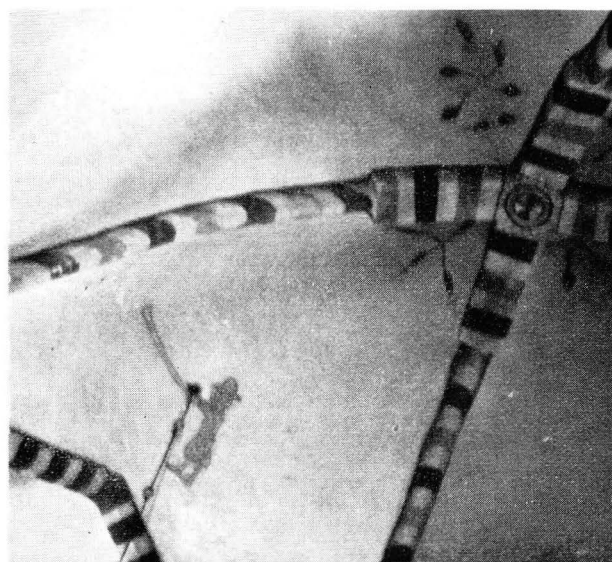
1

3

2

4

Bild 42:1—4. *Lurblåsare.*

1: *Korpo* kyrka, östra långhusvalvet, västkappans norra svickel. Foto: Stigell 1960.

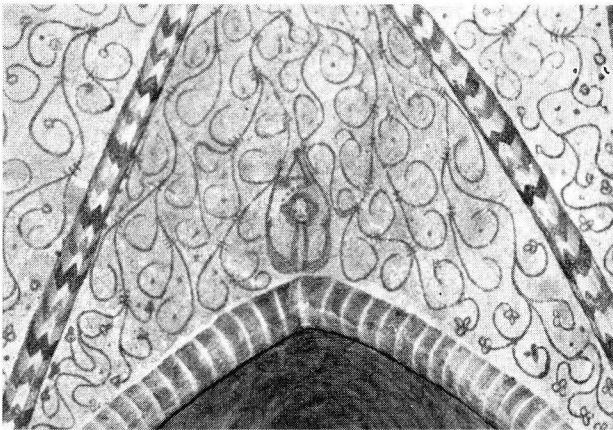
2: Lurblåsare från *Korpo* ovannämnda valv, nordkappan. Foto FNM.

3: *Pyttis* kyrka: Lurblåsare på västmuren. Foto FNM 1951.

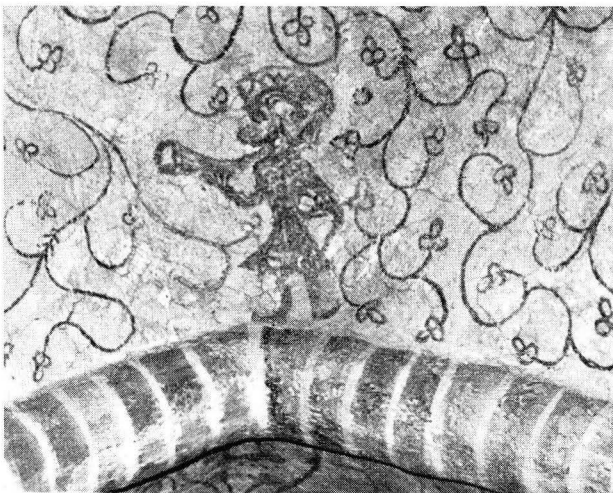
4: *S. Marie* kyrka: Liten lurblåsare i mittskeppsvalv III, västkappan. Foto: Stigell 1970.

Bild 43:1–3. *Pernå kyrka*: Valvmålningar. Foto: Stigell 1971.
1: Örn i sydskeppets valv VI, nordkappan.

2: Orant eller siren under treenighetstecken i sydskeppets valv II, västkappan.

3: Lurblåsare i sydskeppets valv III, östkappan.

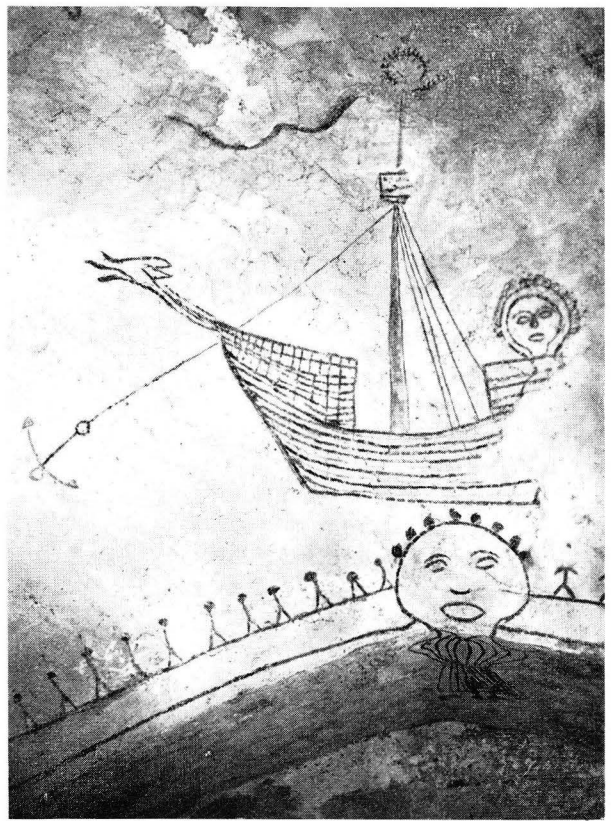
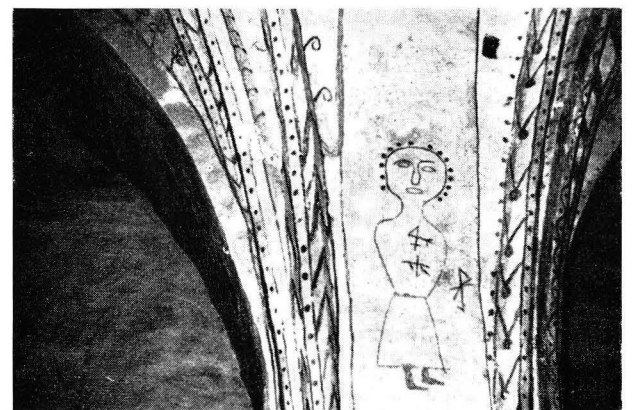

Bild 44:1–2. *Korpo enskeppiga ökyrka*.
1: Nordkappan i andra valvet och sköldbåge II. Foto: Welin 1952, FNM.

2: Sköldbåge II, figur i söder. — Foto: Stigell 1972.

tornkammare har fått de mest varierande tolkningar, t.ex. från Kristus i Gregoriusmässan till Adam med spaden för sydväggens figur, bild 44: 4.¹⁵⁸ Men också här kan man se en apostel, möjligen en Paulus med svärd och bokpåse, s.k. *bursa*. Eller månadsbildernas spadbärande åkerbrukare, förstörd av en oövad hand, som varken här eller

inne i kyrkan behärskat människogestaltandet i det nya formatet. Också västmurens krigare, karakteriserad som sådan av sitt svärd, är svårtydd. Han syns på bild 44: 3 och hans uppåtsträckta armar kan tänkas spänna en båge, nu rätt fragmentarisk, eller bära en fana som S. Göran. Att det finns en liten bild av stridande bågskyttar på

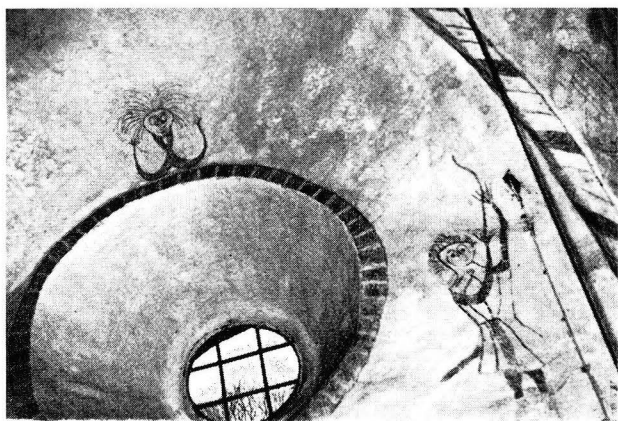

Bild 44:3–4. Korpo enskeppiga ökyrka.

3: Tornrummets västmur. Foto: Stigell 1972.

4: Väggmålning på tornrummets södra mur. Foto: Welin 1952, FNM.

Pernå kyrkas västvägg lockar till den förra tydningen, kamp och dust fick ju ofta i medeltidens bilder och predikningar symbolisera de goda makternas eviga strid mot de onda.

På *Nousis* pelare sker en kamp mellan egenartade djur, som i sin utformning med höftspiraler samt långa ring- och tofsprydd svansar fortsätter en fornnordisk tradition av ursprungligen östlig härstamning. Liknande djur har broderats på senmedeltida bonader och pällar både hos oss och i Sverige. Några kalenderbilder som förlagor har jag ej kunnat finna och även bestarnas eventuella symbolvärde är svårt att genomskåda. Tuulse talar om "hur mörkrets makter ödelägger sig själva i en infernalisk kamp", Måle anser däremot att kyrkornas bestar icke alltid är symboliska utan ofta missförstådda kopieringar av gamla bilder. Wennervirta hänvisar till den indignerade fråga cistercienserabboten Bernhard av Clairvaux ställde redan på 1100-talet: "Vad gör ni här, löjliga monster", vilket visar att sådana redan därförinnan ofta hade förekommit i kyrkorna. Han efterlyste också hemorts rätt både för hornblåsande jägare och för krigare: *quid venatores tubicinantes? quid milites pugnantes?*¹⁵⁹

Men också detta senare motiv, de två kämpande männen, fortlevde trots allt i medeltidens kyrkliga konst som symbol för onskans kamp mot det goda. I *Pyttis* tredje mittvalv, bild 45, drabbar två stridsmän samman med yxa och svärd. De skildras i nordkappan i en enkel konturteckning med några enstaka färgklickar insatta på ansikten och i dräkt. I stridens hetta stiger svärdduggaren över valvets gräns. Det föreställer en kamp på allvar. Men vari ligger symboliken, när dusten blir en lek?

Bild 45. *Pyttis kyrka*, västra korvalvet med de kämpande männen i nordkappan, Kristushuvudet i väster och *Maria in sole* i söder. — Foto: Welin 1951, FNM.

VIII. Tornering, kyrkospel och labyrinter

Bandvirade spjut med trubbiga treuddspetsar karaktäriserar tre framställningar av kämpande ryttare i våra kyrkor såsom spel och lek. I *Korpo* östra långhusvalv är en rätt fragmentarisk tornering tecknad med tunna konturer. På sydmuren i *S. Marie* är riddarna små silhuetter och på den andra nordpelaren i *Nousis* ränner de båda kämparna — den vänstra tyvärr defekt — mot varandra så att spjuten nästan slår ihop; de följs av två hundlika djur, också de i kampställning, bild 46: 1—2.

När Wennervirta år 1930 enligt Nervanders kalkeringar beskrev den då ännu icke blottade *Nousis*-bilden, fäste han speciell uppmärksamhet vid den högra ryttarens ”nationella” toppluva med öronskydd samt vid det högra djurets långa vassa klor. Strid mellan hedendom och kristendom föreföll både honom och Nervander såsom en antaglig tydning av kampen, men dess särprägel av spel fick därigenom ingen förklaring. Också här syns det mig att årets lopp och dess fester kan erbjuda en riklig tydning. — Sedan de nordiska folken ”uthärdat en sträng vinter med långa nätter, bistra vindar, frost, snö, dimma och ofantlig köld”, skriver Olaus Magnus, ”pläga de med utomordentliga glädjefester hälsa den återvändande solens ljus” vid den första maj, som alltid varit en profan festdag med ursprung i ett gammalt germanskt vårting jämte dess mönstring av det vapenföra manskapet. Särskilt i städerna fick festen glans genom att man utsåg en *Comes Florialis*, en majgreve att kämpa med vinterns representant, *Dux hyemalis*. Och Olaus Magnus fortsätter sin beskrivning, som illustreras av det på bild 46: 3 återgivna träsnittet. ”Sedan pröfva de båda sina lansar mot hvarandra i en offentlig tornering och gifva så en bild af sommarens seger öfver vintern”.¹⁶⁰

Det är anmärkningsvärd frändskap mellan torneringen på träsnittet från 1550-talet och den kanske hundra år tidigare utförda *Nousis*-bilden, och man frågar efter eventuella gemensamma förlagor. *Baldishol*-månadsbildens bålde riddare, som syns på bild 21, återger en majkämpe från omkring år 1200. I det berömda *Queen Marys Psalter* från början av 1300-talet möts två lätt tecknade pansrade ryttare i marginalen under en bild av ”tre konungars dröm”; den vänstra riddaren tycks med sin lans stöta ned den högra, klädd i lurvig mössa. En liknande torneringsscen finns som basde-page i den norska s.k. *Hardenbergs lagcodex* från omkring år 1300. — På två tryckta kalenderblad från 1400-talets slut, nu i *Basel*, flankeras tvenne i rustning klädda kämpande ryttare av gycklare, ”festernas prydnad”, och av kärlekspar, också de karaktärsfigurer för några av senmedeltidens majbilder. Att döma av det ofullständigt bevarade kalendermaterialet har synbarligen hela medeltiden igenom den väpnade ryttaren varit en vårmånadens höviska symbol både som kämpe och även som ridande jägare.¹⁶¹ Han finns på kalendersidorna i psalterier och tideböcker, ”han fører os Sommer i By” i en medeltida folkvisa från Danmark. I ett Stockholms-protokoll från 1487 berättas att ”the kommo aff Solna medh sin Majengrefwe” och själva hertig Johan blev under sin tid på Åbo slott år 1557 vald till majgreve av hingstridarna i borgen, varefter han belönade dem med sex tunnor öl. Ännu på 1600-talet nämns i en *Värmlandsskildring* att en strid mellan sommarns och vinterns representanter ”skal ännu så skie uti en ort här i riket”.¹⁶² — På olika sätt har vinterdemonens nederlag symboliserats bland folken. Från vårdagjämningens *Nouruz*-fest i sassanidernas Iran och fornnordiska glädjeyttringar vid

solens återkomst går osynliga trådar till bysantinska cirkusföreställningar och till folkliga fastlagsspel över hela Europa.¹⁶³

Men vi återgår till Olaus Magni träsnitt. Bekransad och smyckad med vårens gröna löv rider blomstergreven fram i det andra skedet av sin dust, i det första har båda kämparnas lansar redan brutit. Han följs av sin hund, möjligen en relik från en förlaga, en månadsbilds maj-jägare. Nousismålningens vänstra defekta ryttarfigur ger tyvärr ingen möjlighet att observera en eventuell blomstersirning, vilket kunnat göra min bildtolkning entydig. Ett bekräftande därav kan man dock spåra i de båda fyrfotadjurens delaktighet i kampen. Det högra av dem med vassa klor och tofslik svans är uppenbarligen ett vilddjur och man gissar då att det är vinterns skräck och köldens följeslagare, vargen, som blivit insatt av konstnären för att understryka bildskeendets innebörd. Den skall jämte ryttarens skinnluva och istapparna kring hästens buk lättfattligt symbolisera de krafter, som vårens stridsman bör kunna besegra. — *S. Marie* torneringens högra figur är mindre än den vänstra, enligt gängse medeltida bildprincip den obetydligare. Den som skall nedkämpas? Också här kanske vinterns symbolgestalt. Men figureernas minimala dimensioner medger intet detaljstudium.

När *Karlö* år 1968 brunna träkyrka ca 1620 uppfördes nyttjade man stockar och takbräder från en äldre byggnad, av allt att döma ett senmedeltida kapell. På nämnda gamla bräder fanns bevarade rester av en primitiv utsmyckning i tjära, bl.a. ett *S. Hansvapen* (återgivet på bild 23), ett *Laurentius-halster* och ett *Katarina-hjul*, alla typiska kalenderfigurer. Men därutöver avtecknade sig häpnadsväckande fragment av regelrätta torneringsscener på bräderna, besläktade med samma medeltida motiv både i *Nousis* och i *S. Marie*. Den kalender, som eventuellt varit figurernas förlaga, har då tydligen innehållit också en bild av kampen mellan sommar och vinter. I avsaknad av rikare färgpigment har man sedan återgivit motivet med inhemsk tjära.

För en modern betraktare förefaller det förbryllande, ja rentav opassande att profana spel skulle avbildas i kyrkan. Vi är vana att dra en tydlig gränslinje mellan kyrkligt och profant. För medeltidsmänniskan var det icke så. Samtidigt som

hennes livsföring reglerades av otaliga kyrkliga föreskrifter stimulerades hennes fantasi och uppfylldes hennes törst efter "fortellinger" av helgonvisornas och legendernas äventyr samt av dramatiken i händelserna kring Jesu barndom och död. Versform hjälpte minnet, allt kunde framställas som vers: riddarsagor och helgonberättelser, medicinska råd och naturbetraktelser. Inte endast den latinska *cisiojanus* bestod av lätt ihågkomna rimmade strofer, redan före år 1300 sammanställdes tideräkningens regler av en viss *Anianus* till *Compotos metricus manualis* om 250 verser, som i

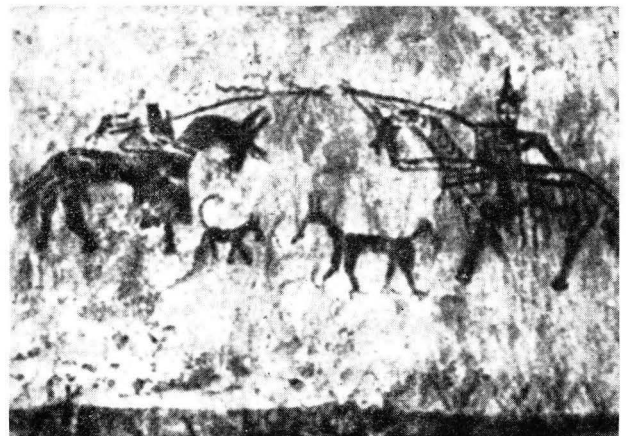
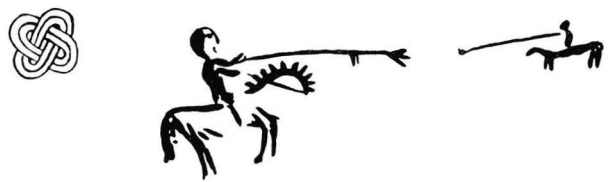

Bild 46:1—3. *Torneringsframställningar.*

1: *S. Marie* kyrka: Torneringsbild på sydmur. Enligt Frankenhaeuser 1910.

2: *Nousis* kyrka: Torneringsbild i nordskeppets andra valv. Foto: FNM.

3: Vårfest-tornering enligt Olaus Magnus. III.

riklig mätto avskrevs och kommenterades t.o.m. på isländska. *Les Miracles de Notre-Dame* förtalades på 1200-talet av *Gautier de Coigny* i ett väldigt diktverk, som under följande sekel dramatiserades till grandiosa kyrkospel, en överdådlig utveckling av de ur den liturgiska växelsången småningom framprungna mysteriespel, som i hela kristenheten redan under det första årtusendet framfördes av klerkerna för att åskådliggöra texternas innebörd.¹⁶⁴ Äldst var troligen påskens passionsspel. Mångestades blev en skulpterad, ställvis ännu bevarad "Kristus i graven" medelpunkt för långfredagens drama, som utmynnade i påskdagens jubel över uppståndelsen. Det fanns också andra ljusa inslag, barnet i krubban och julottans änglasång, trettondagens vise män bugande för Maria, vilka var föregångare till senare tiders stjärngossevandring. I *Lyons* katedral spelade diakonerna boll på Stefanus-dagen — väl en sinnebild för protomartyrens stenande — och i Norden hörde "Staffansskedet", ritten till en källa på andra juldagen, samt de finska Tapani-spelen till de många profana inslagen i kyrkoårets fester, där också burleska tillsatser av gycklare och komiska figurer tolererades. Som kanik i Paris höll sedermera ärkebiskopen av Canterbury på 1200-talet en predikan över en fransk dansvisa och ännu på 1500-talet var det dans på kyrkogården i *Lund* vid festerna för Johannes Döparen och S. Botulf i juni månads ljusa tid. Det har dansats också till visor med religiöst innehåll, i Norge fick *Agnus Dei* ett omkväde om att "troa dansen".¹⁶⁵ Profana melodier togs upp i kyrklig sång, spelens texter och legendvisorna översattes till allmogens språk och så fördes de religiösa motiven vida ut över stad och bygd. Särskilt i dansk och även i finsk folkdiktning finns mycket därav bevarat och i de redan nämnda två finlandssvenska visorna om jungfru Maja på källebro — besläktad med den finska *Mataleenan virsi* — och liten Karin som "sattes i spiketunnan in" lever Maria Magdalena och Katarina av Alexandria ännu kvar, trots reformation och lutherdom.

Också helgdagarnas processioner var granna skådespel, som i någon mån tillät församlingsbornas medverkan. Vanligen tågade man först genom kyrkan, sedan runt helgedomen och tillbaka till altare eller helgonskrin för att folket må "offra

och kyssa och göra sin gudlighet".¹⁶⁶ Men vissa dagar var ägnade bondeåret, dess äring och gröda, och där kan man spåra rötter i folklig tro och urgamla festbruk, som kyrkan med sin förmåga av anpassning knutit till i sammanhanget lämpliga helgdagar. I *Uppland* bars S. Eriks skrin den 18 maj kring böndernas odlingar, i *Oravais* var det en bild av S. Martin som fördes i procession runt åkrarna "för Åhrswexten samt wäderlekens befordran". I samma avsikt bars ett stort träkors vid Korsmässan 3/5 mångestades från kyrka till kyrka, medan man sjöng Litanian samt prästen mässade *tuam sanctam adoramus Domine*, och Olaus Magnus förtäljer att "alla slags frukter varda välsignade" på Marie Upptagelses dag i augusti. Särskilt de riktiga tre "gangdagharna", *dies Rogationum*, vilka föregick Kristi Himmelfärdsdag, var stora processionstillfällen. *Kanttaipäivät* heter de ännu 1759 i finsk almanacka och i *Sääksmäki*, en tavastländsk socken nämnd som församling med egen präst redan år 1340, har från medeltid till 1860-talet praktiskt taget utan avbrott fortlevt en egenartad processionssed, de s.k. *Helka-festerna* i *Ritvala* by. De beskrevs första gången år 1832 av både Elias Lönnroth och C. A. Gottlund samt har därefter fått de förunderligaste förklaringar, men blev på 1950-talet grundligt analyserade och ställda i ett fascinerande intereuropeiskt sammanhang av folkdiktsforskaren Elsa Enäjärvi-Haavio.

Vid ett väggors mitt i Ritvala by samlades traktens "ärbara, dygdefulla jungfrur" om eftermiddagen på "helgunatorsdagen" och följande söndagar ända till Petridagen 29/6. De vandrade sedan på flerdubbla led ut i vägskälets alla fyra riktningar under sång. "Må vi börja, må vi våga" — inledningsstrofen på gammal katolsk melodi följdes av ett upprepat omkväde: "*Jumala on joukoss*" (Gud är med oss). Refrängen, Helka-ropet, har tolkats som en direkt översättning av *Dominus nobiscum* eller som en motsvarighet till Litanians *Kyrie eleison* och den sjöngs också under vandringens följande skede mellan stroforna i tre ålderdomliga ballader, bl.a. ovannämnda *Mataleenan virsi*, medan ungmörna skred upp till Helka-vuori, en upphöjd plan invid byn, en symbol för Oljoberget, där de långsamt vandrade eller dansade i ring.¹⁶⁷ Denna säregna kvarleva av gammal katolsk kult har varit en levande illustration till medeltidens

starka samverkan mellan kyrklig högtid, folklig fest och religiöst betonad omsorg om årets gröda.

Kyrkmässornas och patronatfesternas marknader attraherade också lekare, gycklare, musikanter, "det vandrande folket", som drog fram på vägarna och som särskilt längs pilgrimslederna sökte sig en stor publik. De utnyttjades t.o.m. vid kyrkliga spel och invigningsfester samt kunde tidvis få uppträda i klostren. Uppgifter därom ges i en intressant studie av Jan Svanberg över gycklarmotiven i den romanska konsten. Ett enda exempel därur skall här nämnas: I pilgrimskyrkan Sainte-Madelaine i *Vezelay* är en akrobat i bakåtböjd cirkelställning inskriven i den mittersta rundeln bland huvudportalens 24 medaljonger med *z o d i a k t e c k e n* och *m å n a d s b i l d e r*. Denna säregna 1100-tals relief har en förnämlig placering rakt ovanom tympanonbildens Kristus, varför en tolkning, som i akrobatens cirkelrörelse ser en symbol för årets kretslopp förefaller synnerligen väl motiverad.¹⁶⁸

Olsmässans skördefest eller slätteröl var en sida av S. Olofs dyrkan, vallfärder till hans grav och källa i *Nidaros* var en annan. Pilgrimsleden genom Medelpad och Härjedalen kantades av gästhem och kapell, långt in i ny tid utpekades här helge Olafs egen väg och ännu år 1683 berättades, att vid Sundsvall "är ett vidlyftigt *t r o j e n b o r g* lagt, därest han skall sig med sitt fruentimber förlustat och lekt".¹⁶⁹

Trojeborg, Jungfrudans, Treddenborg eller Trelleborg, Jatulin tarha, Troy-town, det är några av många skiftande benämningar för de talrika gåtfulla stensättningarna, som förbryllat lekmän och lärde med sina stora mått, sitt omsorgsfulla utförande och sin regelmässiga byggnadsplan. Ställvis kan man träffa på dem i Tyskland och bland olika utformade labrynter av gräsvallar på de brittiska öarna, men huvudsakligen är dock de stensatta trojeborgarna bevarade i Norden; bl.a. finns ett berömt exempel utanför Visby med en diameter om 18 m. Men det som betingar att jag här berör jungfrudanserna är att de blivit avbildade i fyra av våra medeltida kyrkor: i *Pernå* och i *Sibbo* samt två gånger både i *Korpo* och i *S. Marie*, varjämte ett litet fragment på *Nagu* sydvägg troligen är rester av en likadan labryntfigur.

I det följande stöder jag mig huvudsakligen på

uppsatsen "Trojalek och tranedans" av L-I. Ringbom i FM 1938. Han avvisar däri kategoriskt två gängse missuppfattningar, i det han klargör att benämningen Trojaborg, trojafigur, Troytown, Caer Droia intet har att göra med staden Troja, trots namnets mycket gamla ursprung. Han påtalar vidare att oregelbundna irrgångar och koncentriska cirkelfigurer sammanblandas med den regelrätta trojafiguren, vars "entydiga, sinnrika och säregna" utformning framgår av bild 47: 1—4. I alla äkta trojafigurer skär en radial linje rätvinkligt en av vindlingarna och bildar där en korsform. För att rita en trojabild utgår man helst från detta kors. Tecknar man in en vinkel i varje vrå därav samt förenar dessa vinklar med sammanbindningslinjer erhålls en trojafigur med sju

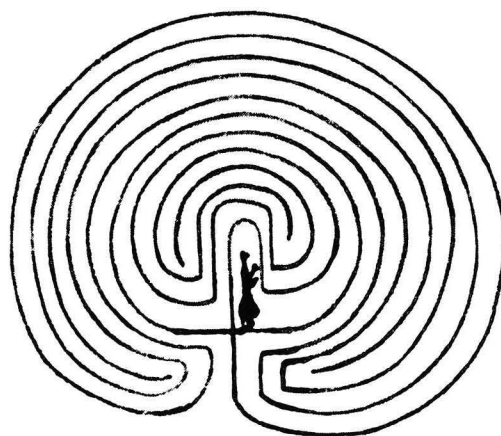
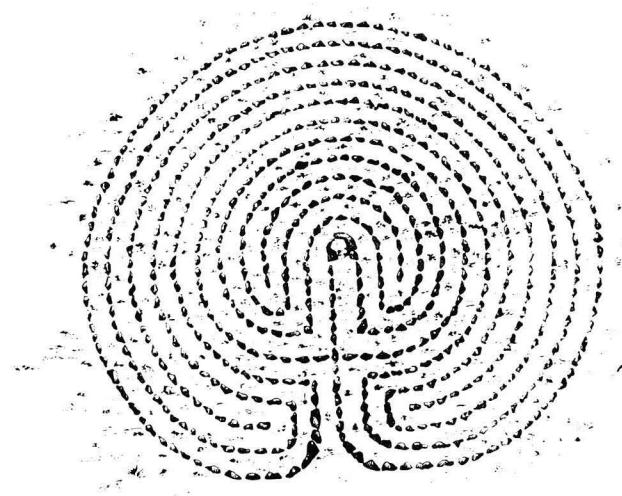

Bild 47:1—2. *Trojeborgar eller jungfrudanser.*

1: *Trojeborg* lagd på berg; från Utö i Korpo enligt Fagerlund 1878.

2: *Sibbo* kyrkas jungfrudans. Enligt Rancken 1935.

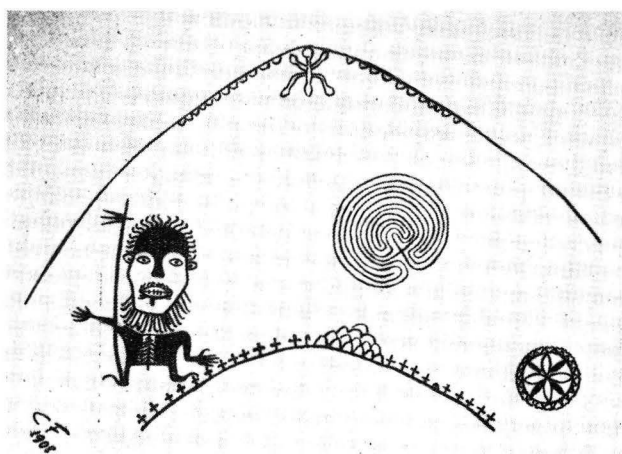

Bild 47:3. S. Marie kyrka, mittskeppsalv III. Enligt Frankenhaeuser 1910, kalkering från 1908.

varv som i *Korpo* kyrka. Är vinklarna i korsets vrår två får figuren, kärnan oräknad, elva varv, vilket karaktäriserar den numera av rysk militär tyvärr förstörda jungfrudansen på *Utö* i *Korpo* och dess spegelbild utanför *Visby* samt *Sibbo* kyrkas trojalek med sin lilla "jungfru" i mitten och den större labyrintfiguren i *S. Marie*. Denna skymtar på bild 34: 2, men min figur 47: 3 är återgiven enligt C. Frankenhaeusers kalkeringar från 1909; vid restaureringen har tyvärr ovidkommande sammanbindningslinjer målats in och förryckt figurens planenliga konfiguration; detsamma har troligen hänt i *Korpo* kyrka.

Det är inte så underligt. Vid första påseende verkar trojafiguren mycket invecklad och man inser ej att en väg vindlar sig fram från ingångsöppningens gap till kärnan i centrum utan att korsa någon enda av linjerna. Dessa är inga cirkellinjer utan regelrätta spiraler, och hjälpmedlet

Bild 47:4. Trojeborg på silvermynt från Knossos på Kreta. Enligt L-I. Ringbom 1938. Från 300–100 f.Kr.

för deras utförande torde, som Ringbom övertygande påvisat, varit snörpassaren eller — i terrängen — ett band, ett rep med en rörlig stav i ena ändan och en fast att veckla upp bandet på i den andra.¹⁷⁰ Och trots att kunskapen om de stenlagda jungfrudansernas ändamål har gått förlorad så har konsten att "rita labyrint" med sju kretsar levt kvar som barnlek och tidsfördriv in i vår tid. Både i Vasa och i Helsingfors lärdes den ut i elementarskolorna ännu på 1840–50-talen och egendomligt nog är det i en vänsterriktad trojaborg som endel holländska barn ännu hoppar hage — eller "morsgryta" — om våra barn.¹⁷¹

Bild 47: 4 visar en sju kretsars trojafigur från *Knossos* på Kreta återgiven på ett silvermynt, vilket härstammar från tiden 300–100 f.Kr. Men en ännu äldre avbildning finns bevarad och den ger även en förklaring till trojanamnet. På ett etruskiskt vinkrus från 600–500 f.Kr. rider två sköldbärande ryttare mot en rad dansande män ut ur en regelrätt trojafigurs vindlingar, varefter innanför den yttersta, sjunde linjen ordet TRUIA är ristat med fornitaliska bokstäver i spegelskrift. Språkforskarna härleder det från ett ålderdomligt *truare* eller *troare*, betecknande en livlig, i avsätser fortlöpande rörelse eller — enligt en annan översättning — att "tumla om".¹⁷² Romerska ryttarspel — *ludus Troijae* — nämns av *Plutarchos* under första århundradet e.Kr. som en förnäm åldrig lek och liknande spel har i England betraktats såsom föregångare till de egentliga torneringarna.

Homeros beskriver i *Iliadens* XVIII sång en bild av den dansplats, som *Daïdalos* byggt på Kreta för de ur odjuret *Minotauros*' våld befriade fjorton ungdomarna. Där uppförde de en vindlande dans, ledda av odjursbesegraren *Teseus* jämte "den lockiga mön *Ariadne*", vars garnnystan hjälpt honom finna sin väg i labyrintens slingor. — På ett mosaikgolv i den s.k. *Lucretius*' villa i Pompei finns en regelrätt, men kantigt utformad trojaborg med texten LABYRINTHUS / HIC HABITAT MINOTAURUS.¹⁷³ Och det är tydligen den antika sagan som fört labyrintmotivet in i de kristna manuskriptens illumineringar. Den äldsta kända är en sjulinjers trojafigur i en 800-tals handskrift i Sankt Gallen, den kallas "*domus Daedali*" och anknyter således omedelbart till *Ariadnes* dansplats på Kreta, liksom även en motsvarande labyrint-

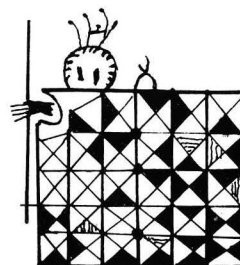
bild i ett 1100-tals manuskript i Regensburg. Men medeltidsskolastiken var redo att tolka in en symbolisk tydning också i trojafiguren. I en handskrift från 1000-talet sägs den avbildade labyrinten ”motsvara världen, i vilken djävulen infångar människorna, tills Kristus med Guds hjälp övervinner honom lika som Theseus med Ariadnes hjälp besegrade Minotaurus”. Dock tolkade man egendomligt nog i något annat scriptorium trojafiguren som en plan av den bibliska staden *Jericho* och ansåg den lik en månbild: *Lunae fuit assimilata figurae*, detta i en andra Regensburg-handskrift, vilken ger en förklaring till att vissa jungfrudanser på finska har kallats Jeriko.¹⁷⁴

Det är över väldiga avstånd både i tid och i rum, som föreningsbanden måste knytas mellan de antika bilderna och stensättningarna i höga Norden — år 1960 upptäcktes en regelrätt sjulinjers ”Trøyeborrig” vid Varangerfjorden. I Norge och i Finland följer jungfrudansernas sinnrika stenkurvor kustlinjer och farleder, hos oss från Kemi i norr till Finska vikens botten. I Sverige finns de likaså vid kusterna, men där påträffas dessutom något tiotal sådana labyrinter inne i landet, invid kyrkor, på åsar och på berg. Sannolikt är många vid kyrkor, därför att dessa uppförts invid eller på hedniska kultplatser, ty forskarna anser att trojaborgarna är förkristna anläggningar (senare efterbildningar självfallet undantagna). Många tidfäster dem till bronsåldern och anser dem ägnade forna rituella festbruk inom fruktbarhetskult eller inom den av många drag från denna tid bekräftade soldyrkan. Knut Odner, som beskrivit Varangerfjordens labyrinter, håller det däremot för troligt att de tjänat ”avvergelseriter” mot havets faror, en tydning som skulle stämma med trojaborgarnas huvudsakliga förekomst i kusttrakter och på öar, samt med att de i ett par kyrkor är tecknade invid skeppsbilder. Ifall dessa riter då haft formen av spel, lek, kamp, därom är det väl ej möjligt att nå klarhet. Den lysande dansfesten i *Knossos* på Kreta övertogs av den grekiska kultorten *Delos* och Plutarchos beskriver också dennas rituella dans *geranos*, tranedansen, som i sina vindlingar efterbildade Kreta-labyrinten.¹⁷⁵ L-I. Ringbom har i trojaleken sett en banddans, som måhända sammanhänger med den endast i Skandinavien kända visan om ”jungfrun, som går

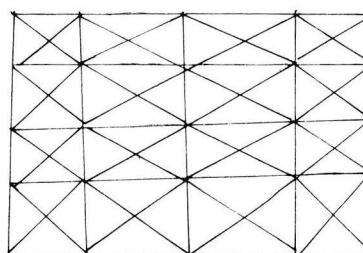
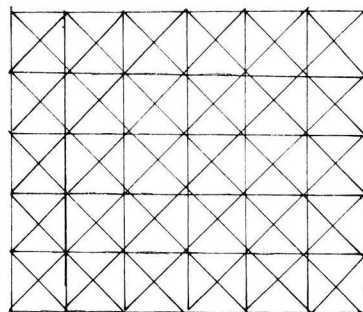

Bild 47:5–7. Otydda figurer.

5: *S. Marie* kyrka, sydskeppets valv IV, västkappan. Foto: Stigell 1970.

6: *S. Marie* kyrka, figur på pelare. Enligt Frankenhaeuser 1910.

7: *Lapska spelbräden* från Nordiska Museet i Stockholm. Enligt Keyland 1921.

i dansen med röda gullband”. Men han bygger därifrån vidare på kampmotivet, går från Theseus’ strid med Minotaurus till sagans och legendens många drakdödare. För en av dem, den helige *Georgius*, observeras redan i 1328 års runkalender en vårlig festdag den 23 april. I Finland har detta varit dagen för boskapens utsläppande och då har en folklig vädjan till odjursbetvingaren skallat ut över betesmarkerna med höga rop: ”Sankt Göran, helge riddare, bind dina hundar”, d.v.s. vargarna.¹⁷⁶

Ringbom förmodar att kännedomen om trojaborgarnas ursprungliga ändamål ännu har varit levande, när deras avbilder tecknades på kyrkornas väggar och valv. I *Pernå* är trojaborgen målade på murens äldsta rappningsskikt och den kan då härstamma från slutet av 1300-talet; i de övriga kyrkorna torde de rätt små labyrintbilderna böra tidfästas till mitten av 1400-talet. Trojafiguren har ristats i rappningen i den gotländska *Lye* kyrkas tornkammare från 1200-talet och målats med elva ringar på muren i *Seljord* kirke (Telemarken). Krönt av ett kors har den tecknats över orden ”Help Maria” på en medeltida klockas ljudande malm i *Horred* kyrka (Västergötland). Och ytterligare har den skurits in i trä på skandinaviska och finska redskap eller hushållsföremål.¹⁷⁷

Det är således i många olika sammanhang som trojaborgarnas konstfulla spiraler har blivit konstruerade. De bevarade ristningarna på sentida mangelbräden o.dyl. leder tanken till dekorerande eller dagbetecknande figurer på träkalendrar såsom eventuella förlagor. Kalenderbilderna blev — som jag redan påpekat — oftast betraktade som heliga sinnebilder och det faktum att prästerskapet tillåtit labyrintfigurerna i kyrklig utsmyckning tyder på att de tolkats symboliskt. Det är dock möjligt att klerkerna icke varsnat skillnaden mellan trojaborg och de golvlabyrinter av irrgångstyp, ”Bittgänge”, som i kontinentens kyrkor ansetts vara botgörarvägar. Kanhända ligger det också en tidig kristen verklighet bakom Fr. Dahlbys uppgift om en sed att ”tidigt på påskdagens morgon gå treddeborg”.¹⁷⁸ Det skulle i sådant fall vara ett exempel bland många på den smidighet, varmed missionskyrkan anpassade sig till och ”kristnade” gamla hedniska bruk och riter. Dessa smög sig även in i den kyrkliga tideräkningen, där de

segt lever kvar. Talesättet att solen dansar på påskmorgonen kan måhända anknytas till att ”den stora Herrens dag” övertog riter från en uråldrig v å r f e s t . Ännu *N. F. Grundtvig* diktar i en påskpsalm:

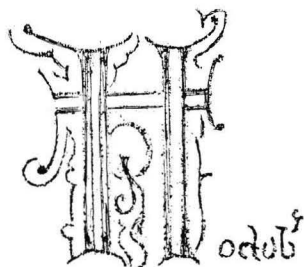
Som Foraars-Solen morgenrød
stod Jesus op af Jordens skød
med Liv og Lys tillige;
derfor, saa laenge Verden staaer
nu efter Vinter kommer Vaar
livsalig i Guds rige.

När det om en stridslek hos lapparna i *Arvidsjaur* berättas att två kedjor folk sprang ”i förut bestämda vindlande banor” tills de möttes och anförarna brottades, då tycker man sig däri spåra trojeborgars vindlingar, i all synnerhet som Varranger-labyrinterna anses ha skolt-samer som upphovsmän. Redan de samiska runkalendrarna har visat detta nomadfolks förmåga att suga upp kulturinflytelser från olika håll och att bevara dem. — I fornordiskt liv förekom spel av många slag. *Olaus Magnus* berättar ogillande om nordbornas brädspel, som lockar fram ”dåraktiga lidelser”. I en dansk mosse har man funnit delar av ett spelbräde från 300-talet e.Kr. med ursprungligen 18 × 18 rutor. I fornisländska sagor spelar hjältarna ”hnefatafl” och olika spelpjäser finns bland svenska fornfynd. På Nordiska Museet i Stockholm är lapska spelbräden bevarade, ett sådant har 5 × 6 medelst diagonaler fyrdelade rutor och ett annat är mycket mindre med 4 × 4 dylika, bild 47: 7. Det lapska spelets namn *dablot prejjesne* härleds: ”dablo — tablo — tavla — tabula” och ”prejje — bräde”. Tydligt har det funnits olika varianter, också Linné har i sin skildring av resan i Lappland ritat av ett fyrdelat spelbräde med 14 rutor i varje fjärdedel samt bifogat en beskrivning av spelet.¹⁷⁹

Bild 47: 6 återger C. Frankenhaeusers kalkering av den fyrkant med 5 × 6 diagonaldelade rutor som syns på ostsidan av *S. Marie* kyrkas fjärde sydarkad. Mittemot på arkadbågens västsida finns en liknande mindre figur med 3 × 4 rutor, bild 47: 5. Frankenhaeuser tolkar dem som avbildningar av upphängda vapensköldar, vilkas heraldiska emblem av en okunnig målare ersatts med rutor och trianglar. Tydningen förefaller långsökt. Likheten med det lapska brädspelen är påfallande och

man frågar sig om det är djävulen, som skymtar bakom figuren och lockar till dobbel och spel. I kyrkans sydskepp syns på valvkappan närmast den mindre rutade figuren ett stort kors, som antitetiskt flankeras av två figurer, nämligen en djävul med horn och svans samt en munk med utsträckt arm. Lättfattliga symboler för kampen om korset, för den eviga striden mellan det godas och det

ondas representanter. Och är det en tillfällighet att på bild 47: 3 av det mittvalv, där jungfrudansen tecknar sina vindlingar, också en avskräckande mansfigur syns hota med en hillebard? Han är nu överkalkad, men har tydligen representerat onskans väpnade makt. I motsats till den lilla figuren gentemot: åttabladsrosen eller -stjärnan i en ring av hjärtan, kärlekens symbol.¹⁸⁰

IX. Sirener och sjöjungfrur

Leder trojaborgarna på kyrkväggarna sitt ursprung till fornitalisk konst och till det gamla Kreta så finns det i fyra av våra kyrkor en säregen målad figur, vars anor sträcker sig ännu längre bort. En kvinnogestalt med spretande hår har benen omvandlade till två fiskstjärtar, som helt akrobatiskt vänder sig vinkelrätt mot kroppen utåt och uppåt på var sida om bålen.

Luristan i SW Iran är nu en öde bergstrakt, men här fanns fordom "Asiens port", sedan årtusenden den lättast framkomliga leden till det persiska höglandet och vidare österut. Omkring år 1930 upptäcktes bland fynden från luristanska herdefolksgravar daterade till 1200—1000 f.Kr. bronsamuletter i form av liknande dubbelstjärtade figurer. Man tillskriver dem babyloniska anor och tror att de har framställt "Vandenes og Fruktbarhedens Gudinde". Som motiv trängde de in i etruskisk och bysantinsk konst och på 400-talet e.Kr. finner vi en "aerbart påkledt tohalet havfrue" bland golvmosaikerna i S. Giovanni Evangelista i *Ravenna*, bild 48: 1, skepnadens kanske tidigaste förekomst i kristet sammanhang.

Sirenen kallas hon oftast i litteraturen. Sjöjungfrurna, havfruerna, nereiderna, havsgudinnan Thetis' systrar, vilka av *Homer*s skildras såsom vänliga och vackra väsen, knyts samman med Odysseus' försåtliga sirener genom en egendomlig kedja av inflytelser. *Homer*s gav sirenerna förföriska röster, men deras utseende beskrev han icke. I tidig grekisk konst var de fåglar med kvinnohuvud, men när kyrkofäderna upptog sirenerna ur Odysseus-sagan såsom symboler för "den sövande, förledande världsliga lustan" hade fågelvingarna redan i många konstnärliga framställningar utbytts mot fiskstjärtar, och benämningen *Syrenae* givits havets mytiska kvinnliga motsvarighet till de manliga *tritonerna*, som avbildades med en

stjärt eller med två, uppåtböjda "like to the horns of the moon". Och när sirenen på 1100-talet blev ett vanligt och favoriserat motiv i den romanska konsten finns hon både i fågel- och i fiskgestalt, t.ex. kapitälrelieferna i den franska *Elne* klosterkyrka visar "de to vaesener side om side". — Odysseus-sagan upptogs som ett tacksamt stoff i medeltidens moraliserande berättelser. I 1100-talets mest berömda handskrift, abedissan Herrad von Landsbergs *Hortus deliciarum* illustreras den av tre bilder, där sirenerna är med fågelfötter och vingar försedda kvinnogestalter, som störtas i havet, medan "hertig Ulixes" står upprätt bunden vid korsträdet, d.v.s. den råförsedda masten. — "Kristfolket glider i kyrkans skepp säkert över världens vågor" anser Honorius av Autun i *Speculum Ecclesiae*, och "binder sig genom gudsfruk-tan fast vid skeppets mast, det är Kristi kors. Och undgår så all fara."¹⁸¹

När sirenen i sådana fromma betraktelser och i Bestiariernas framställningar tog gestalt som sjöjungfru, *mermaid*, blev hon således en sinnebild för besnärjande frestelser och köttets lockelser. Men samtidigt var hon för medeltidsmänniskan en verklig varelse liksom tritonerna varit det för *Plinius d.ä.* På många av senmedeltidens skapelsebilder syns hur Gud Fader jämte fiskar och kräftdjur danar också sjöjungfrur, vilka var "dengang lige så afgjorde realiteter som ridderborge og vandmøller".

Också *Olaus Magnus* tror på en sådan hybridvarelse. Han skriver i sin tjugonde bok: "Och hurudant sirenernas skaplynne är, som för att gäckade sjöfarande låta höra sina ljufliga toner, därom ha filosoferna att förtälja och de anföra åtskilliga skäl för att klart bevisa detta. Ja, t.o.m. uttorkarna af den Heliga Skrift förklara dessa varelser för fullt verkliga vidunder." Han hänsyftar här

Bild 48:1—4. *Sirener*.

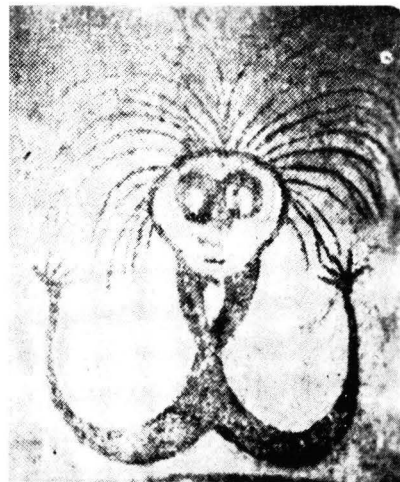
1: Dubbelstjärtad siren i golvmosaik från 400-talet e.Kr. i *Ravenna*. Enligt fotografi i Konsthistoriska institutionen vid Åbo Akademi.

2: Manlig sirenfigur eller triton. Relief i *Lem kyrka*, Västjylland. Enligt Beckett 1924.

3: "En tohalet havfrue" i *Vigerstad tornvalv*, Själland, 1440-talet. Enligt Beckett 1924.

4: Siren från *Korpo tornkammar*s västmur. (Se bild 44:3). Foto: Stigell 1972.

på att både i *Vulgatas* latinska och *Septuagintas* grekiska bibeltext profeten *Jesaja* nämner sirenerna bland de odjur, som skall befolka det genom gudsdom ödelagda Babel.¹⁸²

Det var först på 1500-talet som benämningen siren togs upp i nordiska språk, icke ens orden havman och havfrue förekommer i tidig dansk medeltid. Men begreppet fanns: *marmennil* var havets vise man, som kunde förutsäga kommande ting och *margygen* (eller *sjogygen*) var hans kvinnliga motsvarighet. Hon var glad i storm och dysster i gott väder. Man tyckte sig höra henne sjunga i havets många ljud och på kyrkväggarna syntes hon accompagnera sin locksång med luta, harpa eller t.o.m. blåsinstrument. Detta gäller sirenen med en enda stjärt och lediga händer, på bilder av den tvestjärtade är i regel båda "haler holdt oppe ved håndkraft". Detta ända från sumererna och *Luristan* ärvda drag lever i europeisk konst mer än tusen år. Händernas typiska grepp om de uppåtböjda fenorna karakteriserar den dubbelstjärtade havsfrun, då hon åter och åter förekommer i kontinentens romanska kyrkoreliefer, särskilt i Frankrike, varifrån en stor del av korsfararna utgick och bragte med sig hem från Främre Orienten ett vimmel av österländska figurmotiv. Ovisst längs vilka vägar nådde de Norden och fick ibland ett nytt idéinnehåll, besläktat med tidigare kända myter. Sirenernas sporadiska framträdande i nordiska kyrkor visar därför figurer, som i utformning och gester kan avvika från den kontinentala traditionen.

I *Lem* kyrka på Vestjylland finns en tidig väggrelief, bild 48: 2, där figurens två ”fiskehaler” hålls uppe med det traditionella handgreppet. Men det är ingen lockande kvinnokepnad ovanför stjärtnarna, en manlig gestalt blickar stint framåt under en bredbrättad hatt. En treudd sticker ut på ena sidan och understryker figurens egenskap av havsvarelse. En näck, en marmennil eller en nordisk Poseidon? Eller en relief med anor från engelsk skulptur, där det givs två kyrkor, ”where two-tailed mermen, grasping their tails, encircle a font”. Och anmärkningsvärt är att en dansk granitfont i *Øster Svenstrup* nära Ålborg utsmyckas av deras kvinnliga motsvarighet, ”en doppelthalet skaelklaedt havfrue”. Det är sällsamt att ”Sanselighedens Sindbillede” pryder det kristna dopets käril. Men hennes formprincip kan i viss mån anses besläktad med de s.k. *Bicorporates*, dubbeldjur med gemensamt huvud, som bl.a. förekommer på ett hundratal granitfontar i Jylland, också detta av allt att döma ett orientaliskt inspirerat motiv.¹⁸³

Nedanför S. Nicolaus’ legend, återgiven i målningar från mitten av 1400-talet på tornrumsvalvet i *Vigerstad* kyrka på Själland, syns i nordöstra svickeln den på bild 48: 3 återgivna sirenen. Hon har intet grepp om sina båda stjärtar, hon lyfter händerna till sina lockar och betonar med denna gest sin egenskap av fåfänglighetens representant. Valvets övriga svickelfigurer har också ett s.a.s. negativt symbolvärde, de är dansande och jonglerande gycklare och under dem står en grannt utstyrd sprätt med spegel i handen. Men gentemot honom varnar dödens skelettfigur med ett skrämmande språkband: ”Se til mig.” — Här är sirenen av utpräglad symbolkaraktär insatt i ett sammanhang av världsliga lockelser. Och som symboler för fåfänglighet och vällust måste man också betrakta de många havsfruar från omkring år 1500, som i danska och svenska kyrkor syns kamma sitt hår, spegla sig eller spela på olika instrument, då däremot sjöjungfrurna på skapelsebilderna är tänkta som verkliga vattenvarelser, simmande i havet med hjälp av sin enda långa fiskstjärt.

Sirenen i *Nousis* på den fjärde sydpelaren, bild 49: 1, har emellertid en klart symbolisk karaktär. Hon kröner en djurkamp liknande den som be-

skrivits på sida 80. Men här är det högra djuret en enhörning, det medeltida fantasidjuret med skiftande och mångtydig symbolik. Redan tidigt utbildades en legend om enhörningen som söker skydd undan jägarna i Jungfruns famn och sago-djuret tolkas då som symbol för oskuld, renhet, t.o.m. för den obefläckade avlelsen. Legendens fortlevde trots att den blev förbjuden av *Gregorius* den store, den upptogs på 1200-talet i *Physiologus*’ illustrationer och blev därefter ett uppskattat motiv i handskrifter och väggmålningar. I studien *Sagan om enhörningen* påpekar J. J. Tikkanen dock att detta fabeldjur — som likt sirenen har persiska anor — tidigast uppträdde i kristen konst såsom ett rent dekorativt motiv lånat från antik bildvärld och kunde bli en ”motstridig symbol på samma sätt som lejonet var både Frälsarens och djävulens symbol” i olika sammanhang.

”Men du, HERre, War icke fjerran — — —
Hjelp mig utur lejonens mun
och fria mig ifrån

enhörningarna” (Ps. 22) — *Nousis*-bildens fragmentariska skick gör det omöjligt att fastställa om enhörningens motpart är psalmversens lejon. En dansk kyrkonnålning visar verkligen enhörningen gentemot ett lejon, på en annan är dess motståndare en tjur.¹⁸⁴ Och det förefaller antagligt att den behornade besten i *Nousis* icke är en renhets-symbol utan snarare något man enligt psalmversen bör skydda sig för. Så tolkad får enhörningen samma negativa symbolvärde som kompositionens dominerande figur, sirenen med vilt spretande hår och händerna beslutsamt i sidan.

Bild 49: 2 återger sirenen i *Pernå* kyrkas tredje sydskeppsvalv. Hon för händerna upp till håret i fåfänglighetens gest. Ovanom henne är inkomponerad i slingorna en trebladsfigur, vilken *Wen*-nervirta med en viss tvekan vill tyda som en heraldisk lilja. Men söker man meningsfullhet i kompositionen blir en överensstämmelse med *Lem*-reliefens treuddsmotiv mera antaglig. *Pernå*-konstnärens förlaga har kanske tydligare än han själv betonat sirenens egenskap av havsvarelse. — *Wen*-nervirta ser en siren också i den tidigare återgivna figuren på bild 43: 2. Men min tolkning av gestalten såsom orant understryks av att de uppåtböjda lemmarna avslutas med fingrar och inte med

fenor som sirenens. I *Korpo* kyrkas målningar är helgonglorior konsekvent angivna medelst en krets av punkter. Pernå-huvudets prickrad är ofullständig, men torde ändå böra tolkas som ett helighetstecken i överensstämmelse med treenighetens triangelsymbol, målet för den egendomliga figurens åkallan.

”Trollet” har den rödbruna lilla figuren i andra valvet av *Nagu* kyrkas sydskepp blivit kallad, bild 49: 3. Likt alla kyrkans valvbilder är den sorgligt fragmentarisk, men det spretande håret och den uppåtböjda nedre konturen gör det så gott som säkert att trollet ursprungligen föreställt en siren med två stjärtar. I all synnerhet som grannkyrkan i *Korpo* ovanför västra ingångsdörren står med en anskrämlig sirenfigur, återgiven på bild 48: 4. Denna ”har en meningsfull plats ovanför gudshusets tröskel. Symbolen för sinnlig lusta blir det sista bildintryck besökaren får, då han lämnar kyrkan och träder ut i den syndiga världen”.¹⁸⁵

När en förlaga med den dubbelstjärtade symbolfiguren lades fram för en nordisk kyrkomålare måste den ha tett sig helt obegriplig. Den folkliga konstnären *Amund* har på 1490-talet i den värmländska *Södra Råda* kyrka funnit sin egen lösning i det han målat en havsfru, ”vars tudelade stjärt består av två hela fiskar med huvudena vända mot varandra, lösgjorda från hennes kropp”. Hon ingår i en serie om tio fantastiska fabeldjur, samlade i västra ändan av kyrkans mittvalv. Deras förebild kan ha varit Bestiariernas transkription av den grekiska *Physiologus* eller en utskrift av Isidorus de Sevillas *Etymologiae*, som grundade sig på Plinius’ *Naturalis historia*. Medeltidens monster utmanade inte löjet, de var varnande symboler och fick i Bestiarierna moraliserande kommentarer. De var samtidigt uttryck för rikedom i Guds skapade värld, ”la richesse de l’oeuvre divine”. I kalendrarna var djurkretsen varaktighetens sinnebild, men dess nedärvda tecken fick va-

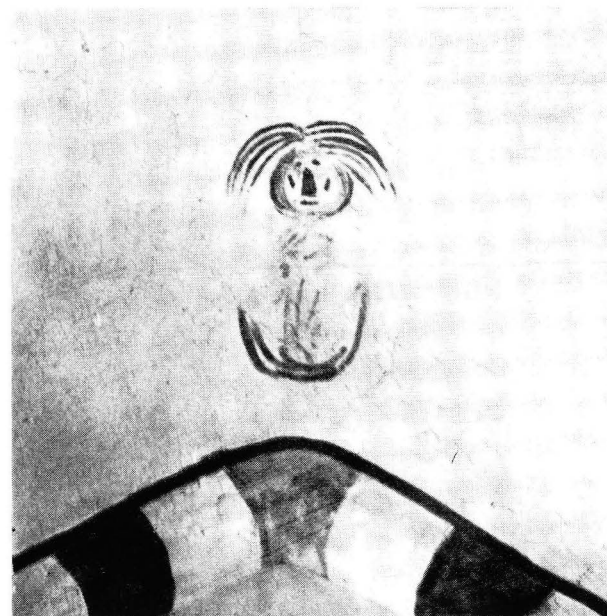
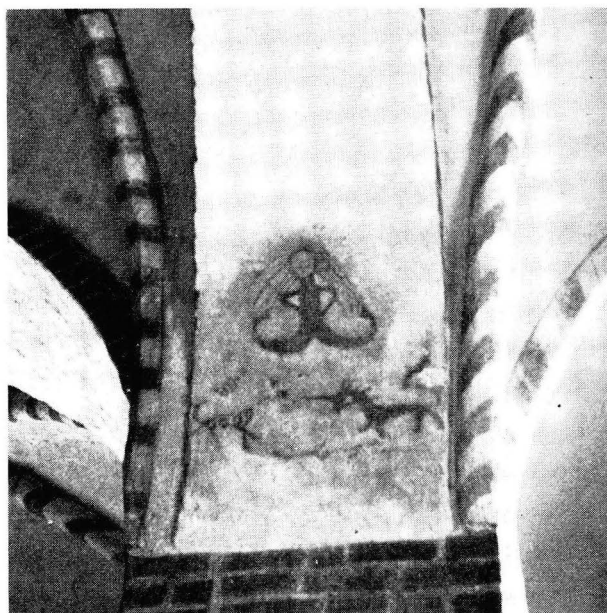

Bild 49:1–3. *Sirener*

1: *Nousis* kyrkas fjärde sydpelare, nordsidan. Foto: Stigell 1961.

2: *Pernå* kyrka, sydskeppets valv III, sydkappan. Foto: Stigell 1971.

3: ”Trollet” i *Nagu* kyrka, sydskeppets valv II, västkappan. Foto: Lundsten 1969.

riationer: Väduren eller Stenbocken kunde avbildas som en enhörning och av Fiskarna blev den ena ibland en sjöjungfru. Och i *Souvigny* i mitten av Frankrike står ännu kvar en åttkantig kolonn från 1100-talet, som samtidigt är "un calendrier et un tableau des merveilles du monde". Dess ena breda sida avbildar månadernas arbeten, den andra bär djurkretsens figurer och på de två öv-

riga myllrar Asiens och Afrikas monster, bl.a. gripen, enhörningen, elefanten och sirenen.¹⁸⁶ Här är den sinnliga lustans symbol samtidigt framställd såsom främmande världsdelars verklighet och hon ställs dessutom in i det tidssammanhang som månadsbilderna och djurkretsfigurerna representerar både på kalendersidornas illustrationer och på av dem inspirerade konstverk.

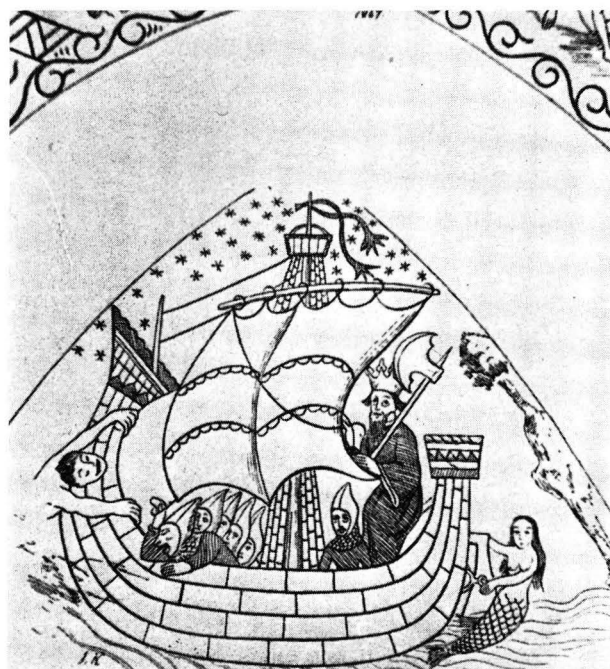

Bild 50:1. *Vallensbäck* kyrka, Nordsjälland. År 1867 överkalkad målning från 1470-talet i östvalvets östkappa. Kal-
kering av J. Kornerup enligt Magnus-Petersen 1895.

X. Skeppsbilder

I samband med skepp kan man också påträffa sjöjungfrun i nordisk konst, t.ex. på senmedeltida framställningar av S. Nicolaus såsom sjöfartens beskyddare, det helgon man vädjar till från ett skepp i nöd. I *Norre Herlev* kyrka på Själland simmar hon jämte långsträckta fiskar i vreda havsvågor under ett råsegelskepp med avbruten mast och besättningen riktar förtvirlade böner till helgonbiskopen, som lugnt sträcker sin hjälpande hand ut mot fartygets förkastell. — I *Vallensbaek* kyrka några tiotal km längre söderut kalkerade J. Kornrup en år 1867 överkalkad målning med motivet S. Olofs skeppsfart, där en havfrue försöker hindra helgonets framfart genom att gripa fatt i rodret, bild 50: 1. Skeppet har en mast med liten ”utkikstone” och råsegel samt vevlingar i vanterna, men skrovet är högst märkvärdigt utformat med två starkt onaturligt uppsvingda stävar.

Dessa berättande framställningar är således sena, från tiden omkring år 1500 och kan ifråga om utförande och sammanhang icke räknas till de primitiva kyrkomålningarna. Men skeppsbilder har funnits mycket tidigt i de nordiska kyrkorna. De äldsta bevarade är ristningar, både i stenkyrkors murverk och på träkyrkors väggar. I den danska *Horbelev* kyrka finns ett schematiskt långt fartyg med högt uppstigande stävar, ristat någon gång på 1100-talet. På Gotland har man funnit många skeppsristningar: i *Fide* kyrka från tidigt 1200-tal, bild 50: 3, i *Stenkumla* och *Ala* kyrkors tornkammare, båda omkring år 1300, samt fragment av en äldre skeppsristning under långhusmålningarna i *Etelhem*. De är enstaka fartygsbilder utan legendariskt innehåll liksom även t.ex. ett ristat norskt 1200-tals skepp från stavkyrkan i *Gol*, bild 50: 2.¹⁸⁷

Ristningarna från Nordens tidiga kristna skede är av allt att döma en fortsättning på den starka

religiösa betydelse skepp har haft i Skandinaviens forntid, från vilken man känner skeppsgravar, skeppssättningar och offerbåtar samt otaliga framställningar på bildstenar och hållristningar. De senares skepp är roddfartyg, avbildade i tusental och möjligen utförda ”som en bön till de högsta makterna om att beskydda skeppet och dess farofyllda färd över hav och floder”, för att citera den danska riksantikvarien P. V. Glob. Och de är samtidigt realiteter, framställer begreppet skepp i en mer eller mindre förenklad och stiliserad form. Farkosterna som avbildats var en nödvändighet för bronsålderns intensivt sjöfarande nordbor, men ristningarna har säkerligen också ett starkt symbolvärde, är uttryck för alstringskult eller döds-kult, kanske tänkta som den dödes färdmedel till en annan värld eller som den gudomliga solens fartyg i mörkret mellan kväll och morgon — en uppfattning beslätad t.ex. med de gammalegyptiska föreställningarna om solguden Ra's båt.

Efter ca. år 600 e.Kr. se g l a r bildstenarnas skepp, främst på Gotland, men några också i Uppland. Det är ståtliga råsegelfartyg man ser på minnesmärken över sjöfarande män, huggna med aktgivande på riggens detaljer och stävornas prydnadsfigurer, ofta huvuden av sagans drakar eller verklighetens gapande djur. Seglet har således i mitten av första årtusendet nått Nordens folk och bildstenarna berättar på ett för oss svårttytt språk om strider, om jakt och kämpalek, om långväga färder på välbyggda skutor. Också stenarnas ornamentala utformning talar om förbindelser med avlägsna trakter. Östliga djurmotiv och rörlig keltisk formgivning har gett upphov till slingrande djurornamentik och invecklade knut- eller flätmönster, varjämte medelhavs världens senantika konst och dess ”livaktiga kristna arvtagare öppnade förlåten till sina rika skattkammare för häp-

na germanskaror".¹⁸⁸ Ett nytt skede uppstod i Norden när fabuleringslusten fick givande uttrycksmedel i runskriftens språk. Bilderna försvann och de gotländska bildstenarnas sista skede på 1000-talet kännetecknas av runbårder besläktade med dem på svenska och danska runstenar. Men runslingorna omsluter nu ofta ett i vikingavärlden nytt motiv: det mer eller mindre rikt utformade korset.

Vid *Gamla Uppsala* kyrka står en delvis sönderhuggen bildsten prydd med en s.k. *knarr*, ett handelskepp av 1000-tals typ, som över relingen bär ett iögonenfallande stort kors. På *Husaby* runsten i Västergötland syns ett stort ringkors ristat såsom segel på en båt av vikingatyp. Båda stenarna är från brytningstiden mellan hedniskt och kristet,

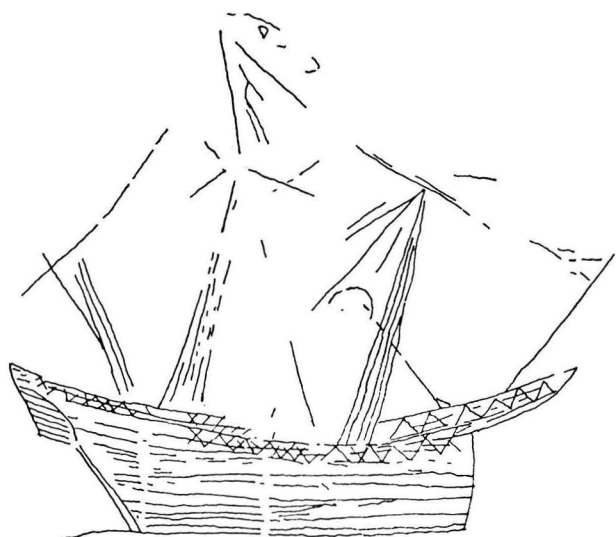

Bild 50:2 Skeppsristning från *Gol* stavkyrka enligt Blindheim 1956.

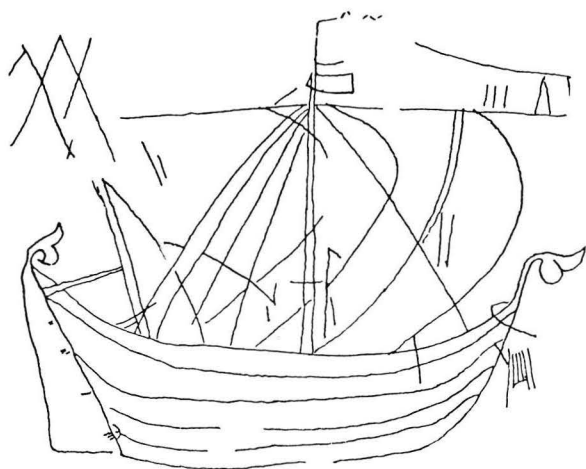

Bild 50:3 Skeppsristning i *Fide* kyrka, Gotland, enligt Roosval från 1200-talet. Kalkering enligt Johansson 1940.

således 1000—1100-talen. Och man frågar sig om icke skeppen på kyrkväggarna ursprungligen är ett exempel på hur förfädernas tro smög sig in i de nya gudshusens hägn och gav deras främmande ceremonier en mera förtrogen prägel. — Skeppet såsom sinnebild för livsfärden är uråldrigt och redan under fornkristen tid togs det till en talande symbol för kyrkan själv: fartyget ”som aldrig kan lida skeppsbrott, ty på dess mastträd, korset, blev Kristus upphöjd, i aktern tronar Fadern och rodet länkar den Helige Ande”.¹⁸⁹

I samband med Odysseus och sirenerna nämndes redan på sida 90 skeppsmasten såsom symbol för korset. I antiken torde man ha gett båt-bilder en lyckobringande innebörd. Kvinnorna i *Poseidonia* — nuvarande *Paestum* — förde i procession båtformade korgar till Heras tempel; nutidens kvinnor vandrar där i maj till bygdens medeltidskyrka bärande på små båtar med blommor och brinnande vaxljus till madonnans ära. Båtar dras på hjul eller medar än i dag i sydeuropeiska fastlagståg; seden är känd från 1300-talet, men är antagligen mycket äldre. — Både i ord och bild är kyrkans skepp samtidigt Petri skepp — på en spansk 1100-talsmålning utställd i Stockholm 1960 syns Petrus som rorsman i en likstavad fiskebåt med den kristna trons konstantinska seger-tecken i det diminutiva seglet. Bildernas symbol-språk omfattar nämligen ofta också fisket enligt Kristi ord till rorsmannen: ”War icke förfärad; härefter skall du taga människor”. Detta syns förklara att det var på Petri-Pauli dagen den 29 juni som flandriska fiskare gick i procession ned till havet bärande på av prästerna invigda skeppsmodeller. Och från en kustsocken på Jylland berättas att ”S. Peders skib”, kyrkans skeppsmodell, vid grundstötningar utanför kusten togs ned till stranden ”för att dess undergörande kraft skulle hjälpa skeppet över revet”.

Skeppsbilden hade således under tidig medeltid ett innehållsmättat religiöst och kanske även magiskt värde. Små skeppsmodeller upphängda i kyrkorna är kända sedan medeltidens slutskede, ett kyrkskepp uppges ha funnits i *Visbys* Sancta Maria år 1427 och det äldsta nordiska är bevarat från 1500-talet i *Skärkind* kyrka (Östergötland). Ibland är väl kyrkornas små fartygsmodeller verkliga votivskepp, givna *ex voto* för att infria ett löfte, men

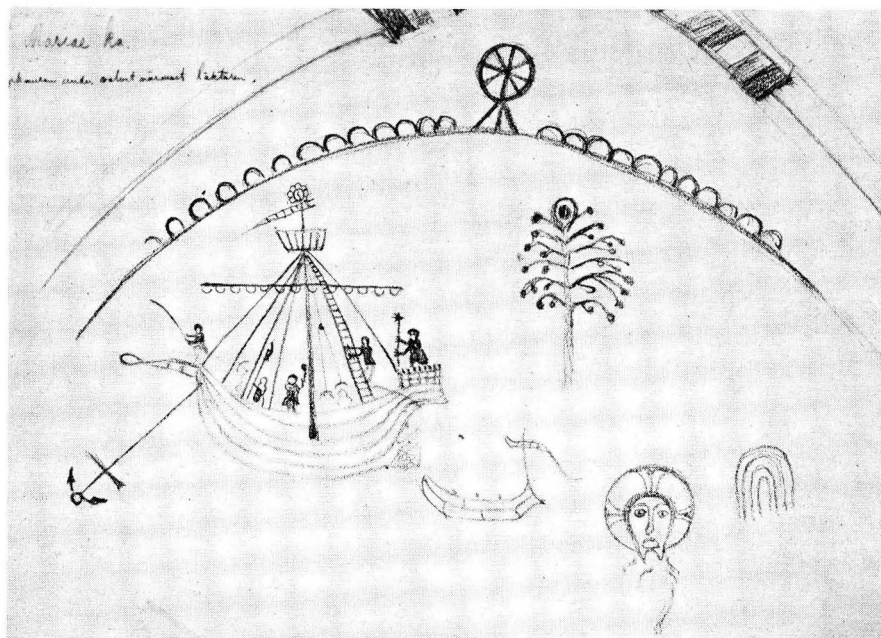
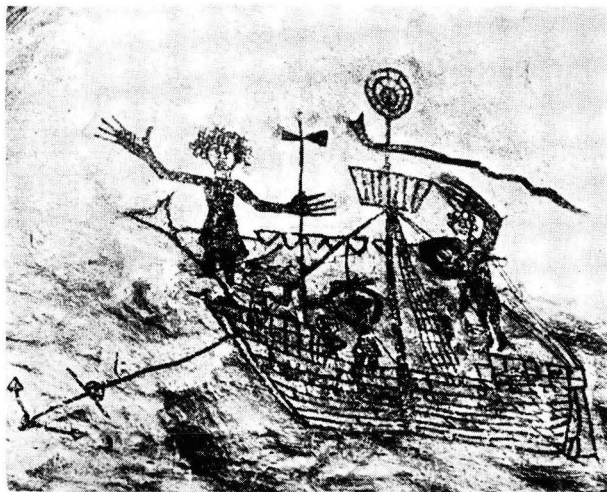

Bild 51:1—2. *S. Marie* kyrka, väggmålningar.
1: Bildgrupp på nordmuren. Teckning av Frankenhaeuser
1909. FNM. Enligt Riska 1964.

2: Skeppsbild på sydmuren. Enligt Pylkkänen—Rác
1960.

ofta var både gamla och nya kyrkskepp beställda eller donerade "till Guds ära och kyrkans prydnad".¹⁹⁰ Möjligen har det funnits ett ideellt samband mellan kyrkornas skeppsmodeller och de enskilda fartygsbilder, som var ristade eller målade på väggar och på valv. Båda är liksom hållristningarnas skepp sakliga avbildningar av reella farkoster och samtidigt heliga symboler med ett kultiskt och sannolikt också känsloladdat innehåll. — En fascinerande kombination finns i den norska *Seljord* kyrka: en liten enmastad skuta med högt språng är avbildad under en stor trojaborg med elva ringar. Riter i trojaborgar inför havets fador, skepp såsom bön till de högsta makterna — det

är en fantasieggande sammanställning. Och den finns även på några andra platser, om också icke lika uppenbar som i *Seljord*, t.ex. i *Lye* tornkammar på Gotland samt på valv och nordmur i *S. Marie* sockenkyrka i Finland.

Denna sistnämnda kyrka har bland sina många egendomliga kalkmålningar haft icke mindre än fem skeppsframställningar. En är nu försvunnen och en annan syns på bild 34: 2. Det är ett hög-bordat skepp med för- och akterkastell, obemannat och ankrat samt finns i valvets ostkappa, trojaborgen syns i nordkappan. Likt kyrkans alla skepp har också detta en enda råsegelmast, här försedd med rund mastkorg, vanter med vevlingar samt en föregångare till bogsprötet, en s.k. betås, fäste för boglinor, boliner från det här beslagna seglet. Det är stillhet och ro över detta skepp i motsats till den dramatiska skildringen på sydväggen, bild 51: 2. Båda fartygen erinrar om Östersjöns efter år 1300 vanligaste skeppstyp, *koggen*, de har samma rakstävade skrov med ruttecknade kastell och i stort sett samma tackling. Men sydväggens skepp är ute i storm, vimpeln vajar vilt och olika stora mänskliga figurer bemannar dess plattformar och däck. De båda största männen verkar senare inritade eller rättare sagt påmålade: utan fotfäste i skrovet täcker de tacklingens detaljer. Också därför förefaller det osannolikt att bilden — som man antagit — skulle föreställa Kristus, som stillar stormen, åtminstone icke ursprungligen. Medeltidens

Kristus karakteriseras genomgående av sin korsgloria. Och när man på nordväggen längst i väster kan iakttä ett enstaka huvud med korsgloria är det intet tvivel om att detta är Kristi anlete, som utan något sammanhang med illustrationens övriga figurer syns under kyrkans tredje skepp och dess vimpelprydda jolle, bild 51: 1.

Detta är dock inte en kogg och inte heller något fridens fartyg. Skrovet är av vikingatyp med uppsvängda stävar, bogspröt och stävroder, men en liten akterplattform, kastellets föregångare, ger i alla fall fartyget medeltidsprägel. Besättningen är beväpnad, mannen i aktern med en ”morgonstjärna”, tidsskedets grymma spikklubba. Ankaret är utkastat, råseglet beslaget och en matros klättrar uppför — eller utför — vevlingarna. Också den lilla fölgebåten har bågformig kontur och en skrovform, som återfinns på kyrkans sista skeppsbild, ett oansenligt enmastat råsegelfartyg utan märskorg i fjärde travén på nordmuren tillsammans med en trojaborg — åter denna fängslande kombination.

En liknande klinkbyggd skuta är målad högt uppe på norra väggen i *Pernå*, bild 54: 3. Dess mast är stagad till för och akter, en vimpel blåser ut från masttoppen, men varken segel eller rå kan man upptäcka på det ojämna rappningsskiktet, kyrkans ursprungliga. Liksom sydmurens på sida 65 nämnda slädfärd kan den rörande lilla skutan härstamma från tiden före valvslagningen, således möjligen 1300-talets slutskede.

Två enstaka äldre skeppsbilder skymtar mellan *Rimito* kyrkas senmedeltida figurativa kalkmålningar. De finns i västligaste travén på nord- och sydvägg mitt emot varandra. Det norra, ett ytterligt otympligt med grova konturer tecknat enmastat fartyg, är utfört med samma brunröda färg som invigningskorsens inre figur från kyrkans första byggnadsperiod ca. 1335. Det fragmentariska södra fartyget är av tremastad koggtyp och ljus brungrått i överensstämmelse med invigningskorsens yttre ornamentring från 1450-talet. *Rimito* skeppsbildernas eventuella samtidighet med uppmålningen av konsekrationens helgade tecken syns ytterligare bekräfta den religiösa innebörden i kustkyrkornas fartygsframställningar. Också där är de utan synbart samband med ett senare skedes målade helgonlegender.¹⁹¹

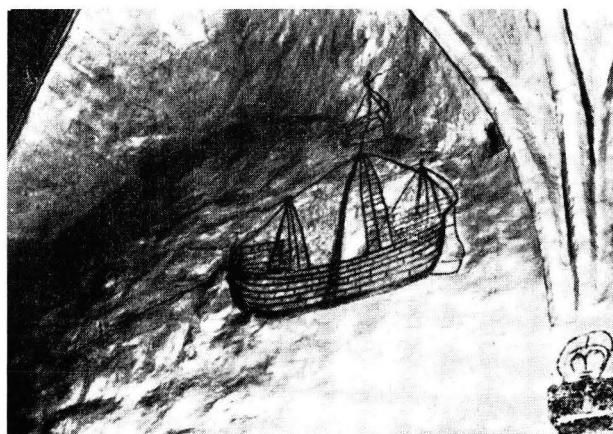
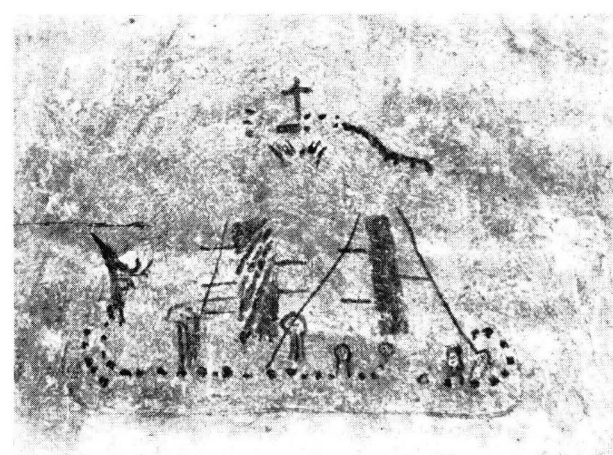
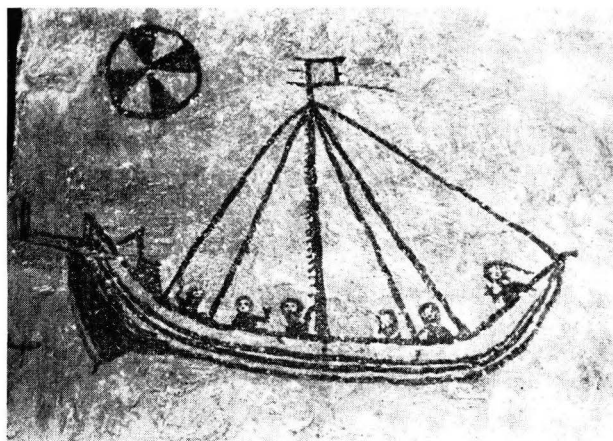

Bild 52:1—3. Skeppsmålningar.

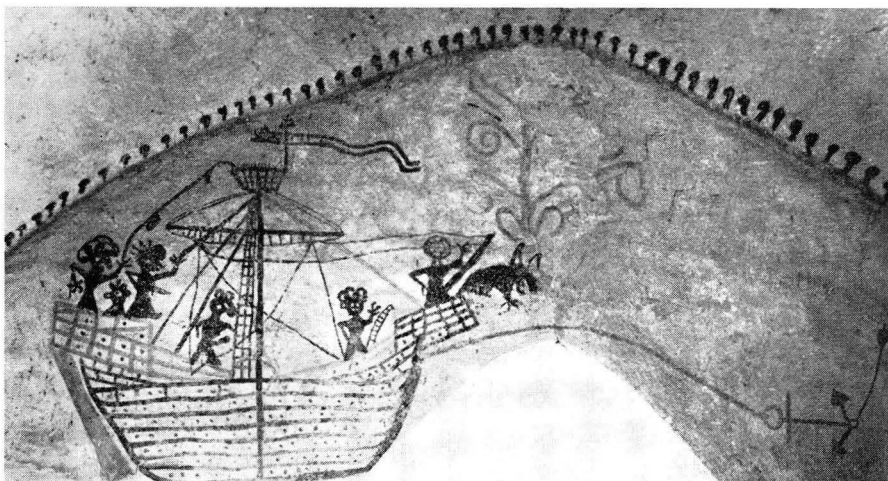
1: *Nousis* kyrka: Skepp med besättning på sydpelare I, västra sidan. — Foto: Stigell 1962.

2: *Nousis* kyrka: Fragmentariskt skepp med insvängda stävar, på nordpelare III, västra sidan. — Foto: Stigell 1962.

3: *Pyttis* kyrka: Tremastat skepp med märskorg på sydmuren och västkonsol till sydvalv III. — Foto: Stigell 1971.

Bild 53. *Korpo* kyrka: Väggmålning på korets södra mur. Enmastat skepp med besättning. Bakom syns på äldre rappnings-skikt målning av ett träd. Foto: Welin 1952, FNM.

Tätt under ett invigningskors avtecknar sig på *Nousis* kyrkas första sydpelare det på bild 52: 1 återgivna skeppet. Här ser det ut som om en förlagas riktiga vikingafartyg blivit av kyrkomålaren "moderniserat" med ett löst tillagt överdimensionerat stävskägg jämte bogspröt eller förplattform. Endast mastens stag är uttritade, rå och segel saknas och besättningens sex figurer lyfter ena handen, till hälsning eller till välsignelse? — På en nordpelare finns de fragmentariska resterna av ett annat fartyg, bild 52: 2. Ett mastkors skymtar ovanför en märskorg, för övrigt är riggens karaktär omöjlig att tyda. Skrovet visar sådana egendomligt insvängda stävar, som förekommer på några 1200-tals miniatyrbilder av italienska fartyg, och även här på bild 50: 1.

Också *Åbo Domkyrka* har haft två skeppsbilder, enstaka, utan anslutning till berättande motiv. Det ena, vars sparsamma rester finns i en nisch i det nuvarande Korskorets östmur, är ett rätt väl tecknat tremastat fartyg i gulrött med beslagna råsegel, långt akterkastell och kraftigt bogspröt. Det är förtöjt med två från förstäven kastade ankaren. Av det andra skeppet på den ursprungliga rappningen under nuvarande trappa till södra läktaren kan man endast varsna helt obetydliga fragment, som ingen föreställning ger om typ och karaktär.

Det är icke heller någon legend, som illustreras av de båda tremastade fartygen i *Pyttis* kyrka. Bild 52: 3 visar det södra av dem tätt under tredje valvet, på vars västra konsol ett primitivt ansikte är målat. I fjärde travén är en nästan likadan skuta framställd, bemannad med två personer och

för säkerhets skull förankrad både i för och i akter. Teckningen av de båda skeppen med dubbla kastell, vevlingar i stormastens vanter och med en i masttoppen upphängd formlös märskorg, är ganska hjälplös. Liksom på några andra av de avbildade fartygen syns mastfoten — i Finströms kyrka också människorna — genom bordläggningens linjer, ett naivt drag, besläktat med tendensen att låta det lilla, t.ex. skeppens människor, avbildas oproportionerligt stora i förhållandevis alltför små farkoster. "Huvudsaken var icke naturtroheten utan begripligheten", som hos åskådaren förutsätter en troskyldig förståelse, svår att uppbringa hos nutidens människa.¹⁹²

I *Korpo* ökyrka finns många skeppsbilder. En liten schematiskt tecknad skuta i korvalvet syns på bild 32 och en nästan likadan med en koltklädd figur i fören är avbildad på korets nordmur. Det skepp som återges på bild 44: 1 är av koggtyp trots sin drakhuvudliknande stävprydnad. En framförd tanke att figuren under fartyget vore den i havet kastade profeten Jona kan inte helt avvisas, men man saknar i såfall valfiskens, i vars buk Jona dvaldes tre dagar i likhet med Kristi tre dagar i dödsriket. Grundad på Jesu egen liknelse (Math. 12: 40) blev det en av medeltidens tidigaste, i bild och text ofta nyttjade typologier. — Ett med små figurer bemannat skepp finns på västvalvets nordvägg och i fönstersmygen mittemot har obetydliga båtfragment tagits fram. Ett klumpigt utformat fartyg med beslaget råsegel, vanter, skot och boliner samt vevlingar i vanten är målat ovanför korets sydfönster, bild 53. Ankaret med flytboj är exakt och riktigt tecknat, men roder

och kastell är okonstruktivt hopsatta med skrovet och vimpeln vajar från en spira fäst i märskor-gens kant. Det mest iögonfallande är dock de groteska figurer som befolkar skutan, besläktade med den vilde ryttaren på bild 41: 3. Gestalten i fören har visserligen gloria och syns lyfta sin vänstra hand till välsignelse, men det är svårt att avgöra om den övriga besättningens vildsinta utseende är avsiktligt eller ett utslag av kyrkomålarens tafatthet. En trädfigur från ett tidigare målningsskede skymtar bakom det djur, som tycks hoppa ner från förkastellet.

Man får ta för givet att detta Korpo-skepp har haft en berättande funktion i anslutning till populära legender eller visor, vilket säkert varit fallet ifråga om skeppsframställningarna på *Finströms* nordvägg och i *Pojo* sakristia, bild 54: 1—2. Dessa är synbarligen illustrationer till den folkära legenden om Sankt Olofs segling i kapp med brodern Harald Hårdråde. Finström-skeppets krönte styrman är försedd med helge Olofs attribut yxan och på Pojofartygets akterkastell avskjuter en man med gloria den pil, som skeppet Oxen hann upp efter det Olof uppfordrande klappat sin skuta så att

”Oxen tager til at skusse og ganghe;
bodsmen kunde ikke paa skiben stande — — —
S. Oluff drag aff sine Handske smaa
oc selff motte han till Styren gaa
Wi sejle frem at Bierge og Klippe
den neste Vey som vi kunde hitte”¹⁹³

I två nordsjälländska kyrkor, i *Skamstrup* och i *Højby*, bild 55: 2, är tävlingsseglatsen om Norges krona avbildad redan omkring 1375. Båda brödernas skepp seglar för fulla dukar på böljande vågor och fartygen är sakkunnigt korrekta och konstnärligt väl utförda avbildningar av tidens enmastade fartyg med mjukt rundad förstäv, akterplattform och stävroder. På Højbymålningen står den krönte Olof i aktern och spänner sin båge liksom i Pojo. På Skamstrupbilden åtföljs Harald Hårdråde av sju beväpnade män, en med ”morgonstjärna” liksom på det norra S. Marie-skeppet. Och när man på *Korpo* tornvägg ser två fartyg intill varandra segla åt samma håll drar man den slutsatsen att också här Hellig Olavs Vaeddefart fått en — om ock rätt tafatt — fram-

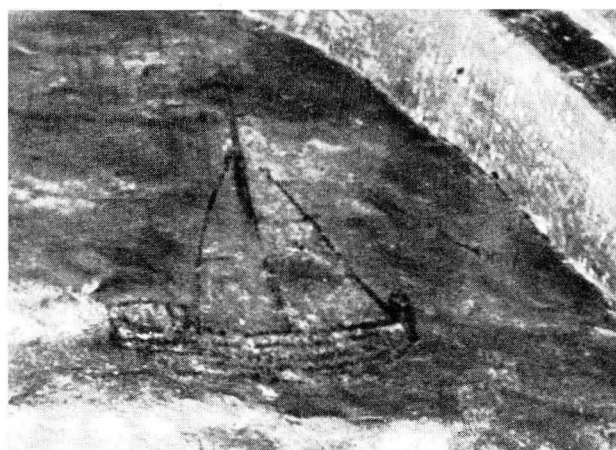
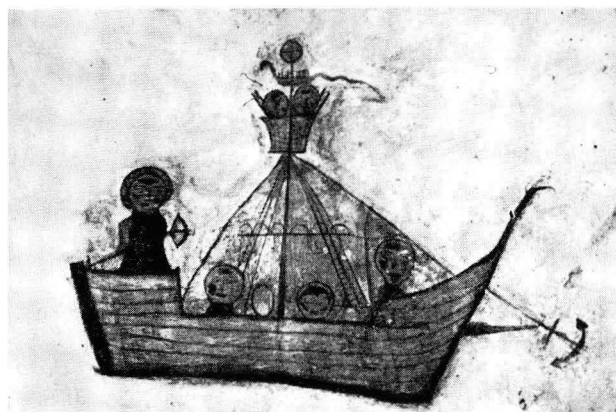
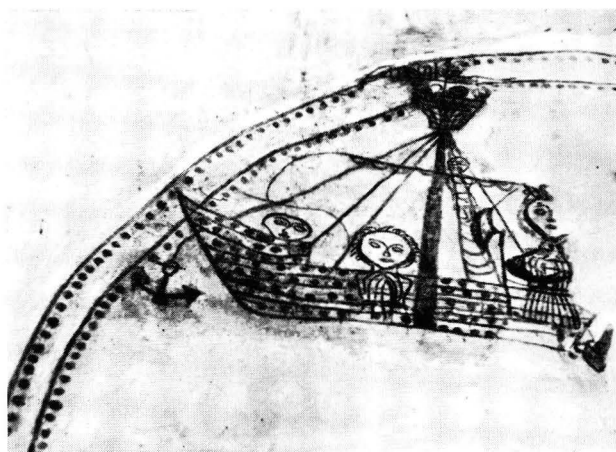

Bild 54:1—3. Fartyg.

- 1: *Finströms* kyrka. Skepp med manskap på nordmuren. Foto: Stigell 1962.
- 2: *Pojo* kyrkas sakristia. Skepp med S. Olof vid rodet. Foto: FNM.
- 3: *Pernå* kyrka. Enmastat otydligt fartyg på nordmuren. Foto: Stigell 1971.

ställning, bild 55: 1. Det ena skeppet är av koggkaraktär med två kastell och följs av en jolle, det andra har endast ett långt akterkastell och uppsvängd öppen förstäv. Rader av runda ansikten bemannar skutorna och trots att de syns segla

med sina vertikalandiga råsegel hissade är ankaret utkastat. Kanske är trygghetens symbol senare tillfogad när man redan glömt legendens innebörd.

Som jämförelse må här på bild 55: 4 återges en finländsk skeppsframställning från 1470 i *Nykyrko* kyrka av mera utvecklad karaktär än de ovannämnda primitiva kyrkomålningarna. Det är en bild av skeppet Oxen, som förs av Norges blivande skyddspatron och *Rex perpetuus*, när han

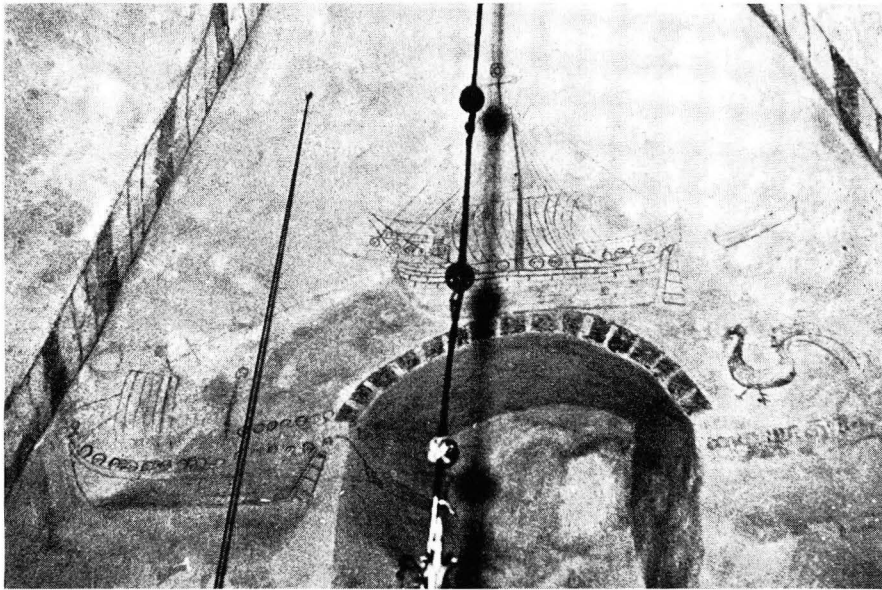
”seglede offuer den Feld saa blaa:
ud da løbe de trolde smaa”.

Det klinkbyggda fartyget är här sakkunnigt och realistiskt tecknat, likaså riggen med akterstag, vanter och boglinor. Oxhuvudet höjer sig över det i fören surrade ankaret och besättningens vapen är uppställda på det med skrovet organiskt sammanbyggda akterkastellet. Kung Olof bär krona och gloria över sitt hjälmvisir, hans vapen är här verklighetens svärd och inte helgonbildernas yxa, som var hans martyrredskap och attribut. I denna realism är det främst trollkärningen på stranden, som representerar Olafsvisans fantasi-fyllda drag. Bilden har uppenbart en gemensam förlaga med någon av Danmarks eller Sveriges många skildringar av S. Olofs segling; redan år 1899 redovisade O. Sylwan åtta sådana enbart i Uppland, andra finns på altarskåpsdörrar, bl.a. i *Värmdö*, bild 55: 3, där det tremastade fartyget är av sen 1400-talstyp med toppsegel ovanom märsborg. Trollen är två och bågskytten skjuter av sin pil från akterkastellet. Altarskåpet, daterat av ”laers snekara” år 1514, är ett uttryck bland många för Olofslegendernas starka folkliga förankring; visan om kappseglingen sjöngs i Norrland ännu på 1680-talet.¹⁹⁴ Ofta avbildas likväl som här endast den vinnande helgonkonungens skepp med sina i sången nämnda kännetecken.

Men för att återgå till de många enstaka skeppsmålningarna utan synbart sammanhang med legender och visor, så har deras lokalisering främst till kustkyrkor lett de flesta författare till uppfattningen att de är avbildningar direkt efter verkliga farkoster. Rimitoskeppens svaga rester bland en senare tids målningar tyder ändå på att det kan ha funnits hittills inte påträffade fartygsbilder också i andra kyrkor. — En på kyrkligt håll framkastad tanke att helgedomarnas fristående båtbil-

der vore målade för att uppfylla ett löfte, m.a.o. som votivskepp, torde snarast vara sprungen ur önskan att finna rimliga skäl till de många skeppsframställningarna. Men ser man i dem ett återgivande — icke av profan verklighet utan av kalendrarnas tecken för heliga mäns och kvinnors heliga dagar, då blir också kalkmålningarnas fartyg mera berättigade i kyrkorna. Bild föder bild. Men en skeppsbild är talande främst för kuster-nas och öarnas folk, de förstår dess tackel och tåg, eventuellt kan de också få rätta till en för-lagas uppenbara felaktigheter. Till jämförelse med kyrkornas fartyg skall i det följande några kalenderskepp avbildas.

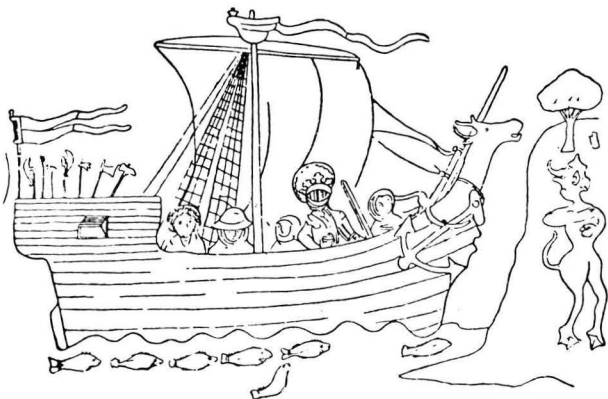
På tal om helgontecknens ikonografi (Kap. II) har jag redan nämnt att båt eller skepp varit kännetecken för flere av kalendrarnas festdagar. Egendomliga är båtarna på de värmlandsfinska runstavarna för Mattias och Matheus, de båda Mattidagarna 24/2 och 21/9, bild 56: 1—2. Dessas dubbla förstävar påminner otvetydigt om hållristningarnas skepp. Också Olaus Graans beskrivning från 1672 ”Om Lapparnas Tijderäckningh” visar för ”Mathie dagh: Talwi Mattus Messa” ett rätt vältecknat litet enmastat skepp med uppsvängd förstäv och framför denna ett upphängt eller utkastat ankare, bild 56: 4. Egentligen är ankaret påven Clemens’ attribut och kalendertecken, men en figur i Rhezelius’ runstavsbeskrivning från 1600-talet har kombinerat det med ett fartyg, bild 56: 6. Ett vackert tvåmastat skepp med hög betås är på den av Ole Worm år 1643 publicerade norska kalendertavlan ovanligt nog avbildat sett från den med ett kraftigt kastell uppbyggda aktern, bild 56: 5. Dessa alla är skurna i trä och deras ofta enkla utformning betingas av materialets motspänstighet. Men att också träristning kan ge en påfallande god föreställning om medeltida tremastare framgår av bild 57. Vintersidan av en norsk primstav daterad år 1457 är här dekorerad med bilder av fyra skepp, ”opankrede på rad med sejlene taget ned, fuldstaendig som man i middelalderen må have kunnet iakttagge de tyske handelsfartøjer ligge for anker på redene udfør Tronhjem” eller någon av de andra norska hamnstäderna. Bilden visar det utförligaste av skeppen, en *kogg* eller kanske en *holk*, vars båda kastell är fast sammanbyggda med skrovet. Här förefaller det givet

1

2

4

3

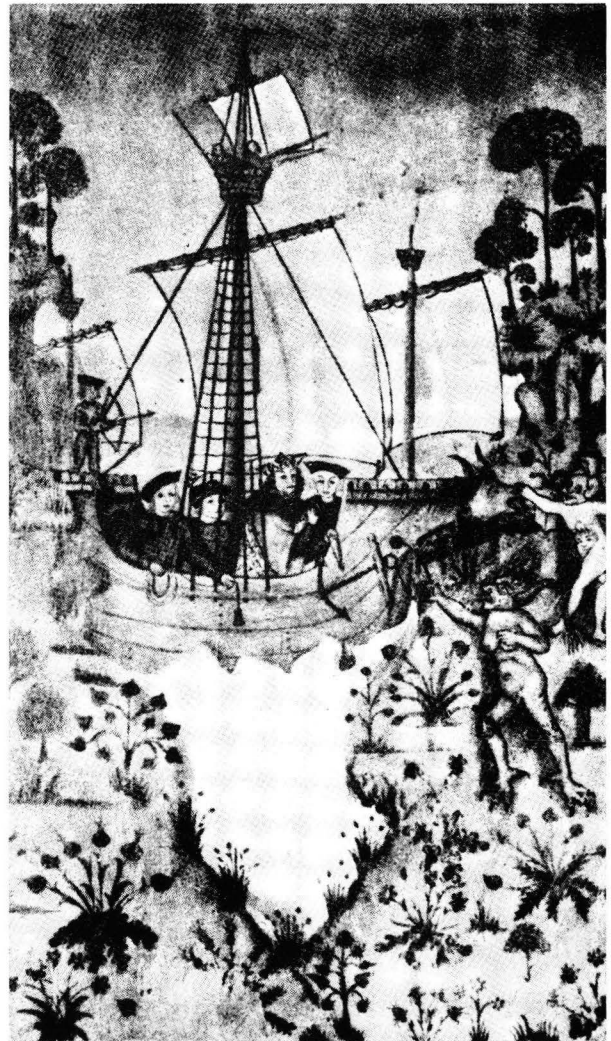

Bild 55:1—4. S. Olofs seglats.

1: *Korpo* kyrkas tornkammare. Två skepp på nordmuren.
Foto: Stigell 1960.

2: *Højby* kyrka, Holbaek amt. S. Olofs seglats från ca
år 1375. Enligt Broby-Johansen 1947.

3: *Värmdö* kyrka, Uppland. S. Olof vid Hornelen. Altar-
skåpsdörr från år 1514. Ur "I Stockholms skärgård",
Forum 1956.

4: S. Olof seglande på "Oxen". Målning på *Nykyrko* kyr-
kas nordmur. Enligt Wennervirta 1937.

att verkligheten stått modell. Skeppet är utsmyckning och icke helgdagstecken samt ger ett gott exempel på primstavssnidarens förmåga, trots att staven utöver bokstäver, kors och gyllental m.m. har endast få egentliga bildtecken: en våg, en fisk, tre konungars krona och S. Clemens' välskurna ankare.¹⁹⁵

Den ovannämnda skeppsbilden på Ole Worms kalendertavla är inristad för Simon-Jude-dagen 28/10. Denna oktoberdag utmärks också på pergamentkalendrar i Skandinavien med en farkost av något slag, varför vet man inte. Kyrklig tolkning talar om apostlarnas missionsresor, etnografisk om årstidstecken för skeppsfartens upphörande. Men oavsett tolkningen visar Simondagens skeppsfigur i 1399 års svenska bildkalender en påfallande frändskap med det lilla fartyget i Korpo korvalv, bild 58: 1—2. I en dansk bildkalender från "det Herrans aar 1513" har Simon-Jude-skeppet en mera utvecklade gestaltning, bild 58: 3, och i en opublicerad pergamentkalender i SHM visar det samma svängda kontur som ett av skeppen i S. Marie kyrka, bild 58: 4. På en annan opublicerad kalender från 1600-talet, nu i Uppsala, är tvåapostladagen betecknad av en ståtlig tremastare med högt uppbyggt akterkastell, bild 58: 6. Dessa teckningar har således avbildat ett skepp som typ och begrepp utan att illustrera någon speciell legend om kalenderdagens heliga personlighet. Men det fartyg som hänförs till en an-

nan oktoberdag, Ursulas den 21/10, är liksom S. Olofs kappseglingens bilder en legendillustration. Linköpingskalendariet från år 1469 belyser martyrunjungfruns färd längs Rhen med sina följeslagerskor till Köln, bild 58: 5. Fartyget har rundad stäv, mast med märskorg samt vanter och stag, men intet segel. Det är väl Ursula själv, vars krönta huvud syns över förens plattform och krona bär också den bedjande jungfrun på akterkastellet. Både skeppstypen och jungfrurnas dominerande proportioner visar uppenbara likheter med kalkmålningarnas bemannade skepp.

Också månadsbilderna på längesedan försvunna kalenderblad kan ha tjänat som förlagor i den finländska medeltidens bildfattigdom. Jag vill därför avsluta min skeppsöversikt med en ståtlig juni-komposition ur "De Sphaera", en handskrift från c. 1350, nu i Modena, bild 59. Himlens och djurkretsens tecken, *Luna* och *Cancer*, syns ovanför ett vågtoppigt hav, där tvenne präktiga fartyg av tvåmastad medelhavstyp med sidoroder och akterkastell stävar mot land. De är högst naturalistiskt återgivna skepp. Matroser jobbar med att fira råseglen, som av bolinerna dragna till den mycket höga betåsen har givit besättningen en möjlighet att "ställa seglen längsmed skeppet", d.v.s. kryssa eller "beita", vilket Sigurd Jorsalafare sägs ha briljerat med redan år 1107 vid insegling till Miklagård i bidevind.¹⁹⁶

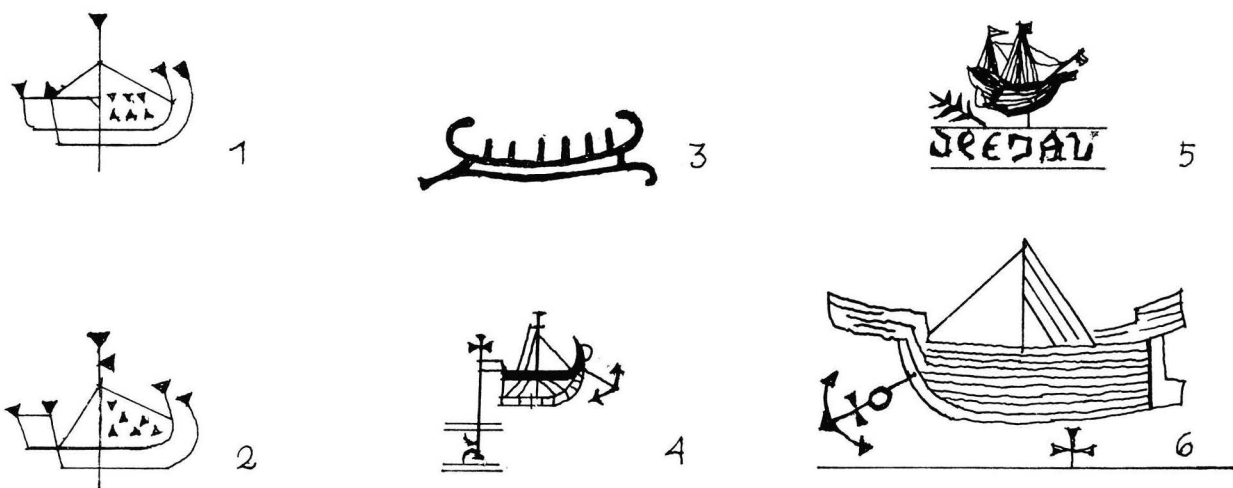

Bild 56:1—6. Kalenderskepp ristade på trä. (Proveniensen, se Index sida 126).

1—2: *Matti*-dagarna 24/2 och 21/9, på Värmlandsfinsk runstav.

3: Skepp från hällristning i *Ekenberg* vid Norrköping, Sverige.

4: "Talvi-Mattus Messa". Ur Graan 1899.

5: *Simon*-dagen 28/10 på Olaus Worms kalendertavla. Enligt Worm 1626.

6: *Clementis P.* 23/11 enligt Rhezelius 1636.

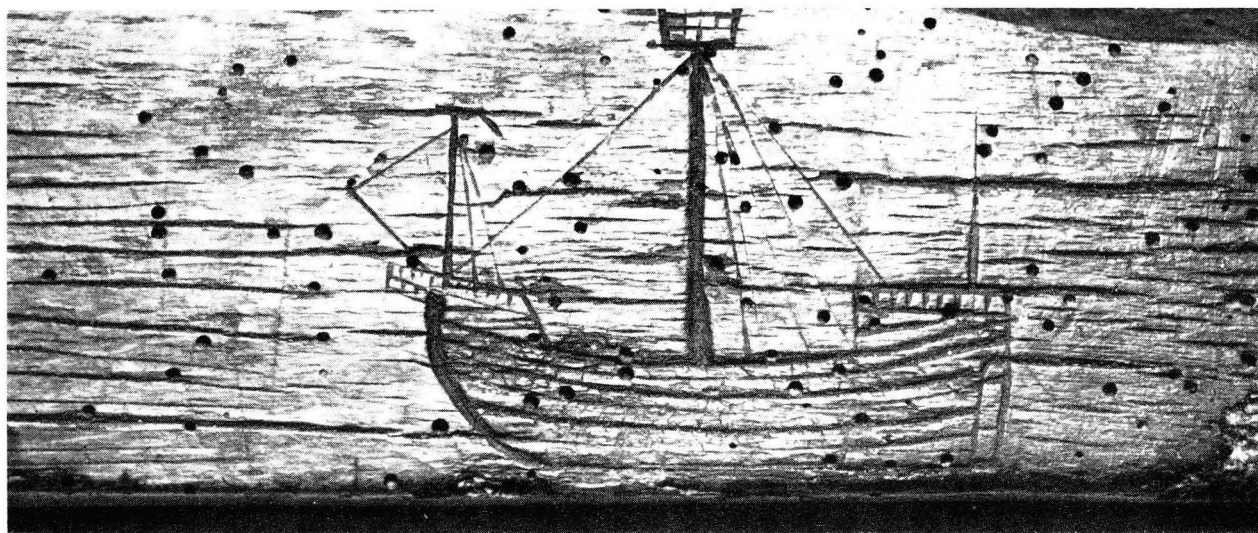

Bild 57. *Skeppsristning*. Norsk primstav, daterad "ann odmedlvii", således år 1457. Inristad tremastad kogg som dekoration på stavens vinter sida. NMK, Avd. 2, inv. nr 333. Foto NMK.

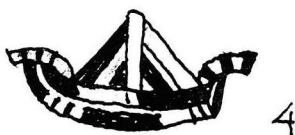
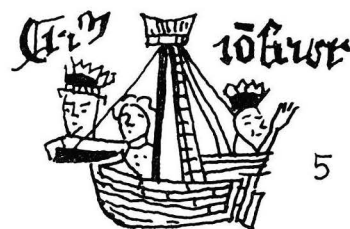
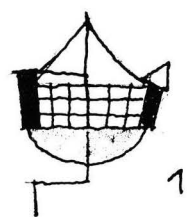

Bild 58:1–6. *Kalenderskepp* på pergament eller mur.

1: *Simon*-dagen 28/10 på pergamentkalendern inv. nr. 21 280 i SHM.

2: Kalkmålning i *Korpo* kyrkas korvalv.

3: *Simon*-dagen i dansk bildkalender från år 1513.

4: *Simon*-dagen på pergamentkalendern inv. nr 21 281 i SHM.

5: *Ursula*-dagen 21/10 i kalendarium från lagsamling av år 1469, Cod. Lincop. J. 79.

6: *Simon*-dagen på opublicerad pergamentkalender i Uppsala Universitetets museum för nordiska fornsaker. Från 1600-talet.

Det är möjligt att sigillbilder i vissa fall varit förlagor både för kalenderskepp och för kyrkmålningar. Ofta visar sigillen ålderdomliga drag, på Bergens medeltidssigill är t.ex. ett typiskt vikingaskepp återgivet. Kuststädernas sigill har utgjort den främsta källan för de flesta historiska studier över skeppsbyggnadskonstens utveckling. Många av dem visar likheter med kyrkornas skeppsbilder. Men jag förbigår dem ändå i denna min studie, som framför allt gäller kalenderbildernas eventuella inflytande på vår primitiva kyrkokonst.

Bild 59. *Månadsbild* för juni med *Luna* och *Kräftans* stjärnbild. Ur handskrift *De Sphaera estense* från c. 1350 enligt facsimiletryck, Milano 1958.

XI. Målningarnas kristna motiv

När E. Nervander år 1899 beskrev de då av honom nyss blottade och kalkerade medeltidsmålningarna i Sibbo och i Pernå kyrkor uttryckte han sin förvåning över den ”på dessa målningar observerade fullständiga frånvaron av alla rent religiösa ämnen”. Men i medeltidskonsten har t.o.m. ornamenten ofta ett symboliskt innehåll. Vad dessa kyrkors enstaka figurmotiv kunnat förtälja sin tids kyrkobesökare är för oss omöjligt att veta, än mindre kan vi föreställa oss till vilka klerikala kommentarer de eventuellt har gett upphov. Lurblåsaren har kanske påmint om domedagens skrämmande ”basunaljud”, och när onskans makter avbildas ger de ett allvarligt manande innehåll åt valvens figurer. — Mellan de tunna trebladsrankorna i Sibbo-valven omsluter små rundlar snedkors eller stjärnor nästan exakt likadana som helgontecknen på en 1400-tals sydtysk kalender, och ett livsträd, som reser sig över evighetens cirkel kan ge anledning till fromma betraktelser. Men framförallt åstadkommer dekorationen av de vita fälten mellan ribbornas virade bandmotiv festlighet och rikedom.

Redan tidigare hade Nervander ställt sig frågande inför de i Nousis kyrka på 1880-talet blottade och sedan ånyo vitlimmade medeltidsmålningarna. Han såg i dem drag av fornnordisk heddedom, av gotländsk bildristning eller gammal irländsk konst. Sina kalkeringar sände han för utlåtande till den danska arkeologen Sophus Müller, som dock icke i dem kunde finna vare sig hedniska eller iriska reminiscenser utan tvärtom ansåg ”alle Fremstillingerne — — — vaere af christelig og middelalderlig Oprindelse”, varjämte han betraktade dem som barbariska och ”i allerhöieste Grad raa og flygtig behandlede”. — Den danske experten representerar här sin tids naturalistiska konstsyn, som ofta saknade förmåga både

att uppfatta och att uppskatta allvaret bakom primitivt bildskapande. Kanske är det den moderna konstens olikartade uttrycksformer, som har lärt oss att varsna tanke och innehåll också i till synes hjälplöst ofullgångna bildframställningar.¹⁹⁷

Bland Nousis numera för andra gången framtagna målningar finns hela tre Kristusbilder. Över två små kors med utvidgade ändrar avtecknar sig på den första nordpelarens västsida det nu tomma, men ändå hieratiskt högtidliga Kristus-ansiktet, som återges på bild 60: 1. Korsglorians tre element är starkt betonade under en dubbelkontur med svag spetsbågsform. På de båda västligaste pelarna finns tvenne liknande, sinsemellan identiska Kristusanleten. Också de har spetsigt skägg under korsglorian, men de verkar osäkrare utformade än på den östligare pelaren. De är tecknade över ett enda kors på fot och är omgivna av passionsredskap. På bild 60: 2 syns gisslet och repet samt tuppen som gol, när Petrus förnekade sin Herre. På den andra pelaren skymtar lansens spets och en av spikarna. Sidosåret och gisselslagens blodspår karaktäriserar de båda figurerna såsom Smärtornas man, vilken mot slutet av medeltiden blev en i hela kristenheten vördad avlatsbild.

När Nousiskyrkans Kristusframställningar behandlats i litteraturen har de blivit karaktäriserade som bysantinska; stränga och stela kallar Wennervirta dem. Och det är anmärkningsvärt att man i både norsk medeltidskonst och i ostengelska miniatyrer funnit liknande bysantinska drag, som trots enkla och primitiva uttrycksmedel talar till betraktaren med en stark expressiv kraft. *Ecce Homo*, se människan — Nousisbilderna är en uttrycksfull illustration till Pilatus ord, när Jesus fördes bort till judarna och korsfästelsen. Och bildernas antydning om Kristi sidosår är ett led i den blods-

Bild 60:1—3. Kristusbilder.

1: Nousis kyrka. Kristushuvud på första nordpelarens väst-sida. Enligt Wennervirta 1937.

mystik, som gav 1300-talets religiösa patos dess lidelsefullhet. Man diktade hymner till de olika passionsverktygen, till törnekronan och till lansen, som ”traengte ind i frelserens bryst og aabnede for os himlens porte”.¹⁹⁸ I många Kristusframställningar uppfångas blodet i en kalk, mässoffrets redskap. I *S. Marie* sockens kyrkvalv avtecknar sig under det ena av helgedomens två Kristushuvuden en nattvardskalk, som ytterligare har understrukt sambandet mellan *sacer vultus*, det heliga ansiktet, och gudstjänstens mystiska höjdpunkt. I ett annat valv syns hammaren och hovtången, också de Smärtomannens attribut.

En egendomlig företeelse bland pinoredskapen är Veronicas svetteduk. Legenden berättar att kvinnan *Veronica*, gripen av medkänsla för den lidande Kristus på väg till Golgata, torkade svetten ur hans panna med en duk, där sedan Frälsarens ansikte på övernaturlig väg avtecknade sig. Ve-

ronicaduken med ”härre ihesu christi Wälsignadha änlite — — — trykt oppa eth snöhwit klädhe”, avbildades i otaliga bönböcker, i brevriarier och missalia, bl.a. finns ett litet Veronica-träsnitt i *Manuale Upsalense* av år 1487, bild 61: 1. En sådan bild var en lättillgänglig förlaga vid kyrkornas utsmyckning: en cirkelformad nisch i *Åbo Domkyrka* blev under 1400-talets förra hälft den effektfulla ramen kring duken med det heliga anletet, buren av Veronica själv, bild 61: 2. Och ovanom Kristushuvudet i *Finström*, bild 61: 3, syns linjer, som kan antyda en svetteduk. Däremot har *Korpo*-ansiktet, bild 60: 3 inga konturer ytterom kors och gloria. Prickbården runt huvudet karakteriserar, som tidigare nämnts, de flesta av denna ökyrkas heliga figurer, i detta fall kan den dock tänkas representera törnekronan. Och i *Pyttis* på bild 45 återgivna tredje mittvalv syns invid ett med minuskler skrivet i n r i Kristusansiktet schematiskt tecknat med i två spetsar klivet skägg. Egendommeligt nog är det en ansiktstyp, som är karakteristisk för de grekisk-katolska ikonernas ”ej av händer gjorda” *acheiropoieta*, en östlig motsvarighet till Veronicalegendens svetteduk. Och valvets andra ansiktsbild, inklämd mellan två av stjärnvalvets ribbor, bär en huvudbonad närmast lik de ortodoxa prästernas höga mössa, som dessutom här är prydd med ett likarmat kors, det grekiska, med utvidgade ändrar som på träkalendrarna.

Det tredje Pyttisvalvets många disparata element omfattar också en kraftigt gestaltad, nästan påträngande bild av *Maria in Sole*, bild 45. Hon står inhöljd i en vid mantel; inga armar är synliga och hon bär intet barn, men hon är himladrottning med krona inom en glorias tunna kontur. Kanske har hon också varit en avlatsbild, där hon står ”i solinne”. Påven Sixtus IV utmätte nämligen på 1470-talet en omfattande frihet från botgöring genom böner inför bilder av Uppenbarelsebokens kvinna, som ansågs symbolisera Jungfru Marias avlelse genom den Helige Ande. — Samma bildmotiv har en utsökt framtoning på nordväggen i *Finström*, bild 62. Denna stora medaljongbild av Madonnan med barnet har enligt Apokalypsens ord icke blott solen till sin klädnad utan också månen under sina fötter. Den har blivit tidfäst till 1400-talets förra hälft. Kanske skapades den dock först i samband med att kyrko-

mötet i Basel år 1489 antog avlelsemotivet som norm — dogm blev det först år 1854!¹⁹⁹

Firandet av Marias obefläckade avlelsedag den 8 december exakt nio månader före ”lilla Vårfrudagen”, *Nativitas Marie* den 8 september, gav nämligen anledning till en av de bittraste teologiska tvisterna under medeltiden. Dagen firades ursprungligen i den östra kyrkan, men upptogs redan på 1100-talet i Normandie och i England. Motivet omhuldades framförallt av franciskanerna, som införde festdagen vid sitt generalkapitel år 1236 och ehuru läran ivrigt bekämpades av dominikanerna, som ansåg den vara en kättersk irrlära om också omfattad i god tro, så trängde den i alla fall in i Europas teologiska tänkande och torde ha upptagits i Finland redan under 1300-talet, möjligen genom inflytande från Birgittas uppenbarelser. I dem uppges nämligen Maria själv ha konfirmerat sitt gudomliga upphov.

Kalendariskt är *Conceptio Marie sine peccato* helt accepterad i det bevarade materialet. T.o.m. runstavarna har en krona eller det cirkelformiga Mariatecknet för den 8 december. De svenska pergamentkalendrarna både från 1469 (se bild 10) och från 1399 anger dagen med Himladrottningens krönta huvud och redan i runkalendern 1328 kal-

3: Korpo kyrka. Kristushuvud på långhusets sydvägg vid östra valvet. Foto: FNM.

2: Nousis kyrka. Kristushuvud och pinoredskap på fjärde sydpelearens östsid. Foto: Stigell 1962.

las den m a r i u m e s s a. En svensk *Cisiojanus* från 1459 betecknar dagen med *C o n c e p*, likaså en dylik ungefär samtidig från Åbo Stift. I Mikael Agricolas *Rucouskiria* heter den *M a r i a n s i k i j e m e*; ja, ännu i min finska *Almanacka Wuonna 1814* står det vid julmånadens åttionde dag *M a r. S i k i m.*²⁰⁰

Redan från 1100-talets Frankrike nämner Måle den ”composition grandiose”, som genom sekler åskådliggjorde Jesu stamträd såsom en bildrik stängel. Ursprungligen var det Kristus själv, som krönte rankan eller trädet vuxet upp ur Jesse rot, men i en illustrerad *Speculum Humanae Salvationis* av år 1324 står solkransens Madonna med barnet i toppblomstret och så syns hon även på *Raumo* franciskanerkyrkas sydvägg, där Jessestammen fick växa fram under något av den katolska tidens sista årtionden. — Denna ornamentalt verkningfulla komposition blev en tacksam kalenderillustration, vilket framgår av bild 63, den första sidan i en kalender från Basel. I texten anges månens nytändningar under år 1499, till vänster syns en serie månadsbilder och till höger lyser Himladrottningen i flammande solglans över en från sida två fortsatt ranka med Jesu stamfäder i blomkalkar. Osökt går tanken till att i en liknande komposition, känd bl.a. från en 1300-tals bönbok i Köpenhamn med 23 helgon ”som haever sig op fra en Blomsterkalk”, söka förlaga till apostlar och profeter i blomkronor bl.a. på valven i *Pargas*, *Lojo* och i *Letala* kyrkor. Men dessa senare hör till en mera utvecklade konstnärlig framställning än den primitiva, som min studie skall omfatta.²⁰¹

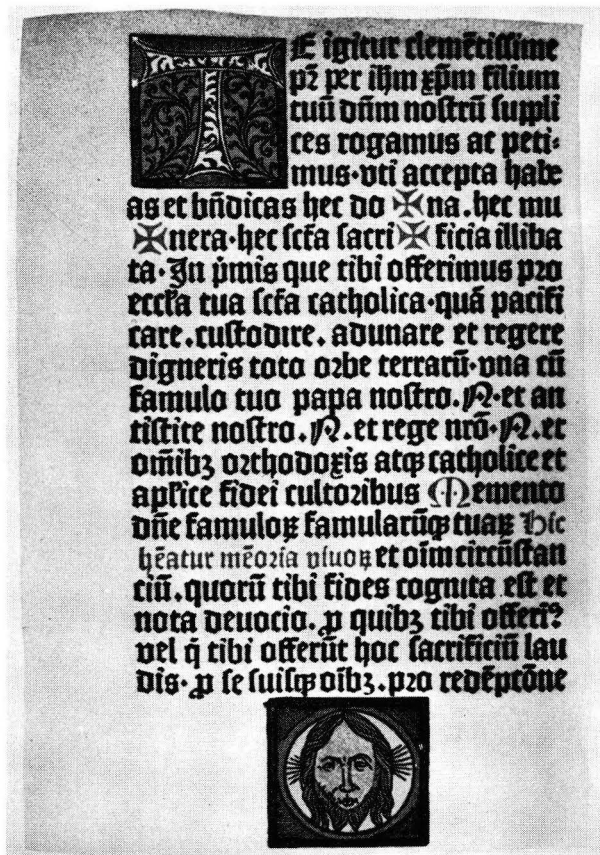

Bild 61:1—3. *Ecce Homo*.

1: *Manuale Upsalense*, Stockholm 1487, Fol. 27 v. Bild av Veronica-duk i nedre marginalen. Enligt Collijn 1935.

3: *Finströms kyrka*. *Ecce Homo*, en äldre version framtagen 1970 ovanom en yngre liknande. Foto: Welin, FNM.

Överhuvud förefaller det som om målarna inom denna grupp skulle ha hyst en viss respekt för att återge de heligaste bildmotiven. Eller också har de saknat förlagor — kanske det troligaste. Det finns t.ex. mig veterligt blott en enda och ganska sen korsfästelseframställning bland dessa bilder. På nordsidan av *Pyttis* ostmur hänger en med tunna konturer tecknad Kristus på ett T-kors. Stora blodspår över hela kroppen och ett vidöppet sidosår ger den i smärta krökta figuren ett kusligt drag, som ytterligare framhävs av att Gudsmo- dern vid hans högra sida med ett tydligt uttryck av rädsla skyggar för det oerhörda, som sker. Evangelisten Johannes med en bokpåse i handen på andra sidan korset verkar närmast oberörd. Han ingår som typ i den serie av apostlar, vilka står längs kyrkans väggar ovanför konsekra- tionskorsen. Alla har de samma ensartat tecknade långsmala ansikte med stora ögon, Johannes är skägglös, men alla de övriga har liksom Thomas på bild 65: 2 det tudelade skägget, som blivit

2: *Åbo Domkyrka*, Johannes Döparens kapell. Veronica- duk i rund nisch. Enligt J. Rinne 1941.

Bild 62. Finströms kyrka. Himladrottningen, "Maria in Sole" på östra kormuren. Foto: FNM.

modernt vid 1300-talets slut. De bär sina attribut, i flere fall dessutom sin *bursa*, bokpåsen, där de står oavslutade och utan synliga fötter ovanför kyrkans invigningstecken. Konsekrationskorsen här har liksom i *Rimito* en inre ursprunglig kärnfigur och senare, tydligen i samband med apostlarmålningarna, har de blivit omslutna med en ornamentalt utformad yttre ring, i vilken det tredje valvets linjer och kantiga slingor återkommer.

Det har funnits rätt tidiga apostlarader på våra kyrkors väggar. I *Tövsala* är de kalkerade av Nervander och överförda som kopior på sakristians väggar. I *Virmo* döljs de ännu under den vitlimning, som ströks över figurerna sedan hans kalkering var slutförd. De tre gestalter som Wennergirta år 1937 återgett enligt kalkeringen är avtecknade på bild 64: 1. Som jämförelse visar bild 64: 2 några augustihelgon från en av de fem bevarade franska träkalendrar, i vars gyllental runor ingår. Trots att träkalenderns personer bär rikt ornerade dräkter med en av materialet be-

tingad eller framlockad prickdekor så finns det ändå vissa likheter mellan de båda bilderna. Bådas figurer är klädda på liknande sätt och saknar fötter samt har huvuden utan halsar. De visar fram sina stora emblem i en högtidlig pose — Johannes Döparen sitt avhuggna huvud på dagen för hans *Decollatio*, månadens tjugonionde. Under kalenderns stora helgon syns månadens mindre betydande, ofta som bröstbilder, på detta blad medger utrymmet dock endast liggande huvuden för de franska helgonen S. Etienne och S. Sixt pape. Fiskarna betyder fasta och är tecken för vigilia före Laurentius och Marie himmelfärd, vilken senare kännetecknas av en krönt madonna och ett välsignande Jesusbarn.

När Nervander 1890 blottade och kalkerade de äldre målningar, som fanns i *Tövsala* under kyrkans senare framställningar från 1400-talets slut, så observerade han mindre bystbilder under raden av helgon i helfigur. Wennnergirta återger både 1930 och 1937 hans kopior, men framhåller

O man salt noch cristi geburt. MD. CCC. LXXXIII
 ij. s. sonntag s. d. s. Sie guden sal ist. xviii. Judicio. ii. z. zwischen
 w. n. d. e. v. d. p. f. i. s. t. v. a. s. t. h. a. c. h. t. v. i. w. o. c. k. e. n. v. d. v. t. a. g. S. e. a. l. l. e. n
 l. u. a. n. d. e. r. l. e. g. u. n. g. v. f. s. o. n. t. a. g. n. a. c. h. s. a. n. t. P. a. u. l. u. s. B. e. k. e. r. u. n. g. t. a. g. S. e. r. e. r. s. t.
 s. o. n. t. a. g. i. n. d. e. r. w. a. i. t. e. n. i. t. d. e. r. n. e. c. h. t. s. o. n. t. a. g. n. a. c. h. s. a. n. t. V. a. l. e. n. t. i. n. u. s. t. a. g.
 S. e. r. O. s. t. e. r. t. a. g. i. n. d. e. n. n. e. c. h. t. s. o. n. t. a. g. s. u. r. A. n. d. r. e. a. s. i. S. i. e. c. r. u. z. w. e. i. d. e.
 v. f. m. o. n. t. a. g. n. e. c. h. t. n. a. c. h. d. e. m. O. e. r. t. a. g. S. e. r. F. r. i. t. a. g. v. f. s. o. n. t. a. g.
 v. o. r. v. e. r. b. a. n. S. e. r. D. a. u. e. n. t. v. f. s. o. n. t. a. g. n. a. c. h. t. n. a. c. h. K. a. t. h. e. r. i. n. e.
 S. e. r. J. e. s. s. e.

Es erst newe wirt uff freitag noch der drier
 heiligen s. i. n. g. t. a. g. n. o. c. h. m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. x. i. v. m. i. n. u. t. e. n. v. d.
 i. t. d. e. r. t. a. g. l. a. n. g. v. u. j. s. t. u. n. d. v. d. v. e. r. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. V. f. s. a. n. t. A. n. t. o. n. i. u. s. a. b. e. r.
 v. d. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. w. i. d. e. r. i. t. g. u. t. l. o. n. o. n. s. i. d. e. h. e. u. p. e. V. f. s. o. n. t. a. g.
 n. o. c. h. S. e. b. a. s. t. i. a. n. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. f. r. e. s. c. h. i. t. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t.
 v. f. s. o. n. t. a. g. n. e. c. h. t. n. o. c. h. s. a. n. t. P. a. u. l. a. B. e. k. e. r. u. n. g. t. a. g. v. o. r. m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. i. j.
 i. n. d. e. r. w. a. g. v. d. i. t. v. a. s. t. g. u. t. l. o. n. V. f. m. o. n. t. a. g. n. o. c. h. P. u. r. i. f. i. c. a. t. i. o. n. i. s. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. s. c. h. u. z. e. n.
 v. d. g. u. t. l. o. n. S. e. r. F. e. r. n. u. n. g.

Das ander new wirt uff sonntag Esto mihi genant pfaffe
 v. a. s. t. i. a. n. e. v. o. r. m. i. t. t. w. o. c. h. s. i. j. v. v. d. v. e. j. m. i. V. f. s. a. n. t. V. a. l. e. n. t. i. n. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. w. i. d. e. r.
 v. d. g. u. t. l. o. n. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t. v. f. m. o. n. t. a. g. n. e. c. h. t. n. o. c. h. s. a. n. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. n. o. c. h. m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s.
 v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. v. e. r. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. V. f. s. o. n. t. a. g. n. e. c. h. t. n. o. c. h. s. a. n. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. d. e. r. w. a. g. v. d. g. u. t. l. o. n. V. f. s. o. n. t. a. g. o. r. m. i. t. t. w. o. c. h. g. e. n. a. n. t. O. c. u. l. i. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. s. c. h. u. z. e. n.
 v. d. g. u. t. l. o. n. V. f. f. r. i. t. a. g. v. d. s. a. m. s. t. a. g. v. o. r. m. i. t. t. w. o. c. h. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. v. d. g. u. t. l. o. n.
 S. e. r. D. e. r. z.

Das dritt new wirt uff sant Gregorij tag vor tag freie so
 e. s. e. i. n. d. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. s. e. g. u. n. e. t. v. i. e. s. o. f. f. v. f. i. g. e. n. v. d. d. e. r. t. a. g. s. i. c. h. l. e. n. g. e. n. v. d. i. t. d. e. n. l. a. n. g.
 z. u. s. t. u. n. d. v. d. i. j. m. i. n. u. t. e. n. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t. v. f. m. i. t. t. w. o. c. h. n. e. c. h. t. n. o. c. h. d. e. n. p. a. l. m. a. t. a. g. v. o. r.
 m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. v. e. r. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. V. f. o. s. t. e. r. o. e. d. e. r. v. d. O. s. t. e. r. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. s. c. h. u. z. e. n. v. d. g. u. t. l. o. n. V. f. s. a. n. t. A. n. d. r. e. a. s. i. u. s. t. a. g. v. d. f. r. e. i. t. a. g. n. e. c. h. t. A. n. w. a. r. d. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. v. d. g. u. t. l. o. n. v. d. s. c. h. e. i. f. f. e. n. o. n. d. e. n. d. e. r. n. e. V. f. s. a. m. s. t. a. g. v. d. s. o. n. t. a. g. n. o. c. h. A. n.
 d. r. e. a. s. i. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. i. c. h. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. S. e. r. A. p. r. i. l.

Das vierd new uff mittwoch noch sant ambrosij tag noch
 m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. i. j. m. i. n. u. t. e. n. V. f. s. a. n. t. a. g. v. d. m. i. t. t. w. o. c. h. n. o. c. h. T. u. b. a. s. i. u. s. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. f. r. e. s. c. h. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t. v. f. s. a. n. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. n. o. c. h. m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d.
 v. e. r. m. i. n. u. t. e. n. V. f. m. o. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. c. h. u. z. e. n. v. d. i. t. v. a. s. t. g. u. t. l. o. n. V. f. s. e.
 m. e. r. n. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. i. t. d. e. r. g. u. t. l. o. n. V. f. d. e. s. h. e. l. i. g. e. n. c. r. u. z. t. a. g. i. n. v. e. n. t. i. o. n. i. s.
 v. d. s. a. m. s. t. a. g. n. e. c. h. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. i. c. h. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. V. f. s. a. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. J. o. h.
 a. n. n. e. s. t. a. g. v. o. r. d. e. r. k. i. r. c. h. l. i. c. h. p. o. r. t. e. n. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. w. i. d. e. r. v. d. i. t. g. u. t. l. o. n. S. e. r. M. e. j.

Das funft new ist uff freitag vor sant Seruati tag vor
 m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. e. l. m. i. n. u. t. e. n. v. d. i. t. d. e. r. t. a. g. s. v. s. a. n. d. l. a. n. g. e. l. i. u. s. m. i. n. u. t. e. n. V. f.
 m. o. n. t. a. g. s. i. n. f. t. a. g. v. d. m. i. t. t. w. o. c. h. v. o. r. p. h. i. n. g. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. f. r. e. s. c. h. i. t. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. v. d. g. u. t.
 l. o. n. v. d. v. i. j. d. e. n. a. r. m. e. n. V. f. s. o. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. M. a. r. t. i. n. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. c. h. u. z. e. n. v. d. i. t. v. a. s. t. g. u. t. l. o. n. V. f. s. e.
 m. e. r. n. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. i. t. d. e. r. g. u. t. l. o. n. V. f. s. o. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. V. e. r. b. a. n. t. a. g. i. t. d. e. r.
 m. o. n. i. m. i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. v. d. i. t. g. u. t. l. o. n. v. d. s. c. h. e. i. f. f. e. n. o. n. s. a. u. d. e. n. v. d. j. u. g. e. n. V. f. s. o. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. J. o. h.
 a. n. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. i. c. h. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. o. n. s. i. d. e. n. s. u. s. s. e. n. A. n. s. o. n. t. a. g. v. d. m. o. n.
 t. a. g. v. o. r. s. a. n. t. D. o. n. s. t. a. s. i. u. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. w. i. d. e. r. w. i. r. t. g. u. t. l. a. s. s. e. n. S. e. r. D. i. a. s. m. o. n.

Das sechst new wirt uff samstag noch sant Bonifacius
 t. a. g. n. o. c. h. m. i. t. t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. v. e. r. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. v. d. i. t. d. e. s. o. m. s. t. d. e. n. s. c. h. i. c. h. t. e. n. v. d.
 d. e. r. t. a. g. i. t. d. e. r. s. o. m. s. t. l. a. n. g. v. d. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. A. n. s. o. n. t. a. g. n. a. c. h. s. a. n. t. D. i. e. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. d. e. r. w. a. g. v. d. g. u. t. l. o. n. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t. a. n. s. o. n. t. a. g. v. o. r. s. a. n. t. D. i. e. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. d. e. r. w. a. g. v. d. g. u. t. l. o. n. S. e. r. B. u. c. h. w. i. r. t. a. n. s. o. n. t. a. g. v. o. r. s. a. n. t. J. o. h. a. n. n. e. s. t. a. g. v. o. r. m. i. t.
 t. w. o. c. h. s. o. e. s. v. j. s. c. h. l. e. c. h. t. v. d. v. e. r. v. i. j. m. i. n. u. t. e. n. A. n. s. o. n. t. a. g. n. a. c. h. s. a. n. t. J. o. h. a. n. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m.
 i. n. w. a. s. s. e. r. m. a. n. v. d. g. u. t. l. o. n. A. n. s. o. n. t. a. g. v. o. r. s. a. n. t. J. o. h. a. n. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. s. i. c. h. i. t. m. i. t. t. e. l. e. c. h. A. n.
 s. o. n. t. a. g. n. o. c. h. s. a. n. t. D. i. e. n. e. s. t. a. g. i. t. d. e. r. m. o. n. i. m. i. n. w. i. d. e. r. w. i. r. t. g. u. t. l. o. n. S. e. r. P. a. u. l. u. s. i. t. d. e. r.
 m. o. n. i. m. w. i. d. e. r. v. d. g. u. t. l. o. n. S. e. r. M. e. j.

Bild 63. Inledningssida i kalender från Lienhart Ysenhut, Basel. Ur Heitz—Haebler 1905. Texten utvisar nytändningarnas plats i året 1499. Överst bild av Konungarnas tillbedjan och som månadsbild för januari en medaljong med Födelsen. Övriga månadsbilder från februari nedåt till juni. På högra sidan Jesse rot (fortsättning från följande sida).

samtidigt att de måste betraktas med kritisk försiktighet. Men förekomsten av de små bystbilderna under helgonen kan få en förklaring om muralmålningens förlaga har varit en kalenderillustration, uppställd ungefär som augustisidan på bild 64: 2.

Virmo-kalkeringen har ytterligare en anknytning till kalendrarnas bildvärld. Petrusfiguren står ett stycke ifrån Paulus, som i sin tur är placerad helt nära Antonius Eremiten, en på våra kyrkväggar mycket sällsynt gäst. Festdagarna för de båda sistnämnda är nära varandra, den 25/1 och 17/1. I utomnordiska kalendrar, där Henrik saknas, finns inga större helgdagar angivna mellan dessa båda,

vilka t.ex. på de estniska kalenderstavarna är januari månads enda märkedagar efter Knut. — Virmobildens fragmentariska bladslingsor hör synbarligen till kyrkmålarens ornamentala insatser, men också de verkar ganska inklämda ovanför den lilla grisen vid helgonets fötter. Antoniternas brödraskap uppfödde för sina fattiga skyddslingar svin, som fick springa fritt med en klocka kring halsen. Ordensstiftarens attribut blev därför svinet eller dess klocka.²⁰²

Mången gång måste det ha varit en kalenderboks format, som avgjorde också storlek och utformning av dess helgongestalter. De anspråkslösa små nordiska pergamentkalendrarna nöjde sig med

Bild 64:1–2. Helgonframställningar.

1: Petrus, Paulus och Antonius från Virmo kyrkas överkalkade målningar, enligt Nervanders kalkering 1897. — Wennervirta 1937.

Bild 65:1–2. Apostelframställningar.

1: S. Jacobus på juli-sida i tysk 1200-tals kalender. Enligt Computus, s. 25.

2: Augustihelgon från träkalender i Preussische Staatsbibliothek, Berlin. Enligt Pfaff 1944.

huvuden som på bild 1: 2. Rikare utsirade kyrkokalendrars vignetter visar helgon som bröstbilder, bild 1: 1. Och sedan kan man se hela skalan utför, från nedtill avskurna gestalter likt dem på bild 6 till de fotlösa helgonen från den franska träkalendern, bild 64: 2. — Apostlaraden i Pyttis kyrka varieras på liknande sätt, där står de heliga gestalterna både i trekvartsformat, bild 65: 2 och i helfigur, samtliga dock utan fötter.

Liksom bildkonst på 1200-talet och kring år 1300 konstnärligt överträffade det, som skapades hundra år senare, så står också 1200-talets kalenderilluminatörer skyhögt över sina torftigare efterföljare. Bild 65: 1 återger ett tyskt juliblad från

en tidig kyrkokalender, *Sts Jacobus* heter dess ”månadshelgon”, hans dag den 25/7 är den viktigaste under Lejonets tecken. Ty varje månad hade sin egen apostel eller evangelist utom mars, som domineras av Marie Bebådelse och ofta av påsk. Kalenderns apostlar träder fram i vignetter och initialer och de kan ställas upp såsom årets tolv symboler på ett pärmblad. T.o.m. en troligen dansk kalender från 1514 (den s.k. Bologna-kalendern) har alla apostlarna stående i helfigur kring en triumferande Kristus på den lilla rimbokens sista sida.²⁰³

När de tolv apostlarna har placerats över eller intill invigningskorsen i en kyrka påverkar vardera

motivens symbolik varandra. Korsen, som ursprungligen utmärktes med helig olja på väggarna i Guds hus och apostlarna, "Guds husfolk", hela den kristna världens förkunnare, de ger ömsesidigt varandra stöd alltifrån kyrkans äldsta tid. Deras tolvta är också heligt för medeltidsmänniskans dragning till siffermystik. Tolv var Jakobs söner, tolv är årets månader och dagens timmar. Tolv är Bibelns mindre profeter. Och apostlarnas sinnbildliga betydelse förstärks, när de får sällskap av profetraden i den högtidliga processionen kring

kyrkans väggar, hos oss t.ex. i *Sagu* och *Karis*. Gamla och Nya Testamentens stöttepelare, belysta av lågorna från signade ljus i eller invid *rota*, hjulet med korset, det urgamla religiösa tecknet, dessa mäktiga gestalter har gett en åskådlig undervisning i den bibliska lärobyggnadens grundprinciper. Men med apostlaraden på kyrkväggarna har jag nått — kanske också överskridit — gränsen mellan vår medeltids primitiva konst och det högre utvecklade bildskapandet, som gjorde sitt inträde med Nykyrkokolan, dess samtida och efterföljare.

Bild 65:2. *Pyttis kyrka*. *S. Thomas* över invigningskors på nordmuren. Foto: Welin, FNM. Knapas 1969.

XII. Likheter och tryckta förlagor

När Finlands primitiva kyrkomålningar berörts i aktuell litteratur har forskarna självfallet sökt efter förebilder och likheter både här hemma och utomlands. *Karris* kyrka på Ösel har blivit nämnd av de flesta författare efter 1928, vilket år Helge Kjellin publicerade en uppsats om den fem år tidigare restaurerade kyrkan jämte tydliga bilder av dess korvalv smyckat med till mitten av 1300-talet tidfästa små figurer, av författaren kallade "magiska tecken", bild 66. A. W. Rancken betraktar dem som "det enda jämförelsematerial som . . . står till buds" och han antar att våra liknande målningar med "starkt begränsade figurer (inplacerade) i en omgivande, lätt ytverkan eller rentav i tomhet" beror på direkt tysk-baltisk påverkan.²⁰⁴

Men *Karris*-figurerna är typiska kalendertecken. Pentagrammet, öglekorset och bentriskelen känner vi från tidigare behandlade runstavar och rimböcker m.m. Flättnönster var ofta kalendermotiv, särskilt såsom utsmyckning och "vignetter". Kjellin nämner att valvets "mystische Zahlfigur" är flätad av två korsande rektanglar + en kvadrat och han nämner att den någonstans förekommit tillsammans med en omskrivande zodiakcirkel, vilket ytterligare bestyrker ett kalendersammanhang. I kyrkan finns dessutom små tumshöga, likarmade kors med utvidgade ändar, träkalendrarnas helgdagstecken, placerade på iögonenfallande platser, bl.a. över portaler och invigningskors; författaren har räknat mer än trettio stycken, skyddskors kallar han dem. Otviveltaktigt är de många små korsens uppgift att hägna och beskärma. Men figurerna i valvet torde främst varit prydnade, valda bland en kalenders utsmyckning och dess tecken för heliga dagar. Eller för årets lopp: bentriskelen helgad med Guds öga i centrum!

Figuren invid denna är mera problematisk. *Beinkopf* kallas den av Kjellin, som i det otympliga ansiktet utan kropp ser en djävulsgrimmas. Det förefaller likväl osannolikt att en bild av den onde på 1300-talet skulle ha placerats i valvet över koret, kyrkans heligaste rum. Men bland figurerna i en 1500-tals träkalender finns t.ex. ett änglahuvud med vingar och ben, men utan kropp, en utformning som troligen är betingad av rimboksp Plattans begränsade utrymme. Också *Karris*-valvets "*Beinteufelchen*", för att citera Kjellins benämning, torde därför ha sitt upphov bland en kalenders heliga personer. Figurerna är i viss mån arkitektoniskt placerade, de större mitt i en valvkappa, de mindre symmetriskt i förhållande till de bredare kappornas mittornament.

I Danmark finns bevarade några exempel på rätt primitiv medeltida utsmyckning. Om de nu överkalkade målningarna i *Gudme* kyrka (Svendborgs amt) från år 1488, skriver Magnus Petersen att valven i skeppet blivit dekorerade på ett underligt planlöst sätt, där stiliserade liljor, kors och monogram var spridda över kapporna jämte bomärken och en "plump malet" enhörning.²⁰⁵ Jämför vi bild nr 67 av *Gudmes* östligaste valv med t.ex. dekora-tionsobjekten från kyrkan i *S. Marie* (bild 34) så finns det en avsevärd frändskap både i valet av de enskilda motiven och i helhetens brist på arkitektonisk hållning. *Gudme*-figurerna har växlande skala och efterbildar utan inre sammanhang de mer eller mindre skickligt utförda illustrationerna i en förlaga, som av allt att döma har varit en kalender av något slag. — En träkalender, kanske rentav en runstav, torde med största säkerhet kunna betraktas som inspirationskälla till den egendomliga ribbdekorationen i *Urlev* kyrka (Vejle amt), av vilken ett utsnitt jämte

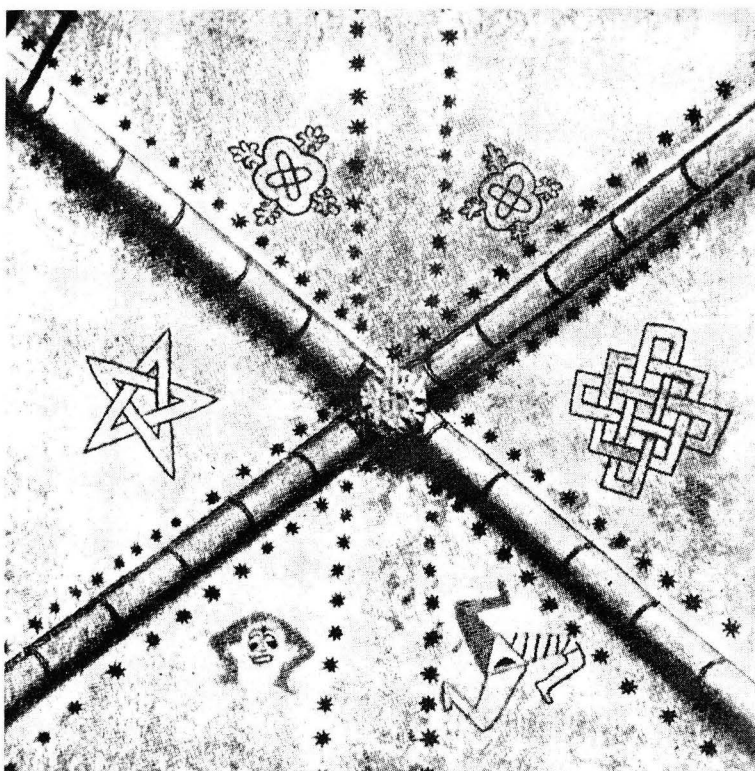

Bild 66. Korvalvet i *Karris* kyrka på Ösel. Enligt Rancken 1935.

två invigningskors syns på bild 68. Men de små tecknen, uppenbart befryndade med träkalendrar-
nas dagtecken, har efterbildats av en målare, som
inte helt förstått deras innebörd. Vi kan på bil-
den urskilja ett timglas, ett Clemensankare, ett
”Sankte Pers vapen” och vid en annan, här icke
avbildad ribba syns bl.a. en sådan förenklad ka-
pellfigur, som på träkalendrar ofta utmärkte all-
helgonadagen. — I *Lime* kyrka (Viborg amt) finns
också bevarade fragment av en primitiv valvde-
koration med kors och knutar, flätverk och text-
rader samt ett bladlöst träd. Det endast delvis
läsbara årtalet anger 1500-tal, således en rätt sen
uppkomsttid. Men det förefaller antagligt att i
många kyrkvalv små och spridda dekorationsmo-
tiv blivit täckta av senare utförda och mera om-
fattande målningar. Detta har uppenbarligen var-
rit fallet i Sverige, ifall där överhuvud funnits med
de finländska och danska besläktade primitiva de-
korationsmotiv. I några gotländska kyrkor kan
man kanske se spår av sådana och bl.a. tornrum-
met i Eskelhem, synligt på bild 25: 2 ger i ett
vårdat och säkert utförande exempel på över valv-
kappornas ytor spridda bildmotiv utan nu skönj-
bart sammanhang. En symbolisk inre frändskap
mellan figurerna kan förutsättas — på sida 47 har

jag talat om hedendomens drakar — men vår
känedom om innebörden i 1200-talets sinnebil-
der är alltför bristfällig för att medge ens ett för-
sök till tolkning.

Det femtonde århundradet kallas på kontinenten
medeltidens höst och benämningen har ofta tryckt
sin prägel också på uppfattningen om Nordens
1400-tal. Men bl.a. på teologhåll har man med
rätta framhållit att detta sekel i Sverige-Finland
tvärtom kännetecknats av en ung och rik kultur.
Denna blomstrade upp i hägnet av kyrkan, som
först vid denna tid fick ett verkligt grepp om be-
folkningen i perifert belägna och glest bebodda
bygder. Kyrkan öppnade ”alla himmelens hus och
de glorieskimrande personerna begynte vandra
ned till jorden” (J. Roosval). Skandinaviens se-
kellånga lakun inom kyrkokonsten började fyllas
ut vid 1400-talets mitt, helgonskulpturer och al-
tarskåp importerades och frammanade inhemska
efterbildning. Nya helgedomar byggdes upp och
i de gamla gråstenskyrkorna murades valv, vilkas
tomma ytor lockade till allt rikare målade utsmyck-
ning. Kalenderbladens ensartade figurer syntes nu
alltför fattiga såsom förlagor för valvens buktande
trekanter.

Men det var tvenne oerhört betydelsefulla tekniska uppfinningar som möjliggjorde att de glorieskimrande helgonen från sin himmelska boning vandrade in på kyrkornas valv och väggar. Pappersframställningen och tryckerikonsten vidgade tillgången på förlagor. ”Genom bildtrycket kunde den andliga kulturen, även i en avlägsen bygd, relativt hastigt och på en bredare front än tidigare taga emot och tillgodogöra sig tankestoff utifrån”.²⁰⁶ Konstnärliga idéer fortplantade sig, stimulerade kyrkomålarnas bildskapande fantasi och utvidgade målningsmotiven med tidigare okända drag.

Men ingen kulturell företeelse uppstår helt oförberett. Träkalendrarna hade haft samtida fränder i böcker av ristade eller målade sammanhäftade träskivor och när papperstillverkningen under 1300-talet spreds i Europa fick man ett material som möjliggjorde en rikare dekoration av sådana små böcker. I Wien finns bevarad en ”Vademecum eines fahrenden Malergesellen”, en liten bok av lönträ från ca. år 1400, avsedd att fästas i bältet och insatt i läderfodral med vinlövspressning. I dess fjorton träskivor är infällda på grönt papper med fjäderpenna tecknade bilder, främst halvfigurer av Kristus, Maria och olika helgon samt på de sista bladen olika djurhuvuden; serien avslutas med en dödsskalle. Träboken nämns redan i en inventarieförteckning av år 1596 från

Schloss Ambras jämsides med en annan dylik, nu försvunnen, ”ain alts gemalts püechl mit hülzenen platten, darin der ganze passion gemalt”.²⁰⁷

För ”fahrende Gesellen” och tiggjarbröder på vandring var en sådan träbok självfallet bekvämare och hållbarare än en pergamentskrift. Följande skede var att träskivan blev ett hjälpmedel: Text och bilder skars in i ytan, fördjupningarna fylldes med färg och trätavlan trycktes mot ett pappersblad på dess ena sida, varefter två blad klistrades ihop och fästes samman till *blockböcker*. — Den första tryckta kalendern var en blockbok för år 1488 och den utsändes från Mainz av Johann Gutenberg, den mest berömde av medeltidens ”boktryckerikonstförvanter”. Det var han som efter mönster av de skönaste handskrifter med r o r l i g a metalltyper tryckte den s.k. 42-radiga latinska bibeln av år 1455. *Inkunabler* kallas de äldsta tryckta böckerna och deras tid räknas på kontinenten till ca. år 1500, men i Norden till 1550-talet.

Med utomordentlig snabbhet spriddes den nya framställningskonsten till hela Europa, upptogs i Italien år 1464, i Frankrike och Holland år 1470. Också det avlägsna Norden fick kontakt med den revolutionerande uppfinningen. I Odense uppställdes år 1482 ett tryckeri under ledning av Johann Snell från Lübeck, en typograf, som de två följande åren verkade även i Sverige och där

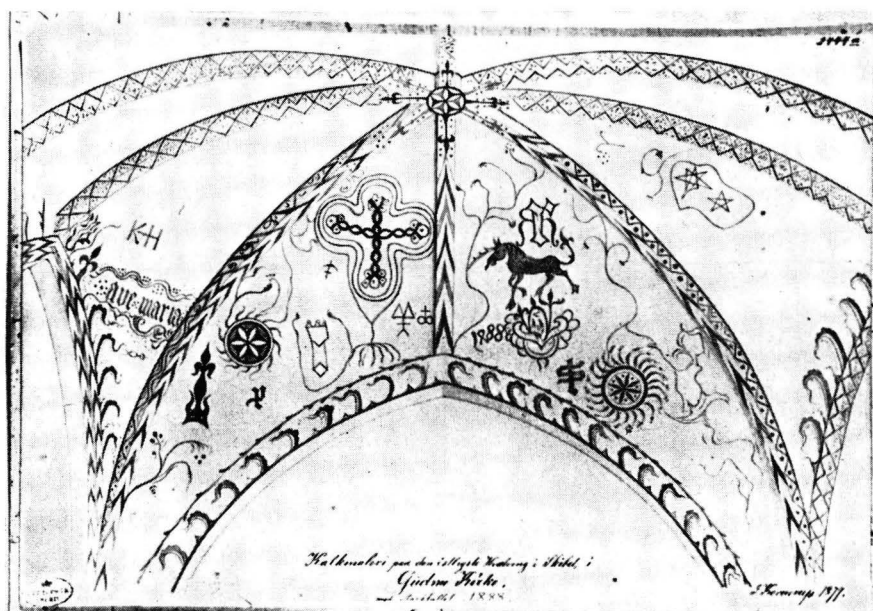

Bild 67. Gudme kyrka, Svendborg amt, Danmark. Kalkmålning på långhusets östligaste valv. Enligt akvarell av J. Kornerup, foto från NMK, Avd. 2.

tryckte *Missale Upsalaense* om 244 sidor för sina uppdragsgivare och för egen räkning fabelsamlingen *Dialogus creaturarum optime moralisatus*. Detta är Sveriges äldsta helt bevarade tryck, varur munkar och präster hämtade inspiration och andlig näring till sina medmänniskors uppbyggelse. Boken innehåller 122 moraliserande dialoger på latin mellan människor, djur, himlakroppar och stenar samt olika fantasifoster och varje dialog illustreras av ett träsnitt, ett avtryck från den ursprungliga holländska utgåvan, som i sin tur visar anslutning till Isidor av Sevillas *Etymologiae*, speciellt ifråga om fabelväsen av olika slag.

”*Prototytopographus*” Snell fick snabbt efterföljare i Sverige. Tysken Johannes Fabri tryckte i Stockholm på 1490-talet både *Breviarium Strengense* och *Upsalaense*, den senares illustrationer visar stora likheter med många av *Lojo* kyrkas kalkmålningar, vilka utförts under den katolska tidens sista decennier, närmast 1510-talet. Men Stockholmstryckeriets kapacitet kunde alls icke tillfredsställa det senmedeltida starka behovet av bilder, vilka kunde ge seklets ökade folkfromhet en visuell kontakt med gudomen och dess representanter. Både *missalia* och *breviarier* beställdes till Skandinavien från stora tryckerier i Frankrike och Tyskland — i *Nürnberg* arbetade redan år 1470 över hundra gessällar vid 24 tryckpressar. På 1480-talet utgavs i *Paris* den första tryckta tideboken av förläggaren Simon Vostre, som bl.a. lät illustrera bönerna för de döda med ”dödsdansen”, ett motiv så populärt att det 1485 utgavs som ett självständigt tryck. På *Ingå* kyrkas nordvägg finns vårt lands enda framställning av detta dystra motiv. Det hade redan under 1400-talets förra hälft återgivits i både tyska och franska muralmålningar och kanske nått Ingå över *Balticum*. Fyra (ursprungligen väl fem) rödbruna dödingar dansar i en lång rad med både prelat och lekmän, som motståndslöst följer i den makabra polonäsen, bild 69. Målningen är en typisk illustration till en medeltidskaraktäristik av Broby-Johansen: ”Gøglet og den dødelige alvor, forfaengeligheten og døden hører uløseligt sammen som lys og mørke for middelaldersbevidstheden”.²⁰⁸

Tideböckerna, *Horae*, blev i sitt tryckta skick avsevärt billigare än de forna handskrifterna och nådde därigenom allt vidare kretsar. Också de

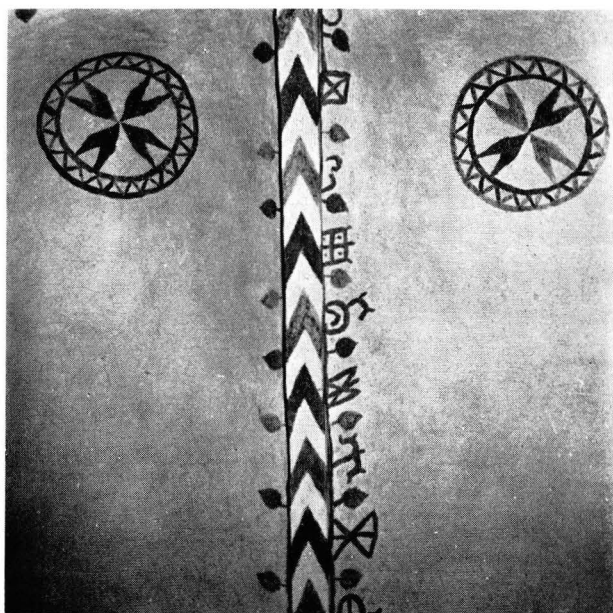

Bild 68. Valvribba och invigningskors i *Urlev* kyrka, Vejle amt, Danmark. Foto från NMK, Avd. 2.

olika liturgiska skrifterna blev nu mångfaldigade. *Missale Aboense* trycktes både på papper och på pergament, likaså år 1522 ett *Manuale Aboense*, en liturgisk handbok om 132 sidor. I de äldsta trycken förekom ännu handkolorerade träsnitt och t.o.m. guldbelagda ornament, som slingrade sig ända ut över marginalerna. En bildbibel från 1478, den s.k. *Kölnerbibeln*, var den första kända med de 125 illustrationerna skrafferade och efter den av Albrecht Dürer illustrerade *Apokalypsen* av år 1498 blev de svartvita träsnitten nästan allena rådande som bokbilder. Tideböckernas kalender-sidor upptog till en början de handskrivna manuskriptens månads- och helgonbilder. Men i den mån borgerskapets läskunnighet ökade växte upplagorna och deras utstyrsel förenklades, bild 70 visar aprilsidan ur *Missale Aboense*, tryckt 1489 i svart och rött utan illustrationer, t.o.m. inledningsinitialerna KL är rätt enkelt utförda. Kalendrarna förlorade all betydelse som målningsförlagor när reformationen utmönstrade också deras små ”porträtt” av helgon jämte alla dessas attribut och emblem.²⁰⁹

Men det var de träsnittsillustrerade heliga skrifterna som gav det under 1400-talets senare hälft blomstrande kyrkomåleriet dess förebilder. Äldre nordisk konsthistoria har likväl icke klarlagt förlagornas betydelse. Det var först i slutet av 1800-talet forskare som G. E. Klemming och Otto Syl-

Bild 69:1–2. *Bilder av döden.*

1: *Ingå kyrka*. Dödsdans: högra sidan av målning på norra kyrkväggen. Foto FNM.

2: *Vester Broby kyrka*, Sorø amt, Danmark. — Damen och döden, valvmålning från c. 1375. Figurerna senare än slingorna. Enligt Broby-Johansen 1947.

wan påvisade de uppländska kalkmålningarnas samband med illustrationerna i *Biblia Pauperum* och *Speculum Humanae Salvationis* m.fl. och Francis Beckett såg vid sekelskiftet den gemensamma källan till figurstilens uppsving i xylografierna. Efter dem har många ledtrådar till olika förlagor nystats upp. Men de primitiva konstskapelser, som har saknat den av träsnitten inspirerade starkare verklighetsförankringen har i litteraturen betraktats som alster av någon mycket enkel lokal konstrikning och några förlagor har icke ens blivit ifrågasatta. Min avsikt har varit att ställa också dessa konstyttringar in i sitt tidsbundna ikonografiska sammanhang. Kalendern har varit ett uttryck för årsrytmen i människornas livsföring, som under

hela medeltiden bundits till märkedagarna i *calendarium ecclesiasticum* och den i anslutning därtill utformade borgerliga civiltkalendern. Och även om vår tids almanacka har en i bredd med dessa avsevärt förändrad och förenklad utformning så fortsätter den en århundradelång tradition. Varje kristen kalender fyller den uppgift en 1700-tals dikt²¹⁰ anger för runstaven med dennas antagliga rötter redan i en hednisk forntid:

”Han visar tidzens lopp och alt så märkligt
 lagar,
 Han jämkar åhrsens tid i rad så jämt och nätt,
 Han visar månader, han visar veckor, dagar,
 Han tecknar helgars dyrd med sina märken
 rätt.”

Noter

I. KALENDRARNAS PRINCIPER OCH DERAS UTFORMNING

- 1 Ruuth 1909, s. 19—20.
- 2 Wrangel 1923, s. 7;
Lindblom 1944, s. 154.
- 3 Realexikon II, sp. 1423.
- 4 Randall 1966, s. 10—12.
- 5 KLNМ VII, sp. 339—340.
- 6 Redogörelsen för den perpetuella kalendern baserar sig i huvudsak på Nils Lithbergs *Computus*, efter författarens förtidiga död posthumt utgiven av Sam Owen Jansson i Nord. Mus. Handl. 29 år 1953; anges i fortsättningen endast *Computus*.
- 7 *Computus*, s. 13—32.
- 8 Nilsson 1934, s. 112;
KLNМ II, sp. 612;
Vilkuna 1959, s. 267 f.
- 9 *Computus*. Motto på titelbladet.
- 10 Wallenqvist 1968, s. 4.
- 11 *Computus*, s. 66—67.
- 12 *Computus*, s. 213.
- 13 *Computus*, s. 220, 74—75, 110.
- 14 Tallqvist 1947, s. 310.
- 15 Svensson 1945, s. 37;
Visted — Stigum 1952, s. 37;
Hausen 1894, s. 173.
- 16 *Computus*, s. 33—35.
- 17 *Computus*, s. 53—55;
Lindberg 1937, s. 316.
- 18 *Encyclop. Britannica* 3—4, s. 989;
Malin 1925, s. 24—25.
- 19 Nikula, O. 1954, s. 188—189.
- 20 KLNМ III, sp. 9 mom. Datering;
Vadstenadiariet, s. 35;
Schalin 1946, s. 322, not 3.
- 21 Granlund 1966, s. 41—43;
Huizinga 1927, s. 326.
- 22 Dahl 1957, s. 58.
- 23 Hildebrand 1875, s. 140;
Fett 1917.
- 24 Ruuth 1923, s. 85;
Dahl 1957, s. 68, 26.
- 25 Attorps 1967;
Ahlmann 1961;
Arne 1954, s. 245—247.
- 26 Lithberg 1921, s. 2;
Computus, s. 82.
- 27 Lithberg 1921, s. 7, fig. 12;
Computus, s. 78, fig. 22.
- 28 Askeberg 1944, s. 93;
Olaus Magnus I, s. 73—75.
- 29 Jansson, S. B. F. 1962, s. 166.
- 30 Worm 1626;
Lithberg—Wessén 1939.

- 31 Olaus Magnus I, s. 73—75, V., s. 370.
- 32 Jansson, S. O. 1962, s. 145;
Hirsjärvi 1957, s. 24.
- 33 Graan 1899, s. 76, 28.
- 34 *Computus*, s. 78—80, fig. 22—24, s. 98—99, fig 36—39.
- 35 KLNМ II, sp. 574, 674—676.
- 36 Beckman 1934, s. 15—17, 39;
Graan 1899, s. 76.
- 37 Vilkuna 1957—1958, s. 199 ff.
- 38 *Computus*, fig. 68, s. 175, 183;
Lithberg 1921, s. 23.
- 39 Svårdström, E. 1963, s. 48—50, 64—65, 60;
Computus, s. 99, 172—173, fig. 66—67.
- 40 Svårdström, E. 1966, s. 5—6, 21, 35—36;
Computus, s. 30.

II. HELGONTECKNENS IKONOGRAFI

- 41 Lindberg 1937, s. 298—299.
- 42 Bring 1876, s. 14.
- 43 Olaus Magnus III, s. 174;
KLNМ III, sp. 367.
- 44 Stigell 1968, s. 245—246;
Stigell 1970, 262—267.
- 45 *Cod. Lincop.* J. 79
- 46 Svensson 1966, s. 260.
- 47 Schnippel 1926, Tafel I, II, IV.
- 48 *Computus*, s. 80, 97—98.
- 49 Måle 1958, s. 179—180.
- 50 Nilsson 1934, s. 18—19;
KLNМ III, sp. 323—325.
- 51 Vilkuna 1952, s. 200—204;
Olaus Magnus III, s. 185.
- 52 Rudbeck 1939, s. 178, 185, 633;
Fotos av runstav, FKA, SLS inv. nr 209.
- 53 Ruuth 1923, s. 7, 119;
Computus, s. 146, 79;
Lithberg—Wessén 1939, s. 78.
- 54 Malin 1925, s. 165;
Schnippel 1926;
Russwurm 1855.
- 55 *Legender* I 1917, s. 193.
- 56 Künstle 1926, s. 21.
- 57 Brate 1908, s. 15;
Lund 1965, s. 62.
- 58 Muntlig uppgift av fil. mag. Hagar Nikander, vars mor ännu sjungit versen.
- 59 Svensk uppslagsbok, del 27, sp. 1527—1529;
Nikula, O. 1969, s. 22, 7.
- 60 Dahlby 1963, s. 92;
Nilsson 1937, s. 65 ff;
Olsen 1896, s. 12, 21.

- 61 Vilkuna 1968, s. 108.
 62 Nilsson 1934, s. 108;
 Lithberg—Wessén 1939, s. 105, 61.
 63 Roussel 1952, s. 33;
 Morland—Simpson 1892, fig. 5 D 1, 5 D 2;
 Jansson, S. O. 1962, s. 134, 165—166.
 64 Granlund 1955, s. 21 och not 5;
 Lund 1965, s. 44—45, 69—70;
 Vilkuna 1968, s. 100, 237—238.
 65 Vilkuna 1960, s. 147, 150;
 Visted—Stigum 1952, s. 176;
 Hirsjärvi 1948 B.
 66 Schmid 1928, s. 287;
 Storaker 1921, s. 105;
 Vilkuna 1966, s. 7—8;
 Malin 1925, s. 245, not 1.
 67 Lithberg 1921, s. 166.
 68 L'Art Scandinave 1, s. 413—414, pl. 222, 224.
 69 Liestøl—Moe 1947, s. 23—24, 81—85;
 KLN M III, sp. 267—269;
 KLN M XI, sp. 616—619, 621—624.
 70 Anker—Dahl 1938, s. 155—156;
 Worm 1626, s. 76, 78;
 Dahlby 1963, s. 86—87;
 Schnippel 1926, Tafel I, II, IV.
 71 Horne 1950, s. 23;
 Computus, s. 181.
 72 Computus, fig. 67, 72, 57;
 Riegl 1888, Tafel IV;
 KLN M VIII, sp. 96;
 Måle 1958, s. 328—329.
 73 Dahlby 1963, s. 168;
 Beckman 1922, Bildbilaga: 21/10, 17/3, 23/11, 4/12;
 Olsen 1896, II h. 1, s. 101, III h. 3, s. 15;
 Liebgott 1970, s. 110.
 74 KLN M X, sp. 706—708.
 Computus, s. 249—250;
 Malin 1925, s. 118—119, 240—242;
 Cardberg, C. J. 1969.
 75 Lagus 1887, s. 7—8, 105 f.
 76 Svårdström, E. 1966, s. 8—9, 15;
 Malin 1925, s. 208—210, 219, 224 f., 227, 230 f.
 77 Lithberg 1932, s. 124;
 Källström 1937, s. 235 f.;
 Riska 1959, s. 199, 211;
 Svensson 1945, s. 173.
 78 KLN M VIII, sp. 601;
 Malin 1925, s. 232—233;
 Dreijer 1953, s. 23, 27, 50;
 Lund 1965, s. 74, 58—60, 81;
 Svensson 1945, s. 130, 146—147;
 Harva 1937, s. 21.
 79 Klein 1932, s. 279;
 Olsen 1896, s. 76—77.
 80 Lithberg 1933, s. 14 ff., 32 ff.;
 Olsen 1896, s. 78;
 Jansson, S. O. 1965.
 81 Computus, s. 50—51;
 Lithberg 1932, s. 117.
 82 Rudbeck 1939, s. 178—182;
 Olsen 1896, s. 69;
 Svensson 1945, s. 64—66;
 Lithberg 1920, s. 24—25;
 Vilkuna 1935, s. 260 ff;
 Jansson, S. O. 1947, s. 171, 174.

III. PROFANA DRAG I TIDIG KYRKLIG KONST

- 83 Computus, s. 16, 19, 22, 105, 112;
 Nilsson 1943, s. 28;
 Granlund 1964, s. 53—55;
 Riegl 1888, s. 19;
 Rom-fynd. Hufvudstadsbladet 2. 12. 1968.
 84 Granlund 1964, s. 44;
 Riegl 1888, Tafel III;
 Computus, s. 24;
 Tallqvist 1947, s. 19, 327;
 Heimann 1970.
 85 Dujardin—Troadec 1966, s. 30 ff.;
 Guirlande des années 1941;
 Pfaff 1944, s. 124, fig. 38—39;
 Computus, s. 172, 187.
 86 Granlund 1964, s. 55;
 Måle 1953, s. 333;
 KLN M III, sp. 124—125;
 Rydberg 1898.
 87 Houvet, Chartres;
 Nork 1847, bild 24;
 Clausen 1927, s. 114—117, 124—125, 128;
 Måle 1953, s. 67.
 88 L'Art Scandinave 2, s. 166, 266, 269;
 Sveriges kyrkor, Gotland IV: 2.
 89 L'Art Scandinave 2, s. 40 och färgplansch.
 90 Wrangel 1930, s. 23—26;
 Lindblom 1960, s. 86.
 91 Måle 1953, s. 455, 378;
 Bland 1958, s. 81;
 Pedersen 1970, s. 20.
 92 Dahlerup 1889, s. 199—210;
 Måle 1958, s. 39—45, 61—63;
 White 1969, s. 245, 42.
 93 Roosval 1918;
 Lindblom 1944, s. 131;
 Fett 1910, s. 12—13, pl. 41.
 94 Mejborg 1889, s. 4—5;
 Stief 1938, s. 127.
 95 Lexow 1923, s. 45, 47;
 KLN M VI, sp. 341—343.
 96 KLN M IX, sp. 353—355;
 Randall 1966, pl. 261.
 97 Hylltén—Cavallius 1864, s. 425—426;
 Forstner 1961, s. 87;
 Hirn 1909, s. 403;
 Kjellin 1928, s. 110—117, pl. 63;
 Blomstedt 1894, s. 181, 186.
 98 Haltsonen 1937, s. 66—71;
 Manninen 1927, s. 142;
 L'Art Scandinave 2, s. 113, pl. 59;
 Tuulse 1968, s. 78, pl. 72;
 Russwurm 1855, Litograph. Beilagen.
 99 Lexow 1923, s. 31—37;
 Sirelius 1924, s. 91, 65;
 Sirelius 1925, s. 111 ff.;
 Tikkanen 1901, s. 267.
 100 Stief 1938, s. 121;
 Roosval 1917, s. 9;
 L'Art Scandinave 2, s. 168;
 Montelius 1901, s. 10—17, 19—21, 35;
 Ringbom, L.-I. 1951, s. 300—301;
 Rancken 1926, s. 72—75, pl. I—II.
 101 Visted—Stigum 1952, s. 184—185, fig. 5 b.

- 102 Svensk uppslagsbok, del 12, sp. 309–310;
Haltsonen 1937, s. 70–71;
Tikkanen 1901, s. 267.
- 103 Rudbeck 1939, fig. s. 177 och 85, s. 633;
Lindblom—Svahnström 1959, s. 56–57;
Lindblom 1960, s. 119, fig. 111;
Kjellin 1928, s. 111, 123–125, pl. 63: 1;
Dahlby 1963, s. 12–13.
- 104 Dornseiff 1922, s. 74;
Swartling 1970, s. 10;
L'Art Scandinave 2, s. 120, pl. 73;
Jansson, S. B. F. 1959, s. 98;
KLNLM V, sp. 35–37;
KLNLM XIV, sp. 459–460, 462–464;
Blindheim 1956, s. 62.
- 105 Bohrn 1938, s. 155–161;
Lagerlöf—Svahnström 1966, s. 82, 144;
Söderberg 1951, s. 44, 46, 144;
Nilsson 1934, s. 232.
- 106 Åberg 1962.
- 107 Svärdröm, E. 1966, s. 22–26, 29–31;
Liljegren 1832;
Hogben 1956, s. 31, 239;
KLNLM XIV, sp. 521;
Jansson, S. B. F., Rapport till Riksantikvarieämbetet
11. 11. 1959 efter restaureringen av Eskelhem kyrka.
ATA.
- 108 KLNLM IX, sp. 530–532;
KLNLM XI, sp. 498;
Gadelius 1912, s. 235–236;
Jansson, S. O. 1953, s. 95 ff.;
Kristensen 1904, s. 235;
van Cittert 1954, s. 1–13;
Michel 1947;
Taylor 1957.
- 109 KLNLM XI, sp. 498;
Priestley 1967, s. 30–31, 46, 61;
Pedersen 1963, s. 40–42.

IV. DE PRIMITIVA KYRKOMÅLNINGARNAS BAKGRUND

- 110 Lindblom 1960, s. 43.
- 111 Söderberg 1951, s. 40.
- 112 Fett 1910, s. 17–18, 25–26;
Fett 1917, s. 175.
- 113 Söderberg 1938, s. 37–38.
- 114 Meinander 1923, s. 142–145.
- 115 Malin 1923, s. 163–167;
KLNLM X, sp. 410–411;
Måle 1958, s. 273.
- 116 Computus, s. 172–173.
- 117 Wennervirta 1937, s. 199–201;
Sirelius 1921, s. 429–451.
- 118 Drake 1967, s. 224, 227.
- 119 Wennervirta 1937, s. 108;
Rancken 1930;
Rancken 1925;
Riska 1959, s. 218, 227, 241.
- 120 Lilius 1969, s. 95, fig. 109.
- 121 Nervander 1903 B, s. 59.
- 122 Olsson 1918, s. 73–75;
af Ugglas 1939, s. 90–91.
- 123 Nyman 1949, s. 105;
Roosval 1950, s. 17;
Sveriges kyrkor, Dalarna I, s. 338.

V. MÅLNINGARNAS TRÄDMOTIV

- 124 Kronqvist 1948 C, s. 117–118;
Kronqvist 1948 B, s. 101–109.
- 125 Kronqvist 1948 A, s. 73–75;
Kronqvist 1932, s. 41, 44–48.
- 126 Cederström 1903, s. 35–36.
- 127 Hausen 1900;
E. Nervanders rapport om Vittis kyrka, maj 1897.
Topografiska arkivet, FNM.
- 128 Marstrander 1929;
Laptrummorna i Nordiska Museet, Stockholm;
Manker 1965, s. 15, 33;
Molsdorf 1920, s. 103, 941.
- 129 Stief 1938, s. 116, 120, 209–214.
- 130 Holmberg 1922, s. 15–18;
Harva 1935, s. 208–211;
Ameisenowa 1970.
- 131 Molsdorf 1920, s. 136;
- 132 Lilius—Nikula—Riska 1972, s. 123, bild 56;
Computus, s. 248;
Liebgott 1970, s. 108.

VI. KORS, STJÄRNOR OCH ANDRA TECKEN

- 133 Dahlby 1963, s. 14.
- 134 Frankenhaeuser 1910, s. 10–11;
Wennervirta 1937, s. 59–60;
Riska 1964, s. 73 och bild 24.
- 135 Montelius 1901, s. 18–20;
Montelius 1904, s. 1–12.
- 136 Wennervirta 1937, s. 60;
von Leers 1933, s. 10–11.
- 137 Stief 1938, s. 121, 151.
- 138 Wennervirta 1937, s. 77, 75.
- 139 af Hällström 1957, s. 50.
- 140 Krohn 1901, s. 25–30, 43.
- 141 Nyman 1964, s. 64–76, 114–115.
- 142 Sverige: Västeråker, Vendel, Vaksala samt Gislöv i
Skåne. Danmark: Vester-Broby, Tyvelse.
- 143 Wennervirta 1937, s. 54–57, pl. 13;
Riska 1959, s. 167–168, 210.
- 144 Wennervirta 1937, s. 67, fig. 39, s. 71, fig. 43.
- 145 Helsing och Virmo enl. kalkeringar i FNM;
Wennervirta 1930, s. 70, fig. 27;
Wennervirta 1937, s. 66, pl. 17.

VII. FÅGLAR, DJUR- OCH MÄNNISKOFIGURER

- 146 Rinne, J. 1925;
Wennervirta 1937, pl. 17.
- 147 Nikula, O. 1969, s. 7, 22, 29;
Mandel 1964, s. 23, pl. 42;
Måle 1953, s. 4–5.
- 148 Otte 1854, s. 280–281;
Dahlby 1963, s. 35, 114–115;
Wittkower 1970.
- 149 Leppäaho 1948, s. 48, 57;
Dahlerup 1889, pl. XV;
White 1969, s. 107, not 2.
- 150 Westlund 1950, s. 30–31.
- 151 Pfaff 1944, fig. 40 a.
- 152 Liebgott 1969, s. 16–17.
- 153 KLNLM XI, sp. 624, 621.
- 154 Rancken 1935.

- 155 Liebgott 1970, s. 110, not 18, s. 104, fig. 6.
 156 Riska 1964, s. 73.
 157 Ringbom, L.-I. 1953;
 Beskrivning, Topografiska arkivet, FNM.
 158 Muntlig uppgift av fil.mag. Sigrd Nikula, Åbo.
 159 Tuulse 1968, s. 19;
 Måle 1958, s. 49;
 Wennervirta 1930, s. 71–72, 54–56 och fig. 15–16,
 s. 50 f.

VIII. TORNERING, KYRKOSPEL OCH LABYRINTER

- 160 Wennervirta 1930, s. 50–52;
 Olaus Magnus III, s. 135–136;
 Nilsson 1937, s. 69.
 161 Fett 1917, s. 97, 195;
 Heitz–Haebler 1908–1911, Bd 11 nr 19.
 162 Ruuth 1923, s. 208 f.;
 Svensson 1938, s. 72.
 163 Ringbom, L.-I. 1949, s. 14–16, 47.
 164 KLNMI XI, sp. 492;
 Svensk uppslagsbok, del 18, sp. 1100, del 19, sp. 491;
 KLNMI XII, sp. 103;
 Pettersson 1971, s. 8–9, 20, bilderna 64–68.
 165 Måle 1958, s. 180;
 Sørensen 1910, s. 39;
 KLNMI II, sp. 652, 659.
 166 FMU VII, s. 292.
 167 Olaus Magnus III, s. 177;
 Krohn 1901, s. 22, 42;
 Enäjärvi–Haavio 1953.
 168 Svanberg 1970, s. 18–19, 23, 30, 47–55.
 169 Ahnlund 1933, s. 69, 71, 83 f.
 170 Ringbom, L.-I. 1933, s. 16–20, 25;
 Ringbom, L.-I. 1938, s. 77.
 171 Aspelin 1877, s. 160;
 Wikander 1958.
 172 Ringbom, L.-I. 1938, s. 85–86, 88, fig. 15, s. 90, not 2;
 Svensk uppslagsbok, del 28, sp. 322–323, del 29 (andra
 uppl.), sp. 948.
 173 Ringbom, L.-I. 1938, s. 100–101, 87, 95.
 174 Ringbom, L.-I. 1938, s. 78;
 Arne 1924, s. 305–306.
 175 Sundqvist 1956, s. 37–45, 51–55;
 Odner 1961, s. 104–106, 102–103.
 176 Ringbom, L.-I. 1938, s. 103;
 Vilkuna 1968, s. 102–106;
 Vilkuna 1960, s. 149.
 177 Wennervirta 1937, s. 201;
 Weiser–Aall 1947, s. 140, fig. 4;
 Hildebrand 1900, s. 723;
 Sveriges kyrkor, Gotland V: 1, s. 55, 195;
 Aschehougs konv. lexikon, bind 12 (femte utgåve), sp.
 7–8, 10.
 178 Dahlby 1963, s. 211.
 179 Götling 1933, s. 42;
 Olaus Magnus III, s. 139–140;
 Keyland 1921, s. 35–47;
 KLNMI II, sp. 223–226.
 180 Frankenhaeuser 1910, s. 12–14.

IX. SIRENER OCH SJÖJUNGFRUR

- 181 Nylander 1964, s. 83;
 Brøndsted 1965, s. 26–27, 29, 162–164, 170, 144,
 pl. XIV a;
 Benwell–Waugh 1961, s. 42, 36, 73–75, 129;
 Forstner 1961, s. 477–478.
 182 Grüner Nielsen 1931, s. 30–31;
 Benwell–Waugh 1961, s. 70–71;
 Brøndsted 1965, s. 170;
 Olaus Magnus IV, s. 190.
 183 Beckett 1924, s. 201, 339;
 Benwell–Waugh 1961, s. 137–138;
 Brøndsted 1965, s. 97, pl. X a;
 Nordman 1967.
 184 Magnus–Petersen 1895, pl. XVIII;
 Tikkanen 1898, s. 43–45;
 Saxtorph 1967, s. 318, 174.
 185 Wennervirta 1937, s. 50, 70–72, 209;
 Ringbom, L.-I. 1953.
 186 Söderberg 1951, s. 195;
 Nordberg 1961, s. 54;
 Benwell–Waugh 1961, s. 226–227;
 Måle 1953, s. 322–325, 332–335.

X. SKEPPSBILDER

- 187 Norn 1964, pl. 2;
 Magnus–Petersen 1895, s. 90, pl. XXIV: 3;
 Lönnroth 1959, s. 54–55;
 Lagerlöf–Svahnström 1966, s. 77, 117, 122, 221–222;
 Blindheim 1956, s. 37, 39, fig. 17.
 188 Glob 1971, s. 121;
 Stenberger 1969, s. 282–288, 247–249;
 Holmqvist 1952, s. 16–17.
 189 Olof Sjöfarare 1960, s. 51–53;
 von Friesen 1933, s. 160, fig. 21;
 Forstner 1961, s. 478.
 190 Ericsson 1962, s. 36, 41;
 Clemen in Bonn 1914, s. 147;
 Stora spanska mästare 1959, nr 14;
 Henningsen 1950, s. 83, 37, 12;
 Liewendahl 1963, s. 201, 204;
 Eskeröd 1970, s. 54–63.
 191 Aschehougs konv. lexikon, bind 12 (femte utgåve), sp.
 10, 7;
 Sveriges kyrkor, Gotland V: 1, s. 55–56, fig. 56–57;
 Kartano 1948, s. 101;
 Rinne, S. 1929, s. 23;
 Nikula, S. 1957, s. 8–12.
 192 Landström 1961, s. 86, fig. 225–227;
 Tikkanen 1916, s. 239, 116.
 193 Folkeviser II 1854, s. 138, 136;
 Ahnlund 1924;
 Ahnlund 1933, s. 70, 77.
 194 Norn 1964, pl. 6 och 8 jämte text;
 Folkeviser II 1854, s. 136;
 Sylwan 1899, s. 63, 86, 119, 129, 140, 159, 169, 115;
 Sveriges kyrkor, Uppland I, s. 435, fig. 464.
 195 Graan 1899, s. 26;
 Liebgott 1970, s. 168–169, 174–175.
 196 Beckman 1922, Bildbilaga;
 De Sphaera 1958;
 Åkerlund 1959, s. 67.

XI. MÅLNINGARNAS KRISTNA MOTIV

- 197 Nervander 1899;
 Nervander 1888, s. 37;
 Nervander 1903 B, s. 91–94.
- 198 Wennervirta 1937, s. 50–52, 53 not 1;
 Riska 1961, s. 227–228, bild 19–22;
 Fett 1910, s. 19.
- 199 Ikonien maailma, Ikonernas värld, 1970, nr 15;
 Ringbom, S. 1962, s. 123–124;
 Collijn 1935, s. Canon Missae;
 Nyman 1964, s. 97–99, fig. 11, s. 114.
- 200 Computus, s. 44;
 Ringbom, S. 1962, s. 128–129;
 Malin 1925, s. 236.
- 201 Måle 1953, s. 142–144;
 Cornell 1917;
 Heitz–Haebler 1905, tab. 98 ab;
 Bruun 1890, s. 114.
- 202 Pfaff 1944, pl. 51;
 Computus, s. 102, 173;
 Wennervirta 1937, s. 138, 56, 38–39, 174, 198, 202,
 fig. 15–16;
 Wennervirta 1930, s. 44 ff.;
 Nygren 1945, s. 148–149.
- 203 Computus, s. 25–26;
 Pfaff 1944, pl. 48.

XII. LIKHETER OCH TRYCKTA FÖRLAGOR

- 204 Kjellin 1928, s. 95, 111–116, 124, 211, pl. LXIII: 1;
 Rancken 1935, s. 22, 29.
- 205 Magnus–Petersen 1895, s. 66;
 Frati 1841, tab. IV.
- 206 Bland 1958, s. 131;
 Svärdröm, S. 1949, s. 27.
- 207 von Schlosser 1903.
- 208 Dahl 1957, s. 86, 105–107;
 Collijn 1935;
 KLN M XIII, sp. 267;
 Gardberg, C. R. 1948;
 Broby–Johansen 1947.
- 209 Maliniemi 1933, s. 590 ff.;
 Bland 1958, s. 61, 133;
 Dahl 1957, s. 90.
- 210 Cornell 1925, s. 203–204;
 Lithberg 1933, s. 59;
 ”helgars dyrd” = helgdagars religiösa värde.

Index över ritade figurers proveniens

Bild 7 a: Mariatecken i olika kalendrar.

- 1 M. Celsius, 1600-talet, Vilkuna 1935.
- 2 ÅSHM, inv. nr 2427.
- 3 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922.
- 4 Rimbok från Östergötland, SHM, inv. nr 21283.
- 5 Norsk rimstav 25/3, Lithberg 1934.
- 6—7 Skånsk runstav, Svensson 1945.
- 8, 10 Runstav från Uppsala stift, Svensson 1945.
- 9 Svärdformig runstav, Cassiopeia 1942, s. 101.
- 11 Birka-stav, Russwurm 1855.
- 12—14 Som nr 3.
- 15—16 Trienter träkalender från 1471, Samml. Figdor nr 800, Pfaff 1944.
- 19—20 ÅSHM, inv. nr 5907.
- 21—22 ÅSHM, kalenderstavar daterade 1740 och 1741.
- 23—24 Värmlandsfinsk stav, Sirelius 1921.
- 25 Lapsk runstav, Graan 1899.
- 26 Pustertal-träkalender, Samml. Figdor nr 799, Pfaff 1944.
- 27 Runstav, Worm 1643.
- 28 Clog-kalendrar, British Museum.

Bild 7 b: Kyndelsmässans tecken (2/2).

- 1 Runkalender från 1328, Lithberg—Wessén 1939.
- 2 Rimbok från Pfranten, Lithberg 1925, fig. 34.
- 3 Roussel 1952.
- 4 Sirelius 1921, fig. 710.
- 5 Birka-stav, Russwurm 1855.
- 6 Linköpings runstav, Svensson 1945.
- 7 Runstav från Uppsala stift, Svensson 1945.
- 8 Estlandssvensk runstav, Jansson S. O. 1962.
- 9 Rimbok från Öland, Lithberg 1934.
- 10 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922.
- 11 Harva 1937.

Bild 8: Allhelgonadagens tecken (1/11).

- 1—2 ÅSHM, inv. nr 1741 och Harva 1937.
- 3 Estlandssvensk runstav, Jansson S. O. 1962.
- 4 Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280.
- 5 Dansk bildkalender från 1513, NMK.
- 6 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922.
- 7 Clog-kalendrar, British Museum.
- 8 Lapsk kalenderstav, Hirsjärvi 1948 B.
- 9 Clog-kalendrar, British Museum.
- 10 Skånsk bildkalender, Svensson 1966.
- 11 Runstav, dat. 1592, Kulturen i Lund, inv. nr KM 1888.
- 12 Värmlandsfinsk stav, Hirsjärvi 1948 A.
- 13 Kalenderstav från Skara stift, Svensson 1945.
- 14 Valle-primstaven A, Lund 1965.
- 15 Norsk primstav, Lithberg 1934, s. 84.

Bild 9: Korsmässornas tecken.

1—2 Pustertal-träkalender, Samml. Figdor nr 799, Pfaff 1944	14/9, 3/5
3 Trienter träkalender, Samml. Figdor nr 800, Pfaff 1944	14/9
4 S. Lambrecht träkalender, Steiermark, Wonisch 1922	3/5
5 Träkalender i bokform, Pfaff 1944	14/9
6—7 Bologna-kalendern, Frati 1841	14/9, 3/5
8, 10 Fransk rimbok, NMK, inv. nr 15323	3/5, 14/9
9 Runstavfigurer från Linköpings stift, Svensson 1945.	
11 Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280.	
12—13 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922	3/5, 14/9
14 Dansk pergamentkalender från 1530, Danmarks äldsta, NMK, inv. nr 10386	14/9
15 Norsk pergamentkalender från 1558, Mowinckel 1924	3/5, 14/9
16 Guide nautique de British Museum från 1546, Dujardin—Troadec 1966	3/5, 14/9
17 Dansk pergamentkalender från 1560, Jansson S. O. 1947	3/5
18 Östgötsk runkalender, SHM, inv. nr 21283	3/5, 14/9
19 Runstav, NMK, inv. nr 10386	14/9
20 Skånsk bildkalender, Svensson 1966	3/5

Bild 11: Tecken för jul- och trettondag.

1 Julens dagar 25—28 december, Samml. Figdor nr 800, Pfaff 1944.	
2 S. Lambrecht träkalender, Steiermark, Wonisch 1922	25/12
3 Engelsk bildkalender 1396, Computus, s. 143	25/12
4 Olaus Worms norska kalendertavla, Computus, s. 79	25/12
5 Juldagens runstavsbild på J. H. Rhezelius' sammanställning från 1630-talet, enl. kopior från 1699, KB	25/12
6 Runstav, Kulturen i Lund, inv. nr KM 6204	25/12
7 Runstav, NMK, inv. nr DC XXI	25/12
8 Estlandssvensk runstav, Russwurm 1855	25/12
9 Runstavfigur enl. Rhezelius, som bild 11: 5	25/12
10 Norsk rimstav från Hardanger, Morland—Simpson 1892	25/12
11 1328 års runkalender, Lithberg—Wessén 1939	25/12
12 Rimstav, NMK, inv. nr D 17-1962	25/12
13 Finländsk runstav från 1566, Roussel 1952	25/12

14 Jaula päivi. Lappländsk runstav, Graan 1899 25/12	3 Tiburtius på runstav, NMK, inv. nr 742/59, D 53 14/4
15 Viborgs stads vapen på 1400-talet. Hausen 1900, nr 295.	4—5 Runstav, daterad 1592, Kulturen i Lund, inv. nr KM 1888 14/4, 14/10
16 Pustertal-träkalender, Samml. Figdor nr 799, Pfaff 1944 6/1	6 Runstav från Mora, daterad 1653, Vistrand 1891 14/4, 13/10
17 Rimstav, NMK, inv. nr D 17-1962 6/1	7—8 Pergamentkalender från Östergötland, SHM, inv. nr 21283 14/4, 14/10
18 Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280 6/1	9—10 Bernh. Olsens "avtryck" år 1892 av kalendrär från Oldnorsk Samling i Kristiania, nu i NMK 14/4, 14/10
19 Östgötsk runkalender, SHM, inv. nr 21283 6/1	11—12 "Tiburcius sumar" och "Kalihstus vintrnat". Runkalender från 1328 enl. O. Worm, Lithberg— Wessén 1939 14/4, 13/10
20 Opublicerad pergamentkalender, SHM, inv. nr 21281 6/1	13—14 S.k. "finsk stav", NMK, inv. nr DC XXVIII 14/4, 14/10
21 Enligt Rhezelius, som bild 11: 5 6/1	15 Liten trädfigur på stav i British Museum
22 Runstav från Rimito, ÅSHM, inv. nr 5907 6/1	16 Rimito-stav, Harva 1937 14/4, 14/10
23 Olaus Worms norska kalendertavla, Computus s. 79 6/1	17 Opublicerad pergamentkalender, SHM, inv. nr 21281 14/4
24 S. Lambrecht tråkalender, Wonisch 1922 6/1	18—19 Oval primring, Morland—Simpson 1892 14/4, 14/10

Bild 14: Tecken för apostladagar.

1 Bologna-kalendern, Frati 1841 Petri-Paulidag 29—30/6
2 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922 Petri-Paulidag 29—30/6
3 Östgötsk runkalender, som bild 9: 18 Paulidag 25/1
4 Fransk träkalender, NMK, inv. nr. 15323 Petri Cath. 22/2
5 Runstav från 1531, NMK, Liebgott 1969 Petri-Paulidag 29—30/6
6 Dansk fickkalender från 1560, Jansson S. O. 1947 Petri-Paulidag 29—30/6
7 Rimbok från 1584, NMK, inv. nr. D 3483/1966 Petri-Paulidag 29—30/6
8 "Petars missa". Norsk stav, Visted—Stigum 1952 29/6
9 Finländsk stav från 1600-talet, Vilkuna 1935 29/6
10 Clog-kalender C, fotostat från British Museum 29/6
11 Clog-kalender C, "Petri Vincula", fotostat från British Museum 1/8
12 Jacobus. Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280 25/7
13 Jacobus. Rimito runstav, Harva 1937 25/7
14 Jacobus. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922 25/7
15 Tomas. Cod. Lincop. J. 79 21/12
16 Rimbok från Östergötland, Nordiska Museet, inv. nr 175015 21/12
17 Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280 21/12
18 Benedict. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79, Beckman 1922 21/3
19 Andreas. Fransk träkalender, NMK, inv. nr 15323 30/11
20 Andreas. Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280 30/11
21 Andreas. Runstav. ÅSHM, inv. nr 2427 30/11
22 Johannes Bapt. Bologna-kalendern år 1514. Frati 1841 24/6

Bild 15: Tiburtius 14/4 och Calixtus 14/10 (eller 13/10).

1 Tiburtius på kalenderstav, NMK, inv. nr DCXXI 14/4
2 "Väralden olmai", den samiska växtlighetens och fruktsamhetens gud, Manker 1965

Bild 16: Drakar, lejon, oxhuvud och fåglar.

1 Georgius. Drake från S. Lambrecht tråkalender, Wonisch 1922 23/4
2 Georgius. Bologna-kalendern, Frati 1841 23/4
3—4 Georg och Matteus. Runstav, Svensson 1945, fig. 4 23/4, 21/9
5 Georg. Runstav från 1531. Liebgott 1969 23/4
6 Mikael. Bologna-kalendern, Frati 1841 29/9
7 Majfågel. NMK, inv. nr D 17/1962 1/5
8 Margareta. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79 13/7
9 Margareta. Tråkalender, NMK, inv. nr 15323 13/7
10 Margareta. Lambrecht tråkalender, Wonisch 1922 12/7?
11 Nyårsdag. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79 1/1
12 Lucas: A = Pustertal-tråkalender, Pfaff 1944; 18/10 B = Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280; C = Pergamentkalender i Uppsala univ. bibl. B 696
13 Lucas. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79 18/10
14 Marcus. Cod. Lincop. J. 79 25/4
15 Marcus. Pergamentkalender från 1399, SHM, inv. nr 21280 25/4
16 Martinsgås. A = ÅSHM, inv. nr 2427; 11/11 B = Runstav, Svensson 1945, fig. 4
17 Martinsgås. S. Lambrecht tråkalender, Wonisch 1922 11/11
18 Martinsgås. Enl. Rhezelius 1636, kopia från 1699, KB 11/11
19 S. Martin med gås i hand. Pustertal-kalendern, Pfaff 1944 11/11
20 Marcus. Pergamentkalender, Kulturen i Lund, inv. nr KM 6202 25/4
21 Marcus. Rimbok från Östergötland. Lithberg 1932, s. 117, fig. 1 25/4

Bild 17: Nordiska helgonemblem.

1 Ericus, enl. Rhezelius 1636, kopia från 1699, KB	18/5
2 Ericus på runstav. FKA, SLS, foto inv. nr 209 B	18/5
3 Ericus, pergamentkalender, SHM, inv. nr 21281	18/5
4 Erici från 1560, Jansson S. O. 1947	18/5
5 Ericus på runstav från Dalarna, Svensson 1945	18/5
6—7 Ericus på två kalenderstavar, ÅSHM, inv. nr 1741 och 5907	18/5
8 Ericus enl. Rhezelius 1636, förminskad från kopia i KB	18/5
9—10 Ericus, Botvidus och Olaus. Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79	18/5, 28—29/7
11 AB Olaus på runstav, NMK, inv. nr 333 och Kulturen i Lund, inv. nr 32780	29/7
12 Olaus på pergamentkalender 1399, SHM, inv. nr 21280	29/7
13 AB Olaus. Kalenderdosa, Sirelius 1921 och pergamentkalender SHM, inv. nr 21281	29/7
14 AB Canutus, NMK, inv. nr 333 och Kulturen i Lund, inv. nr 13771	7/1
15 Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79	10/7
16 AB S. Knud, NMK, inv. nr D 9/1962 och pergamentkalender SHM, inv. nr 21281	13/1, 15/6
17 Biskopsmössa, ofta på kalenderstavar för olika dagar, och t.ex. på pergamentkalendern i SHM, inv. nr 21281	
18 Henricus i Östgötakalendern, SHM, inv. nr 21283	19/1
19—20 Birgitta, Rhezelius' sammanställning, 1600-talet, KB	7/10
21 Birgitta, Östgötakalendern, SHM, inv. nr 21283	7/10
22—23 Birgitta och Escillus. Dansk pergamentkalender från 1513, Børthy 1966	7/10, 12/6
24—25 Escillus, Runstav. FKA, SLS, foto inv. nr 209 A och Linköpingskalendern 1469, Cod. Lincop. J. 79	12/6, 11/6
26 Halvard. NMK, inv. nr 333	15/5

Bild 23: Olika kalendertecken.

- 1 Sant Pehrs vapen. I Nousis kyrka och enligt Hyltén—Cavallius 1864, s. 426.
- 2 Sante Bengts vapen. I Nousis kyrka och enligt Hyltén—Cavallius 1864, s. 426.
- 3 Dynnastenen i Norge: Betlehemsstjärna.
- 4 Tecken mot sjukdom, Haltsonen 1937.
- 5 Pentagram, S. Marie kyrka, Pernå kyrka och Sibbo kyrkas kor.
- 6 Pentalpha med Jesu initialer.
- 7 Åttahörning, även kallad runstjärt, i Nagu, Sibbo och Finströms kyrkor.
- 8 Hexagram, Johannes Döparens kapell i Åbo Domkyrka.
- 9 Triskele, treben, tecken för Zeus Triopas, Müller 1869.
- 10 Triskele med punkter, Müller 1869.
- 11 Nyckelkors eller öglekors, Müller 1869 och Ringbom, L.-I. 1951, fig. 151.
- 12 Triquetra från longobardisk relief, Manninen 1927.

- 13 Öglekors (enl. Tikkanen 1898: korsring).
- 14 Öglekors av band, S. Marie, Sibbo och Nousis kyrkor.
- 15 Öglekors i fyrpass, Karris kyrka på Ösel.
- 16 Sporrhjul eller sportrissa, Tikkanen 1898.
- 17 S. Hans vapen (enl. Tikkanen 1898 hörnöglor).
- 18 Dubbelt S. Hans vapen.
- 19 S. Hans vapen med öglekors.
- 20 S. Hans vapen av dubbla band, Karlö kyrka, Pettersson 1971.
- 21 S. Hans vapen med ring, Stief 1938, s. 122.
- 22 Clog-kalenderfigur för 12/3: Gregorius.
- 23 Clog-kalenderfigur för 25/4: Marcus.
- 24 Olavsros.
- 25 Hakkorsvariant, Sirelius 1921, s. 516.
- 26 Bågböjt hakkors i Nousis kyrka.
- 27 Högervridande hakkors } = tetraskele,
- 28 Vänstervridande hakkors } Sirelius 1925.
- 29 Hakkors med dubbelhakar, Sirelius 1925.
- 30 Slutet hakkors, Blomstedt 1894 och Tikkanen 1901.
- 31 Valrosshjärta, Haltsonen 1937.
- 32 Bågböjt valrosshjärta, rimbok, Nordiska Museet, inv. nr 174920.
- 33 Världskulan (med A = Asien, E = Europa och A = Afrika; öster uppåt).
- 34 Båghjul, Sirelius 1921.
- 35 Kalenderfigur för 25/11, Harva 1937.
- 36 Runstavfigur för 25/11, Nordiska Museet, inv. nr 174920.
- 37 Bågakors (buekors), Weiser—Aall 1947.
- 38 Treenighetssymbol i Karis kyrka, sydmuren.
- 39 Rättruta med tinnar, Sirelius 1924.
- 40 Flätornament på dopfont i Grötlingbo, Gotland.

Bild 33: Trädkompositioner. Fig. 4—8 och 11—13 enl. fotos Stigell.

- 1 Från Helsing kyrkas försvunna målningar enl. kalkering, Wennervirta 1937, fig. 46.
- 2 S. Marie sockenkyrkas västmur, enl. kalkering i FNM.
- 3 Sibbo kyrkas sakristia, nordmuren. Rancken 1935.
- 4 Nousis kyrkas sakristia, valvets östkappa.
- 5 Nousis kyrkas nordskepp, valv I.
- 6—7 Pernå kyrkas korvalv, nord- och västkappa.
- 8 Nousis kyrka, nordpelare II, västsida.
- 9 Finströms kyrkas västra gördelbåge: paradisträd. Sanct Olof 1953.
- 10 S. Marie sockenkyrka, nordmur i travé V. Riska 1964, s. 74.
- 11 Nagu kyrkas nordskepp, valv III, nordkappan.
- 12 Pernå kyrkas mitskepp, valv I, nordkappan.
- 13 Sibbo kyrka, norra arkadbågen.
- 14 Sibbo kyrka, nordskeppet, valv III, östkappan, Rancken 1935.

Bild 56: Skeppsbilder på träkalendrar.

- 1—2 Mattdagarna 24/2 och 21/9 på värmlandsfinsk runstav, Hirsjärvi 1948 A.
- 3 Skepp på hällristning i Ekenberg vid Norrköping, Lindblom 1960.
- 4 "Talvi-Mattus Messa", Graan 1899.
- 5 Simondagen 28/10 på Olaus Worms norska kalendertavla, Worm 1643.
- 6 "Clementis P." på Rhezelius sammanställning från 1630-talet enligt kopior från 1699 i KB.

Tryckta källor och litteratur

- AHLMANN, H. W., Medeltida borgarliv i Bergen. Svenska Dagbladet 30. 3. 1961.
- AHNLUND, NILS, Oljoberget och Ladugårdsgärdet. Svensk sägen och hävd. Uppsala 1924.
- „ Från medeltid och Vasatid. Uppsala 1933.
- ALMGREN, OSCAR, Hällristningar och kultbruk. KVHAA Handl. 35. III. 2. Stockholm 1926–1927.
- AMEISENOVA, ZOFIA, The Tree of Life in Jewish Iconography. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 1938–39. Repr. Liechtenstein 1970.
- ANKER, J.—DAHL, SVEND, Fabeldyr og andre Fabelvaesener i Fortid og Nutid. København 1938.
- ARNE, T. J., En Trojaborg i ett medeltida manuskript. FV 1924.
- „ Näverbrev. FV 1954.
- L'Art Scandinave 1. La nuit de temps 28. Zodiaque 1969.
- L'Art Scandinave 2. La nuit de temps 29. Zodiaque 1968.
- Aschehous konversationslexikon. Femte utgåve. Bind 12. Oslo 1970.
- ASKEBERG, FRITZ, Norden och kontinenten i gammal tid. Uppsala 1944.
- ASPELIN, J. R., Jatulintarhat Suomen rantamailla. SMYA—FFT II. Helsinki 1877.
- Atlantica II, se RUDBECK, OLAUS.
- ATTORPS, G., Nekrolog över G. Hedenvind—Eriksson. Svenska Dagbladet 19. 4. 1967.
- BECKETT, FRANCIS, Danmarks Kunst I. København 1924.
- BECKMANN, N., Kalendarium ur Cod. Lincop. J. 79 1469. Linköpings Biblioteks Handl. Ny serie 1: 3 jämte Bildbilaga. Linköping 1922.
- „ Isländsk och medeltida skandinavisk tideräkning. NK XXI. Stockholm 1934.
- BENWELL, GWEN—WAUGH, ARTHUR, Sea Enchantress. London 1961.
- BLAND, DAVID, A History of Book Illustration. London 1958.
- BLINDHEIM, MARTIN, Ristningene i stavkirken fra Gol. By og bygd. Norsk folkemuseums årbok 1955—56. Tien-de årgang. Oslo 1956.
- BLOMSTEDT, YRJÖ, Ett ord om symboliska tecken. FM 1894.
- BOBER, HARRY, The Zodiacal Miniature of the Très Riches Heures of the Duke of Berry. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. Vol. XI. London 1948.
- Bodleian Picture Book nr. 14. Oxford 1965.
- BOHRN, ERIK, Guldrupe kyrkas tornhuv. FV 1938.
- BRATE, E., Nordens äldre tideräkning. Stockholm 1908.
- BRING, E. G., Det kyrkliga perikopsystemet. Lund 1876.
- BROBY—JOHANSEN, R., Den danske Billedbibel i Kalkma-lerier. København 1947.
- BRUUN, CHR., De illuminerade Haandskrifter fra Middelalderen i det store kgl. Bibliothek. Aarsberetning og Meddelelser fra det store kongelige Bibliothek. Bd III. København 1890.
- BRÖNSTED, GEORG KOES, Havfruens saga. København 1965.
- Burmeister & Wain, Skeppskalender 1964, se NORN, OTTO.
- BÖRTHY, LISSA, En dansk billedkalender fra 1513. Folke-minder H. 12, 1966. København 1966.
- Cassiopeia. Astronomiska Sällskapet Tycho Brahe. Årsbok 1942. Lund.
- CEDERSTRÖM, RUDOLF, Ett observandum på medeltida kyrkor. Ateneum 1903. Helsingfors.
- VAN CITTERT, P. H., Astrolabes. Leiden 1954.
- CLAUSEN, H. V., Medeltidens konst. Stockholm 1927.
- CLEMEN IN BONN, Der Ursprung des Karnevals. Archiv für Religionswissenschaft XVII. Leipzig 1914.
- Codex Lincopensis J. 79. Linköpings Biblioteks Handl. Ny serie 1: 3. Linköping 1922. Se BECKMAN, N. 1922.
- COLLIJN, I., Blad ur vår äldsta svenska boktryckerihistoria. IX. Manuale Upsalense (Stockholm 1487.) Nordisk boktryckarekonst. 36:te årgången, H. 11. Stockholm 1935.
- Computus = NILS LITHEBERG, Computus, utg. av Sam Owen Jansson. Nordiska Museets Handlingar 29. Stockholm 1953.
- CORNELL, HENRIK, Dominikanskt inflytande på den nordiska bildkonsten under 1400-talet. Tidskrift för konstvetenskap nr 3, 1917.
- „ Biblia Pauperum. Stockholm 1925.
- DAHL, SVEND, Bogens Historie. II uppl. København 1957.
- DAHLBY, FRITHIOF, De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut. Malung 1963.
- DAHLERUP, VERNER, Physiologus i to islandske bearbejdelser. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1889.
- De Sphaera estense e l'iconografia astrologica. (Original-codex fr. ca 1350). Utg. S. S. Ludovici. Milano 1958.
- DORNSEIFF, FRANZ, Das Alphabet in Mystik und Magie. Stoicheia. Leipzig—Berlin 1922.
- DRAKE, KNUT, Tegelkyrkan i Hattula. Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala 1967.
- DREIJER, MATTS, Florensdokumentet. Åländsk Odling 1953. Mariehamn.
- DUJARDIN—TROADEC, LOUIS, Les Cartographes Bretons du Conquet. La Navigation en Images 1543—1650. Brest 1966.
- Encyclopedia Britannica 3—4. London 1926.
- ENÄJÄRVI—HAAVIO, ELSA, Ritvalan Helkajuhla. Helsinki 1953.
- ERICSSON, CHRISTOFFER H., Grekernas gyllene väster. Helsingfors 1962.
- ESKERÖD, ALBERT, Båtar från ekstock till trälare. Lund 1970.
- FAGERLUND, L. W., Anteckningar om Korpo och Houtskärs socknar. Helsingfors 1878.

- FETT, HARRY, En islandsk Tegnebog fra Middelalderen. Skrifter utg. af Videnskabs-Selskabet i Christiania 1910.
- „ Norges Malerkunst i Middelalderen. Kristiania 1917.
- Finlands kyrkor (Suomen kirkot), se RISKÅ, TOVE och LIUS—NIKULA—RISKÅ.
- Finlands medeltidsurkunder (FMU) I—VIII. Utg. av Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910—1935.
- Folkeviser II. Udg. Svend Grundtvig. København 1854.
- FORSTNER, DOROTHEA, Die Welt der Symbole. Innsbruck 1961.
- FRANKENHAEUSER, C., Röntämäen kirkko II. Maalaukset. SM 1910.
- FRATI, LUIGI, Di un Calendario Runico (della Pontificia Università di Bologna). Bologna 1841.
- VON FRIESEN, O., De svenska runinskrifterna. NK VI. Stockholm 1933.
- GADELIUS, BROR, Tro och övertro i gångna tider. Stockholm 1912.
- GARDBERG, CARL JACOB, Sancta Anna lyste dygnet då skymningarna möttes. Åbo Underrättelser 13. 12. 1969. Åbo.
- GARDBERG, CARL-RUDOLF, Boktrycket i Finland I. Helsingfors 1948.
- GLOB, P. V., Högarnas folk. København 1971.
- GRAAN, OLAUS, Lapparnas ursprung . . . Piteå 1672. Utg K. B. Wiklund. Bidrag till känded. om de Svenska Landsmälen och Svenskt Folkklif XVII: 2. Uppsala 1899.
- GRANLUND, JOHN, Veckoräkning och veckoår. Arv 1955. Stockholm.
- „ Medeltida månadsbilder. Saga och sed 1964. Lund 1966.
- GRÜNER NIELSEN, H., Den danske folkeviser. NK IX. Stockholm 1931.
- Guirlande des années 1941.
- GÖTLIND, JOHAN, Idrott och lek. NK XXIV. Stockholm 1933.
- HALTSONEN, SULO, Suomalaisista taikamerkeistä. Kansatie-teellinen Arkisto II. Helsinki 1937.
- HAMPSON, R. T., Medii Aevi Kalendarium. London 1841.
- HARVA, U., Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria. Porvoo 1935.
- „ Volkstümliche Zeitrechnung im Eigentlichen Finnland. Folk-Liv 1937. Stockholm.
- HAUSEN, R., Bidrag till Finlands historia II. Helsingfors 1894.
- „ (utg.), Finlands medeltidssigill. Helsingfors 1900.
- HEIMANN, ADELHEID, Trinitas Creator Mundi. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 1938—39. Repr. Liechtenstein 1970.
- HEITZ, PAUL—HAEBLER, KONRAD, Hundert Kalender-Inkunabeln. Strassburg 1905.
- „ Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts. Strassburg 1908—1911.
- HENNINGSEN, HENNING, Kirkeskibe og Kirkeskibsfester. Søhist. skrifter III udg. af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. København 1950.
- HILDEBRAND, HANS, En fickalmanack från 1300-talet. KVHAA Månadsblad II. Stockholm 1875.
- „ Sveriges medeltid III: 5. Stockholm 1900.
- HIRN, YRJÖ, Det heliga skrinet. Stockholm 1909.
- HIRSJÄRVI, A., Metsäsuomalaisten riimukalenteresta. Kalevalaseuran vuosikirja 27—28. Porvoo 1948. (Hirsjärvi 1948 A).
- HIRSJÄRVI, A., Talven napa. Virittäjä 1948. Helsinki. (Hirsjärvi 1948 B).
- „ Riimusaava. Suomen almanakan juhla-kirja. Helsinki 1957.
- „ Drei lappische Kalender. SM 1964.
- HOGBEN, LANCELOT, Matematik för millioner. Stockholm 1956.
- HOLMBERG, UNO, Ritvalan helkamenot. Aika 1922. Helsinki.
- HOLMQVIST, WILHELM, De äldsta gotländska bildstenarna. FV 1952.
- HORNE, J. S., Staffordshire Clog Almanacs. Stafford 1950.
- HOUVET, ÉTIENNE, Monographie de la cathédrale de Chartres. (Extrait d'un ouvrage couronné par l'Académie française). Paris s.a.
- HUIZINGA, J., Ur medeltidens höst. Stockholm 1927.
- HYLTÉN—CAVALLIUS, G. O., Wärend och Wirdarne. Del I. Stockholm 1864.
- AF HÄLLSTRÖM, OLOF, Karis och Svartå kyrkor. Karis socken från forntiden till våra dagar IV. Ekenäs 1957.
- I Stockholms skärgård. Forum 1956.
- Ikonien maailma. Ikonernas värld. The world of icons. Ateneum 24. 4.—31. 5. 1970. Helsinki 1970.
- JANSSON, SAM OWEN, Runstavsproblem. Rig 30. Stockholm 1947.
- „ Runstavarna i Linköpings Stifts- och Landsbibliotek. Linköpings Bibl. handl. Ny serie 4: 3. Linköping 1953.
- „ De estlandssvenska kalenderstavarna. Svio-Estonica. Ny följd 7. Lund 1962.
- „ Kalendertavlor. Fataburen 1965. Stockholm.
- JANSSON, SVEN B. F., Runfynd. FV 1959.
- „ The Runes of Sweden. Stockholm 1962.
- JOHANSSON, GUNNAR, En medeltida fartygsristning från Gotland. Föreningen för Sveriges Sjöfartsmuseum. Årsbok 1940.
- Kalendarium Vallentunense. Facsimile-utgåva av O. Janse. Stockholm 1907.
- KARTANO, E., Pernå kyrka. Medeltida byggnadsskeden. FM 1947—1948. Helsingfors 1948.
- KEYLAND, NILS, Dablot prejesne och Dablot duoljesne. Etnologiska studier tillägnade E. Hammarstedt 1921. Stockholm 1921.
- KJELLIN, H., Die Kirche zu Karris. Hum. Vet. Samf. i Lund. Skr. 11. Lund 1928.
- KLEIN, ERNST, Bilder ur Sveriges historia II. Stockholm 1932.
- KNAPAS, RAINER, Pyhtään kirkko — Pyttis kyrka. Kotka 1969.
- KONOLA, HANNU, Fulmen dock lik Sankt Georg. Den Iconographiske Post Nr. 1 1972. København.
- KRISTENSEN, M. (M. Kr.), Ludv. F. A. Wimmer, De danske runemindesmaerker IV: 1. Danske studier. Utg. M. Kristensen & A. Olrik. København 1904.
- KROHN, JULIUS, Kantelettaren tutkimuksia. II: 1. Helsinki 1901.
- KRONQVIST, I., Satakuntagruppens kyrkor. FM 1931—1932. Helsingfors 1932.
- „ Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. Jälkeenjääneitä tutkielmia. SMYA—FFT XLVIII. Helsinki 1948. (Kronqvist 1948 A).
- „ Huitisten kirkko. Jälkeenjääneitä tutkielmia. SMYA—FFT XLVIII. Helsinki 1948. (Kronqvist 1948 B).
- „ Messukylän kirkko. Jälkeenjääneitä tutkielmia. SMYA—FFT XLVIII. Helsinki 1948. (Kronqvist 1948 C).
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLN) II—XIV. Helsingfors 1957—1969.

- KÜNSTLE, KARL, *Ikongraphie der Heiligen*. Freiburg im Breisgau 1926.
- KÄLLSTRÖM, O., *Axmadonnan. Från stenålder till rokokon. Studier tilläggande O. Rydbeck den 25 augusti 1937*. Lund 1937.
- LAGERLÖF, ERLAND—SVAHNSTRÖM, GUNNAR, *Gotlands kyrkor*. Uddevalla 1966.
- LAGUS, ERNST, *Nyländska folkvisor I. Nyland H. III*. Helsingfors 1887.
- Lambrechter Holzkalender, se WONISCH, P. O.
- LANDSTRÖM, BJÖRN, *Skeppet*. Stockholm 1961.
- VON LEERS, JOHANN, *Urordische Kultsymbolik aus Finnland*. Nordische Welt 1933: 1. Berlin.
- Legender från Sveriges medeltid I*. Stockholm 1917.
- LEPPÄAHO, JORMA, *Hjort-orm. Ett sällsynt motiv i konst och folklore I*. FM 1947—1948. Helsingfors 1948.
- LEXOW, EINAR, *Hovedlinierne i entrelaceornamentikkens historie*. Bergens Museums Aarbok 1921—1922. Bergen 1923.
- LIEBGOTT, NIELS-KNUD, *Rimstav*. Skalk 1969: 1. Århus.
„Kalendarier. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1970. København.
- LIESTÖL, KNUT—MOE, MOLTKE, *Utval av norske Folkeviser*. Oslo 1947.
- LIEWENDAHL, C. B., *Kyrkskeppen i Sverige-Finland. Kyrkornas Värld VII h. 3*. Hälsingborg 1963.
- LIVRAND, LAINE, *Mannen i livsträdet*. Den Iconographiske Post Nr 1—2 1972. København.
- LILIUS, HENRIK, *Birgittinerkyrkan i Nädendal*. SMYA—FFT 69. Helsingfors 1969.
- LILIUS, HENRIK—NIKULA, SIGRID—RISKA, TOVE, *Naantalin rovastikunta. Suomen kirkot — Finlands kyrkor 6*. Helsinki 1972.
- LILJEGREN, J. G., *Run-Lära*. Stockholm 1832.
- LINDBERG, G., *Kyrkans heliga år*. Stockholm 1937.
- LINDBLOM, ANDREAS, *Sveriges konsthistoria I*. Stockholm 1944.
„Svensk konst. Stockholm 1960.
- LINDBLOM, ANDREAS—SVAHNSTRÖM, GUNNAR, *Gotländska stenmästare*. Utg. till J. Roosvals 80-årsdag. Malmö 1959.
- LITHBERG, NILS, *Runstavar med rättade gyllental*. Fataburen 1920. Stockholm.
„Runstavens uppkomst. Fataburen 1921. Stockholm.
„Runstaven, en ursvensk rådgivare åt Sveriges bönder. Fataburen 1932. Stockholm.
„Almanackan. Svenska Humanistiska Förbundet 40. Stockholm 1933.
„Kalendariska hjälpmedel. NK XXI. Stockholm 1934.
„Computus. Nordiska Museets Handlingar 29. Stockholm 1953. Se Computus.
- LITHBERG, N.—WESSÉN, E., *Den gotländska runkalendern 1328*. KVHAA handl. 45: 2. Stockholm 1939.
- LJUNGMAN, WALDEMAR, *Der Kampf zwischen Sommer und Winter*. FF Communications 130. Helsinki 1941.
- LODÉN, L. O., *Tid, en bok om tideräkning och kalenderväsen*. Stockholm 1968.
- LUND, JUEL, *Primstaven*. Oslo 1965.
- LUNDBACK, DORRIT, *Fabelvaesener i sengotisk kalkmaleri*. Danmarks historie IX. 1. Århus 1970.
- LÖNNROTH, E., *Från svensk medeltid*. Stockholm 1959.
- MAGNUS-PETERSEN, J., *Kalkmalerier i danske Kirker*. København 1895.
- MÂLE, EMILE, *L'Art chretien du XII siècle*. 6. ed. Paris 1953.
„The Gothic Image. Religious Art in France of the thirteenth Century. New York 1958.
- MALIN, AARNO, *Bidrag till nordisk bokhistoria under medeltiden*. Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen IX. Uppsala 1923.
„Der Heiligenkalender Finnlands. Suomen Kirkkohist. Seuran toim. XX. Helsinki 1925.
- MALINIEMI, AARNO, *Opillinen ja kirjallinen kulttuuri. Suomen kulttuurihistoria I*. Jyväskylä 1933.
- MANDEL, GABRIEL, *Romanskt och gotiskt bokmåleri*. Leiden 1964.
- MANKER, ERNST, *Näidkonst. Trolltrummans bildvärld*. Halmstad 1965.
- MANNINEN, I., *"Hannunvaakuna"*. Kalevalaseuran vuosikirja 7. Porvoo 1927.
- MARSTRANDER, CARL J.-S., *De gotiske runeminnesmerker*. Norsk tidskrift for Sprogvidenskab III. Oslo 1929.
- MEINANDER, K. K., *Profanskisser bland medeltida kalkmålningar i Finland*. Nordiska arkeologmötet i Stockholm 1922. Stockholm 1923.
- MEJBERG, REINHOLD, *Symboliske figurer i Nordiska Museet*. Samfundet för Nordiska Museets främjande. Meddelanden 1887. Stockholm 1889.
- MICHEL, HENRI, *Traité de l'Astrolabe*. Paris 1947.
- MOLSDORF, WILHELM, *Führer durch den symbolischen und typologischen Bilderkreis der christlichen Kunst des Mittelalters*. Hiersemanns Handbuch X. Leipzig 1920.
- MONTELIUS, OSCAR, *Hjulet som religiös sinnebild*. Nordisk Tidskrift 1901. Stockholm.
„Solens hjul och det kristna korset. Nordisk Tidskrift 1904. Stockholm.
- MORLAND-SIMPSON, H. F., *Southest and other Rune Prime-Staves*. Edinburgh 1892.
- MOWINCKEL, ROLF, *Norsk pergamentskalender fra 1558*. Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1923. 79. Kristiania 1924.
„En pergamentkalender fra Hegra. Det Kongelige norske videnskabers selskabs skrifter 5. Trondhjem 1928.
- MÜLLER, L., *Religiøse Symboler af Stjerne-, Kors- og Cirkelform hos Oldtidens Kulturfolk*. Kgl. Danske Vid. Selsk. Skr. 5 Raekke, Hist. Filos. Afd. Bd. 3. København 1869.
- NERVANDER, E., *Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden II*. Folkupplysningssällskapets skrifter LXIII. Helsingfors 1888.
„Uppdagade kalkmålningar i två nyländska kyrkor. Hufvudstadsbladet 135 b. 21. 5. 1899.
„Kalkmålningar på yttre kyrkmurar i Sverige och Finland. FM 1903. (Nervander 1903 A).
„Om kalkmålningar i Nosis kyrka. FM 1903. (Nervander 1903 B).
- NIKULA, OSCAR, *Kyrkmässan*. Historiska Samfundet i Åbo V. Åbo 1954.
„Sankt Jakob. Acta Acad. Aboensis, ser. A, Humaniora, Vol. 37: 2. Åbo 1969.
- NIKULA, SIGRID, *Rymättylän kirkko*. Turku 1957.
- NILSSON, MARTIN P.:N, *Folklig tideräkning*. NK XXI. Stockholm 1934.
„Första-majfestens ursprung. Rig 20. Stockholm 1937.
„Astrologin i antiken. Lychnos 1943. Uppsala.
- NORDBERG, TORD O:SON, *Södra Råda gamla kyrka*. Svenska Fornminnesplatser 4. Stockholm 1961.
- NORDMAN, C. A., *Dubbeldjuret på dopfunten*. Hufvudstadsbladet 5. 12. 1967.
- NOREEN, SVEN E., *Höviskt och folkligt i Lye kyrka*. Gotländskt Arkiv 1957. Visby.
- NORK, F., *Der Festkalender*. Stuttgart 1847.
- NORN, OTTO, *Burmeister & Wains Skeppskalender*. København 1964.

- NYGREN, OLGA ALICE, Helgonen i Finlands medeltidskonst. SMYA—FFT XLVI. Helsingfors 1945.
- NYLANDER, CARL, Den djupa brunnen. Stockholm 1964.
- NYMAN, VALD., 1200-talsmålningar i Jomala kyrka. Sanct Olof. Julbok för de åländska församlingarna 3. Mariehamn 1949.
- „ Medeltidsmålningarna i Finströms St. Mikael. Åländsk Odling 25. Mariehamn 1964.
- ODNER, KNUT, To ny-opdagede Labyrinter i Öst-Finmark. Viking, Tidsskrift for norrøn arkeologi XXV. Oslo 1961.
- OLAUS MAGNUS, Historia om de nordiska folken I—V. Stockholm & Uppsala 1909—1951.
- OLOF SJÖFARARE, Några reflexioner kring en bildsten från mitten av 1100-talet. På kryss, medlemsblad för Svenska kryssarklubben, nr. 2, 1960. Stockholm.
- OLSEN, BERNHARD, Stedseverende kalendere i Lunds kulturhistoriska museum. Kulturhistoriska meddelanden, utg. af Kulturhistoriska Föreningen för Södra Sverige 2. Lund 1896.
- OLSSON, MARTIN, Om målad fasaddekoration under medeltiden. Studier i Upplands kyrkliga konst. Uppsala 1918.
- OTTE, HEINRICH, Handbuch der christlichen Kunst-Archäologie I—II. Leipzig 1854, 1868.
- PEDERSEN, OLAF, Peder Nattergal og hans astronomiske regneinstrument. Astronomisk Tidsskrift 2. København 1963.
- „ Medeltidens världsbild. Stockholm 1970.
- PETTERSSON, LARS, Hailuodon planut puukirkko ja sen maalaus. SMYA—FFT 73. Helsinki 1971.
- PFÄFF, ALFRED, Aus alten Kalendern. Augsburg 1944.
- POJO SOCKENS historia I. Borgå 1959.
- PRIESTLEY, J. B., Människan och tiden. Amsterdam 1967.
- PYLKKÄNEN, RIITTA—RÁCZ, ISTVÁN, Suomen keskiajan taideteita. Helsinki 1960.
- RANCKEN, A. W., Laitilan kirkon ulkomuurin kalkkimaalauksia. SM 1925.
- „ Invigningskorsen i våra medeltidskyrkor. FM 1926.
- „ Letala. Finlands kyrkor II. Helsingfors 1930.
- „ Kalkmålningarna i Sibbo gamla kyrka. FM 1935.
- RANDALL, LILIAN C. M., Images in the Margins of Gothic Manuscripts. Los Angeles 1966.
- Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte II. Stuttgart 1948.
- RIEGL, ALOIS, Die Holzkalender des Mittelalters und der Renaissance. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung 9. Innsbruck 1888.
- „ Die Mittelalterliche Kalenderillustration. Innsbruck 1889.
- RINGBOM, L.-I., Entstehung und Entwicklung der Spiralornamentik. Acta Archaeologica IV. København 1933.
- „ Kretsen och klotet. Finsk Tidsskrift 1933. Helsingfors.
- „ Trojalek och tranedans. FM 1938.
- „ Gallehushornens bilder. Acta Academiae Aboensis. Humaniora XVIII. Åbo 1949.
- „ Graltempel und Paradies. KVHAA handl. 73. Stockholm 1951.
- „ Korpo kyrka i ny gestalt. Åbo Underrättelser 6. 9. 1953.
- RINGBOM, SIXTEN, Senmedeltida avlatsbilder. Finsk Tidsskrift 1962. Åbo.
- RINNE, JUHANI, En gammal åländsk kyrka och dess färgdekorationer. Ålands Julläsning. Mariehamn 1925.
- „ Åbo domkyrka. Helsingfors 1929.
- „ Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Turku 1941.
- RINNE, SIGRID, Rimito kyrkas kalkmålningar. FM 1929.
- RISKA, TOVE, Vehmaan rovastikunta. Suomen kirkot — Finlands kyrkor 1. Helsinki 1959.
- RISKA, TOVE, Mynämäen rovastikunta. Suomen kirkot — Finlands kyrkor 2. Helsinki 1961.
- „ Turun tuomi rovastikunta 1. Suomen kirkot — Finlands kyrkor 3. Helsinki 1964.
- Rom-fynd: Urgammal almanacka. Notis i Hufvudstadsbladet 2. 12. 1968.
- ROOSVAL, J., Dopfuntar i Statens Historiska Museum. Stockholm 1917.
- „ Die Steinmeister Gotlands. Stockholm 1918.
- „ Den gotländske ciceronen. Stockholm 1950.
- ROUSSEL, MONIQUE, Le calendrier runique de la Bibliothèque Sainte-Geneviève. SM 1952.
- RUDBECK, OLAUS, Atlantica II. Utg. av Lärdomshistoriska Samfundet genom Axel Nelson. Uppsala 1939.
- RUSSWURM, C., Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Esthlands und auf Runö. Rewal 1855.
- RUUTH, J. W., Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet. I, IV. Helsingfors 1909, 1923.
- RYDBERG, VICTOR, Fädernas gudasaga. Göteborg 1898.
- SAXTORPH, NIELS M., Jeg seer paa kalkmalerier. København 1967.
- SCHALIN, O. D., Kulturhistoriska studier till reformationens genomförande. Helsingfors 1946.
- VON SCHLOSSER, JULIUS, Zur Kenntnis der künstlerischen Ueberlieferung im späten Mittelalter. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses XXIII: 5. Wien 1903.
- SCHMID, TONI, De medeltida kalendarierna från Skara. Scandia 1928. Stockholm.
- SCHNIPPEL, E., Die englischen Kalenderstäbe. Beiträge zur englischer Philologie, H. 5. Leipzig 1926.
- SIRELIUS, U. T., Suomen kansanomaista kulttuuria II. Helsinki 1921.
- „ Finlands ryor. Textilhistorisk undersökning. Helsingfors 1924.
- „ Hakaristi. Kalevalaseuran vuosikirja 5. Porvoo 1925.
- STENBERGER, MÄRTEN, Sten, brons, järn. Stockholm 1969.
- STIEF, WERNER, Heidnische Sinnbilder an christlichen Kirchen. Leipzig 1938.
- STIGELL, ANNA-LISA, Medaljongernas gåta. FV 1968.
- „ Ulrika Ljungman, Bidrag till tydningen av bilderna i Dädesjö ödekyrkas tak. Recension. FV 1970.
- Stora spanska mästare. Nationalmusei utställningskatalog nr 255. Stockholm 1959.
- STORAKER, J. T., Tiden i den norske folket. Kristiania 1921.
- SUNDQVIST, NILS, Trojeborgarna i Uppland och några av deras fränder. Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening 1956. Uppsala.
- Suomen kirkot — Finlands kyrkor, se RISKA, TOVE och LILIUS—NIKULA—RISKA.
- SVANBERG, JAN, Gycklarmotiv i romansk konst. Antikvariskt arkiv 41. KVHAA. Stockholm 1970.
- SWARTLING, INGRID, Förshems kyrka. S. 1. 1970.
- Svensk uppslagsbok. Del 12, 18, 19, 27, 28. Malmö 1932, 1934, 1934, 1936, 1936.
- Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Del 29. Malmö 1954.
- Svenska folket genom tiderna II. Malmö 1938.
- Svenskt konstnärslexikon 3. Malmö 1957.
- SVENSSON, SIGFRID, Årsfester från vår till höst i Sverige och Svensk-Finland. NK XXII. Stockholm 1938.
- „ Bondens år. Stockholm 1945.
- „ En skånsk bildalmanacka. Kulturspeglar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson. Stockholm 1966.

- Sveriges kyrkor. Dalarna I. Stockholm 1932.
 Gotland III, IV: 2, V: 1. Stockholm 1942—1959.
 Uppland I. Stockholm 1928—1950.
- SVÄRDSTRÖM, ELISABETH, Kalenderstickan från Lödöse. Antikvariskt arkiv 21. KVHAA. Uppsala 1963.
 „Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna. Antikvariskt arkiv 29. KVHAA. Uppsala 1966.
- SVÄRDSTRÖM, SVANTE, Dalmålningarna och deras förlagor. Nordiska Museets Handlingar 33. Stockholm 1949.
- SYLWAN, OTTO, Kyrkomålningar i Uppland. Antikvarisk tidskrift 14. Stockholm 1899.
- SÖDERBERG, BENGT G., Senmedeltida bygdekunst på Gotland. Rig 21. Stockholm 1938.
 „Svenska kyrkomålningar från medeltiden. Stockholm 1951.
- SØRENSEN, S. A., Middelalderske membranfragmenter. Historisk Tidskrift IV: 6. Kristiania 1910.
- TALLQVIST, KNUT, Månen i myt och dikt, folktro och kult. Helsingfors 1947.
- TAYLOR, E. G. R., The Havenfinding Art. New York 1957.
- TIKKANEN, J. J., Taru ykssarvaisesta. SM 1898.
 „Finnische Textilornamentik I—II. Finnländische Rundschau I: 3. Leipzig 1901.
 „Madonnabildens historia och den kristna konstuppfattningen. Helsingfors 1916.
- TUULSE, ARMIN, Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.
- AF UGGLAS, C. R., Ett par ”falska” kungliga porträtt. FV 1939.
- Vadstenadiariet. Ur Vadstena klostets Tidebok. Svenska Turistföreningens årsbok 1947. Stockholm.
- WALLENQVIST, ÅKE, Carl Schalén m.fl., Astronomiska observatoriet vid Lunds universitet (Lunds Universitets historia 4). Anmälan i Svenska Dagbladet 28. 10. 1968.
- WEISER-AALL, LILY, Magiske tegn på norske trekar? By og bygd. Norsk folkemuseums årbok 1947. Femte årgang. Oslo 1947.
- WENNERVIRTA, L., Goottilaista monumentaalimaalausta Länsi-Suomen ja Ahvenanmaan kirkoissa. SMYA—FFT XXXVIII. Helsinki 1930.
 „Suomen keskiaikainen kirkkomaalaus. Porvoo 1937.
- WESTLUND, PER-OLOF, Risinge kyrkor. Svenska Fornminnesplatser nr 39. Stockholm 1950.
- WHITE, T. H. (ed.), The Book of Beasts. 5 ed. London 1969.
- WIKANDER, S., Trojaborg och hoppa hage. Svenska Dagbladet 26. 6. 1958.
- VILKUNA, KUSTAA, Suomalaisen riimusauvan tulkinta 1600-luvulla. Kalevalaseuran vuosikirja 15. Porvoo 1935.
 „Kirchliche Trinkhörner. Corolla archaeologica in honorem C. A. Nordman. Helsinki 1952.
 „Zur ältesten Geschichte der Woche. Festschrift till Sigurd Erixon. Folk-Liv XXI—XXII. Stockholm 1957—1958.
 „Viikon vanhinta historiaa. Kalevalaseuran vuosikirja 39. Helsinki 1959.
 „Vuoden neljännekset. Kalevalaseuran vuosikirja 40. Helsinki 1960.
 „Marjetan päivä. Totto VIII. Rovaniemi 1966.
 „Vuotuinen ajantieto. Helsinki 1968.
- VISTED, K.—STIGUM, H., Vår gamle bondekultur II. Oslo 1952.
- VISTRAND, P. G., Tvänne runstafvar. Samfundet för Nordiska Museets främjande. Meddelanden 1889. Stockholm 1891.
- WITTKOWER, RUDOLF, Eagle and Serpent. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 1938—1939. Repr. Liechtenstein 1970.
- WONISCH, P. O., Der Lambrechter Holzkalender. Der Wächter, Monatschrift 5, 1922.
- WORM, OLAUS, Fasti Danici. Hafniae 1626.
 „Fasti Danici. Hafniae 1643.
- WRANGEL, E., Lunds domkyrkas konsthistoria. Lund 1923.
 „Korstolarna i Lunds domkyrka. Malmö 1930.
- ÅBERG, ALF, Matts Åmark, Sveriges medeltida kyrkklockor. Anmälan i Svenska Dagbladet 9. 9. 1962.
- ÅKERLUND, HARALD, Vikingatidens skepp och sjöväsen. Svenska kryssarklubben. Årsskrift 1959. Stockholm.